

891.99-82

2-46

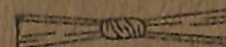
36

2011-05

891.542-82

Հ-46

ՀԱՅԻ ԿՏՈՐ ԶԷՅԹՈՒՆՑՈՒՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԹՈՒ ԳՐ. ԶԱՆԽՈՒԹԵԱՆԻ
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ Ի ՆՊԱՄՑ ՍՈՎԵԱՍ ԶԷՑ-
ԹՈՒՆՑԻՆԵՐԻ. ՆՈՐ-ՆԱԽԻՑԵԱՆ

1909.

72.119

891.99-82

2-46

պ.

ՀԱՅԻ ԿՏՈՐ ԶԷՅԹՈՒՆՑՈՒՆ

1902
584
785

ՀՀ ԿՍԻՐԸ
ԺԻՒՄ

ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ԳՐ. ԶԱՆԽՈՒԾԵԱՆԻ
ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ Ի ՆՊԱՍՏ ՍՈՎԵԱՍ ԶԷՑ-
ԹՈՒՆՑԻՆԵՐԻ. ՆՈՐ-ՆԱԽԻՑԵԱՆ

1909.

11.06.2013

ՆԱՐ-ՆԱԽԱԿԱՆ, ՏՊԱՐԱՆ ՍԵՐԱՎՐԷ ԵՒՆԳՆԵՆԻ 1909 թ.

Ա. Զ. Գ.

Ժողովածուիս արդիւնքը յատկացում է Զէյթունի և Ատանայի կարօտեալներին:

Զերմ հաւատում եմ, որ հայ հասարակութիւնը չի խնայի իր լուծան մեր հսկայ վիշտը թեթեացնելու համար:

Կարօտեալների անունից սրտագին շնորհակալութիւնս նրանց, որոնք կաջակցեն տարածելու այս ժողովածուս, այն բոլոր հեղինակներին, որոնք ձրիապէս աշխատակցեցին մեզ, պ. պ. Ո. Անտիեանին և Յ. Խլերնիքեանին, որ մեզ հետ խմբագրեցին ժողովածուս, նոյնպէս և «Մշակ»-ի խմբագրութեանը, որ ուղարկեց մեզ բաւականաչափ նիւթ, թէև մեզանից անկախ պատճառներով անկարող եղանք լոյս ընծայել:

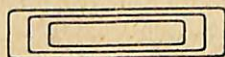
ԳՐ. ՉԱԼԽՈՒՇԵԱՆ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

	ԵՐԵՍ
Դր. Չալխուշեան—ՀԱՅԻ ԿՏՈՐ ԶԷՅԹՈՒՆՅՈՒՆ	9
Սիւլիւկ (Ռ. Պատկանեան)—ՄԵՐ ՏԵՂԻ ԾԱԿԼԱԲՈՒՆՆԵՐԸ	12
Ռ. Անտփեան—ԳԵՐԱԳՈՅՆԻՆ (Բանաստ.)	63
» NOCTURNE »	64
» ՄԱՅԻՍ ԵՒ ԳՍՐՈՒՆ (Բանաստ.)	65
» ԳԻՇԵՐՈՒԱՆ ԺԱՄԵՐ »	66
» * * * »	67
Տալրա—ՍԱԶԼԷՔ	68
Լեւոն Էսաճանեան—ԲԱՐՏԻՆ	70
» ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՌԱԶՄԱԼԵՌՆԵՐԷՆ (Բան.)	73
» ԻՄ ՅԵՂՍ (Բանաստ. Էմիլ Վեռնաուրց)	74
Արշակ Սիմոնի—ԵՐԿՐԻ ՎԻՇՏԸ	76
Դր. Չալխուշեան—ԳՍՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱ	79
Ալ. Ծատուրեան—ՆԱԻՈՐԴՆԵՐ (Բանաստ.)	92
» ԳԻՇԵՐԱՄՈՒՏԻ ԵՐԳԵՐԻՅ (Բանաստ.)	93
» ՄՈՒՐԱՅԿԱՆԻ ՄԱՀԸ »	94
Հ. Ս. Երեմեան—ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ	96
Վահան Տէրեան—«ՈՍԿԷ ՀԵՔԵԱԹ ԳՐԳԻՅ» (Բանաստ.)	
» Մեղմիւ փռուեց քնքոյշ մուրճ »	121
» Զըգիտեմ այս տխուր աշխարհում »	122
» Դու չքացել ես »	123
Էմ. Պախչիսարայցեան—ԶԱՆԳԱԿՆԵՐԸ ԽՕՍԵՅԻՆ	124
Ռ. Անտփեան—ՆԱԽՅԱԻԷՐԺԱԿԱՆ ԱՂԲԻՐԸ (Պշպրիշխակուց)	133
Ս. Բաքիեան—ԱՇՆԱՆԸ ԾՈՎԱՓԻՆ (Բանաստ.)	136
» ԴՈՒ ԱՅՍ ԳԻՇԵՐ »	137

Ս. Բաքիկան—ՀՏՊԻՏԻՆ	138
» ԱՂՕԹՔ	139
» ԱՅՍՏԵՂ, ՈՒՐ ԴԱՇՏԵՐՆ (Բանաստ.)	140
» ԳԱՂԹԱԾ ԳԻՒՂՈՒՄ	141
Հ. Անտոնան—ՊՕԼՍԷՆ ԿԱՐԻՆ	142
Ո. Անտոնան—ՎԵՐՋԱՆՈՒՄԻՆ (Բանաստ.)	171
Ա. Տէր-Յարութիւնեան—ՆՈՐ-ՆԱԽԻՉԵՒԱՆՑՈՑ ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	172
Լ. Էսանանեան—ՀՈՎՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳ (Քննադատական)	182
Դր. Չախուշեան—Ի՞ՆՉ ԱՆԵՆՔ	193

1920
1878
1879

ՀԱՅԻ ԿՏՈՐ ԶԵՅԹՈՒՆՑՈՒՆ.

Լինում են բախտաւոր մարդիկ, որոնց ամէն ինչ ժպտում է դեռ օրօրոցից: Նրանց ամէնքը յարգում են, սիրում, ամէնքն աշխատում են վայելիկ նրանց բարեկամութիւնն ու սէրը:

Աշխարհն այդ բախտաւորներին համար մի գիւթական պարտէզ է մաքուր օդով, կապուտագեղ, անամպ երկնքով, գոյնզգոյն գեղեցիկ ծաղիկներով և մշտադալար ծառերով և թփերով: Թրուշուններն այնտեղ երգում են այնպէս հիասքանչ, իսկ անցորդները խոնարհում են իրանց գլուխները, ժպտն երևաներին:

Բայց կան այլ մարդիկ, դժբախտ մարդիկ, որոնց ողջ կեանքը մի դաժան, անվերջ, փշոտ ճանապարհ է դէպի Գողգոթա: Նրանց ատում են, հալածում: Ո՛չ սիրոյ, ո՛չ յարգանքի, ո՛չ էլ բարեկամութեան նրանք չեն հանդիպում այդ ծանր, անվերջ ճանապարհին և երբ, վերջապէս, կեանքի այդ խորթ զաւակները հասնում են իրանց Գողգոթայի բարձր գագաթին, նրանք անգթօրէն խաչւում են, խաչւում և խկոյն մոռացւում:

Ազգերի պատմութիւնը անհատների պատմութեան է նմանում:

Կան մեծ, հզօր, բախտաւոր ազգեր փառաւոր անցեալով, փայլուն ներկայով և գեղեցիկ ապագայով: Նրանց համար չկան պատէրներ, օրէնքներ. պատէրները իրանք են թիազրում, օրէնքները իրանք են գրում: Սիրում են արդիօք նրանց, չիմ կարծում, չգիտեմ, բայց նրանց սէրը բոլորն էլ աշխատում են վայելիկ...

Մենք, հայերս, դժբախտ ազգերիցն ենք: Քանակով քիչ, տուրազիր, ցրած հրէաների նման, մենք կորցնում ենք մեր առա-

ընթացիկները, ինքնագիտակցութիւնը և, եթէ հեռու մայրենի հողից, օտարութեան մէջ, վայելում ենք յարգանք, սէր, հաւատարմութիւն, մենք ձուլուում ենք օտարների հետ, այլասեռութեամբ, ոչնչանում: Իսկ այն վայրերում, ուր դեռ չենք ձուլուում, չենք ձուլուում,—ծանր խաչերը թոյլ ուսերիս՝ մենք բարձրանում ենք մեր Գողգոթան առաւօտուց մինչև երեկոյ, տարեց տարի, բարձրանում ենք անդադար, չհասնելով գաղաթին...

Մեր անցեալը: Մեր ժամանակը: Մեր ներկայիս: Մեր ժամանակը: Մեր անցեալը: Մեր ժամանակը: Մեր ներկայիս: Մեր ժամանակը:

Ապագան կլինի սովի և կոտորածի գաւազը՝ մեր ոչնչացումը, եթէ մենք մոռացութեան տանք մեր առաքելութիւնները, յատկութիւնները և արհամարենք մեր լեզուն, կրօնը և լաւագոյն իրաւունքները:

Դառն է անբախտի կեանքը: Նրա միջոցառութիւնն ու սփոխանքը երազն է: Քնի մէջ նա մոռանում է իր քաղցը, իր ծառաւը, իր վերքերի մրմուռը և բախտ է երազում...

Եւ որքո՞ն համար Զէյթունն ու զէյթունցին չեն կոչւում այդպիսի մի գեղեցիկ երազ:

Յիշում էք, յոգնած, տանջւած և զգւած մեր անվերջ ցաւերից ու տառապանքից, երբ մենք զգում էինք, որ մեր զբոսաշրջութիւնն անսահման է, որպէս տիեզերքը և աւելի խոր քան ովկիանոսի ահաւոր անդունդները և վատարմութիւնը յիշում էր արդէն մեր ստրուկ, սառած սրտերին, երբ մենք կարծես այլևս չէինք տեսնում յոյսի նշույլ անգամ և կեանքն անդարձ կորած էինք համարում, յիշում էք, ինչպէս յանկարծ լաւում էր մեր օրօրանքի երգը, այն տխուր, ծանր, սիրտ մաշող, սիրտ այրող երգը, որ մեր սգաւոր մայրերը լացել են մեր մանկական գլուխներին... Արտասուքը դադարում է հոսել մեր աչքերից... վաղուց մոռացւած, կարծես, մեռած ժպիտը վայլում է մեր երեսին... Մենք բախտաւոր ենք զգում մեզ... Մենք սփոփուած ենք, միջոցառում...

Յիշում էք այդ երազը, բայց այնքան սիրուն, գեղեցիկ...

Օրօրանքի երգը Զէյթունն էր և զէյթունցին. այն Զէյթունն էր, ուր այժմ տիրում է Սով Արքան և այն զէյթունցին, որ այսօր կարօտ է մի կտոր ցամաք հացի:

Զէյթունում սով է... սով, որի կոտորածը մարդկանց և գաղանների գործած կոտորածից սոսկալի է. սով, որից կարելի չէ պահել, վախճել: Նա ներս է մտնում պինդ փակուած դռներից, անցնում է բարձր պատերից, հասնում է սարերի գագաթները, չմնայելով ոչ այր, ոչ կին, ոչ երկխայ, ոչ ծեր...

Եւ ազատասէր ու քաջակորով զէյթունցին, որ մեր զբոսաշրջութեան ծանր օրերին եղել է մեր օրօրանքի հրապուրիչ երգը, եղել է մեզ համար մի հոգեւորութիւն, գեղեցիկ երազ և արեւել է մեզ եթէ ոչ բախտ, դոնէ բախտի ստուեր, այսօր սովահար մեզ իր գողգոթուն ձեռքն է պարզում:

Նա մերկ է, նա կարծա է մի կտոր չոր հացի:

Օգնեցէք նրան:

Սրբեցէք նրա արտասուքը:

Փրկեցէք նրան մահուան անողոր ճիրաններից:

Հայեր, հացի կտոր, գէթ չոր հացի մի կտոր աշխատաւոր, սովալուկ զէյթունցուն...

ԳՐ. ՉԱԼԽՈՒՇԵԱՆ.

ՄԵՐ ՏԵՂԻ ԾԱԿԼԱԲՈՒՆՆԵՐԸ.

Մէկ օր (այս անցքը պատահեցաւ իսկոյն յետ Երկրորդ Արեւելեան Պատերազմին, Բերլինի վեհաժողովէն քանի մի շաբաթ անցած) մէկ օր սենեակիս մէջը ախուր նստած էի: Նոր համոզուել էինք, որ Եւրոպան քրիստոնեայ ասելով հասկացել է Բալքանի սլաւոնահերոն, որոնք—մեր մէջ մնայ տաճ—նչ բարբոժ, ոչ վարբոժ, ոչ սովորութիւններով և ոչ առաքինութիւններով չեն տարբերվում բուն մահմեդականներէն. տառապանքներ, որ մի փոքր աւելի կոպիտ և բարբարոս են նոցանէն. իսկ հային որ իւր դաւանութիւնը մազ—մնացել է սովորած չէ նոյն իսկ Քրիստոսի բերնէն, զասել է ի շարս կռապաշտներուն. և որ ամենից աւել ծիծաղելին է՝ չորս հազար տարի ճանաչած և չորս միլիօն զրբերում յիշած Հայաստանը, մի րոպէի մէջ, չզիտեմ որ յիմար հիւպատոսի ասելովն, ճանաչել է Քիւրախտան: Իմ այն օրուայ տրամութիւնս կարող էր միայն հպարտ անգլիացի լօրդը հասկանալու, եթէ նորան մի պատուական օր հասկացնէին, որ նորա բոլոր ունիւմ—չունիւմը և պատուանունը անգամ պատկանում է ոչ իրան, այլ մի թափառական մարտկանի, որին նա, Աստուծոյ սիրուն համար, ժամանակաւոր առաջնականութիւն տրած լինէր իւր տան մէջ:

Շատ տխուր էի այն օրը: Տաճկահայաստանի կորիզը, Տաճկահայաստանի բունը—Վանը հայերիս ձեռքէն գնում էր. մեր միակ հոգեկան միութարութիւնը, միակ յոյսը, որ հայերիս անտեսանելի և անքակտելի կապերով միացնում էր այս երկանքի հետ, մեր պատմական ահագին ժառանգութիւնից մնացածը:

Քրիկ սուրբ նշխարը խլում էին մեր ձեռքից, և ոչ ոք կարեկից չէր մեզ: Արշաւանքը Տաճկաստանի վրայ թէև մեծամեծ և ազնիւ խոստմունքներով էր սկսում, բայց փայ—բաժինը շատ անարդարութեամբ էր կատարվում. այստեղ անգլիական առիւծը կիպրոս—էրէն յափշտակած, թաթի տակ առած՝ մոնչում էր. այնտեղ աւստրիական միազլուխ արծիւը Բոսնան ու Հերցեգովինան մազիւններու մէջ ամուր ընծած՝ ծուռտում էր. այստեղ յոյնը շնագայլին նման կշտացած առիւծի որսէն էր աշխատում մի պատու կորցելու, այնտեղ երեկուայ սարուկ Բուլղարը ով գլուխ օր զառամած տանախրջ ժառանգութեան սուտ տէրն էր ձեռքնում իրան, և ուրիշ տեղ անունով և վարքով սարուկը իւր գլխու համար թագաւորական թագ էր պահանջում:

Ո՛չ մի աւագակախումք այնպիսի լրբութեամբ իրա մէջ բաժանած չէր կապուտ կոզոպուտը, որքան որ այս նորատեսակ խաչակիրների վոհմակը բաժանում էր օր-ցերեկով, փոյ ու թմրուկների ձայնով իւր կատարած յափշտակութիւնը: Իսկ տաճկահայերս, թշուառ հայերս, այդ միջոցին, դռնէ դուռն ընկած, այդ աւագակապեանների ծառաների առջև ծուր գրած՝ մեր պապերու թողած ժառանգութեան ամենափոքրիկ մասն էինք խնդրում ու մեզ չէին տալիս. ոչ միայն չէին տալիս, այլև ծիծաղում էին մեր պարզամտութեանը վրայ. ոչ միայն ծիծաղում էին, այլ և կասկածում էին, որ մենք, այժմուայ հայքս, հարազատ որդիք լինէինք մեր նախնեացը՝ Հայկերին, Արամներին, Տիգրաններին, Վարդաններին Սմբատներին, Աշոտներին...

Շատ տխուր էի այն օրը: Տաճկահայաստանը վեց հարիւր տարի անդադրում քարուքանդ և ոտնակոխ արած՝ անմեկնելի կատաղութեամբ նորանոր աւերմունքների էր ենթարկւում: Հայերը, որոնք այդ թշուառ վեցհարիւր տարուայ մէջ տաննհինգ միլիօնեայ թուից մնացել էինք այդ գումարի տաններորդ մասը, դատապարտուած էինք մինչև վերջին մարդը սրոյ և հրոյ ճարակ դաճնալու. մեր հայ կղբայրները օր-ցերեկով, առանց մէկ մեղքի, առանց մէկ յանցանքի մորթվում էին. նոցա կնանիք բռնաբարվում էին. կոյսերը խարդաւանվում էին. հայ երեխային քարի խիկով սպանում էին. հայի արտերը—անհաւատների վաշտերի տանակոխ էին լինում. տները, այգիները, պարտէզները ու ամրաշէն ուղիները կրակի էին տրւած. կենդանի մնացողներին

էլ մահալներով ու մարտիներով հարկադրում էին գաղթելու. բայց ուր ինքներն էլ չգիտէին: Հազարաւոր ու բաւարար հայեր քաղցած, մերկ, ահաբեկուած չգիտէին ինչ անէին, ուր երթալին. իրանց հօրերու գերեզմաններէ վրայ լալով՝ երանի էին կարգում նոցա մէջ հանգստացածներին. կեանքը, որ Աստուծոյ ամենամեծ պարգևն է, այն օր նոցա ամենասոսկալի պատուհաս էր երևում: Հայ անուն կրելը յանցանք էր. հայի զաւակ լինելը յանցանք էր. հայի հողի վրայ ապրելը յանցանք էր. հային իւր իրաւունքները պահանջելը յանցանք էր. մինչև անգամ հային արգարացի գանգատելն յանցանք էր: Ի սահմանէ աշխարհի, անթիւ անհամար ազգերի պատմութեան և աւանդութեանց մէջ եղած չէ տակաւին այնպիսի թշուառութիւն, որն կրեցին այդ միջոցին մեր հայ եզրաքը՝ մեր հարազատ Հայաստանի մէջ: Ամենը ամեն, զիցուք թէ օտարը անկարեկից էր հային, զիցուք թէ այդպիսի անգթութեան համար մենք կարող էինք նորան անուանել անխիղճ, անհոգի, չարասիրտ, եսամոլ և այլն. բայց ինչ անուն տայինք այն հայերին, որոնք տեսնում ու լսում էին իրանց համազգիների անտանկի տանջանքը և անհոգ էին մնում:

Այն, շատ ախուր էի այն օրը:

Անիծում էի վաղգիւնգթօնին, որ մոռացել էր, թէ հայերս որքան մեծամեծ յոյսեր զրել էինք մեծահոգի Փրանսացիներէ վրայ. մոռացել էր նա, որ մեր վերջին թագաւորը, Լևոնը, հրամայելով թաղել իրան Փրանսիայի մէջ, ուղարկել էր հասկացնել, որ նորա արքայական դադաղը տեսնելով, Փրանսիական ազգը առմիշտ անմոռաց պահէ իւր սրտի մէջ հայի անունը:

Անիծում էի զառամած Գարիբալդիին, որ իւր համազգի խառնակներուն ստրկութենէն ազատ քաղաքացիք դարձնելով, պիտի ի մօտոյ և խորունկ հասկանալ ստրկական կեանքի դառնութիւնը: Այդ քաղէին ևս ատում էի և անիծում կիսաստուած Գարիբալդիին, որի անունը ամեն ստրուկ ազգերի համար ազատութեան դրօշակ է:

Անիծում էի Բիքօնաֆիլտին, որի հայրենիքի մէջ շան կամ էշի ձեռնու համար մարդոց պատժում են. իսկ հայերին խորովին մորթողներին անպատիժ թողեց:

Անիծում էի Գօնաքովին, որ սովորած էր իւր ազգի պատմութենէն թէ որքան անտանկի էր բարբարոս թաթարի լուծը, և չուզաց այդ ծանր լուծէն ազատելու մի թշուառ ազգի վիզը, որն ինչ հարիւր տարի անդադար կրելով արիւնոտած և շարունոտած էր:

Ամենին, ամենին անիծում էի այդ ախուր օրս, մինչև անգամ ծնած օրս անիծում էի. երանի էի տալիս խուլերին, որոնք չէին լսում այդքան բիւրաւոր մարդոց լացն ու կալանը, երանի էի տալիս կոյրերին, որ չէին տեսնում այսքան մարդոց տանջանքը և այսքան անմեղ արեանց հոսանքը. խեղաբարներին անգամ երանի էի տալիս, որք չէին հասկանում այսքան անարդարութիւն, անգթութիւն, բարասրտութիւն և որ աւելին է՝ չէին զգում անգոր բարկութիւն:

Սենեակիս մէջ մենակ էի. լապտերս ազատ վառվում էր. մօտի սենեակում արդարների քնով հանգստանում էին հօթը հրեշտակներս և վաղուայ համար ոյժ էին ժողովում՝ որք աշխատանքի և որք խաղի համար: Քունը փախչում էր իմ աչքերից, բունը՝ որ ամենէն աւելի ինձ պէտք էր անցած և գալու տաժանական աշխատանքիս փոխարէն: Այն գիշեր ևս իսպառ մոռացել էի ինքս ինձ: Ժամացոյցը սկսաւ զարնելու գիշերուայ տաններկուսը, և վերջին հարուածը դեռ ևս չէր կորել օդումը, յանկարծ ներս մտաւ մի երիտասարդ, որի երեք փակ դռները ինչպէս բանալը չիմացայ, մինչև անգամ բակիս շունը չհաջեց: Առաջի նուագ այդ ամենը ևս չի նկատեցի, անծանօթի յանկարծ ներս մտնելը ինձ շշկլացուց:

Երիտասարդը ներս մտաւ, նստաւ գիմացոյ և սկսաւ երեսիս նայելու, ասեալ թէ հարցնում էր ինձ՝ ինչո՞ւ նորան կանչել եմ:

Երիտասարդի երեսը ինձ ծանօթ էր, բայց միտս չէր գալիս թէ երբ և ուր տեսել եմ նրան. յիշում էի, որ մանկութեանս օրերը նրան տեսել էի ճեմարանում. պատանեկութեան օրերս համալսարանում, երիտասարդութեանս ժամանակ մայրաքաղաքում, բայց թէ յատկապէս որ ժամանակ, ինչ գէպում, ինչ խօսքի մէջ՝ միտս չէր գալիս: Հարցնել պէտք չէր ինչ ազգէ էր այս անծանօթը. հայի, բուն հայի տիպարքը կոխած էր երեսին.

մարմնու գոյնը թուխ, քիթը չափաւոր, բայց արծուէոունգն, աչքերը ցոլուն ու նախշուն, հասակը միջին, ուսերը լայն ու կազմուածքը երկաթի. մէկ խօսքով սիրուն տղայ էր, որին ժողովուրդը կտրին է ասում: Տարիքով քսան կամ քսաներկու—աչքի չափով եմ ասում—նչ աւելի: Յայն աստիճան ծանօթ երեւցաւ աչքիս, որ մինչև անգամ աւելորդ համարեցի հարցնել անունը. ասես թէ երկար խօսակցութիւնից յետ՝ հէնց նոր էր դուրս գնացել ու յետ եկել:

Պատանձած նայում էի երեսին ու սպասում էի՝ թէ ինչ պիտի ասէր. նա էլ սպասում էր, թէ ես ինչ պիտի ասեմ իրան. այսպէս երկու-երեք րոպէ լուռ, մին մինի աչքին նայեցանք: Կամաց-կամաց գիտակցութիւնը վրաս եկաւ, սկսայ ինքս ինձի հարցնելու թէ՛ դա ո՞վ է, ի՞նչ է՞ անունը: Յետոյ միտք արի թէ՛ ինչպէս կաշողացաւ տան բակէն ներս մտնել ու չզարթեցնել արթուն շանս. ինչպէս կարողացաւ բանալ կառագուռը, որ ես ինքս իմ ձեռքով փակել ու կապել էի, և վերջապէս ինչպէս կարողացաւ նա սենեակիս դուռը չի բացած ներս գալու: Գիտակցութիւնս որ վրաս եկաւ, սիրտս էլ վախ ընկաւ: Թէեւ ես աստանայի գոյութեանը չեմ հաւատում, բայց երեսայութեան տպաւորութիւնը, որ երբէք իսպառ չէ փարատվում, մէջս զարթեցուցին հին նախապաշարմունքները. մանաւանդ երբ որ աւել ուշագրութեամբ նայեցայ հիւրիս երեսը, տեսայ որ նորա աչքերը մարդու սովորական աչքերի չէին նման, այլ ասես թէ մէջից ֆօսֆօրական կրակ էին արձակում: Մարմինս փուշ-փուշ եղաւ. բայց ես աշխատեցայ երեսէ երկիւղ ցոյց չտալու:

Երիտասարդը առաջինը սկսաւ խօսելու, (զարմանք բան. ձայնն էլ ասես թէ խիստ ծանօթ էր ինձ):

— Այդ ինչ անտեղի գանգատներ է, որ անում ես. այդ ինչ անհիմն պահանջմունքներ են, որ դու ունիս օխտն օտարներէն, չունենալով ձեռքդ և ոչ մի պարտամուրհակ: Ասաց երիտասարդը ու խստութեամբ նայեցաւ վրաս:

Մարդկային ձայն լսելով ես քաջալերուեցայ:

«Առաջ քան թէ քու հարցմունքին պատասխան տամ, ասացի, դու ինձ շատ կը պարտաւորես, եթէ ասես ինձ թէ՛ դու ո՞վ ես, անունդ ի՞նչպէս է. բայց որ աւելի հետաքրքիրն է ինձ

ինչ հնարով ներս մտար երեք փակած ու կապած դռների մէջէն: — Ես Մասիսի Քաջն եմ, կարճ պատասխանեց երիտասարդը:

Առաջին նուազ հասկանալով նորա պատասխանը, ես նորից հարցուցի՝ «Ի՞նչպէս ներս մտար երեք փակ դռներէն և շունս չի լսեց քու ոտքի ձայնը»:

— Ես քեզ արդէն ասացի, պատասխանեց երիտասարդը, որ ես Մասիսի Քաջն եմ, մի՞թէ այդքանը բաւական չէր քու երկմտութիւնը փորձառելու համար:

Թէեւ ես Մասիսի Քաջի մասին ինչ ու ինչ կարդացել էի, բայց երբէք մտքէս անցուցած չէի, որ երբ և իցէ պատիւ պիտի ունենամ աչքովս տեսնելու այդ երեսկայական էակին: Բայց ժամանակի ուշութիւնը, դրսի լուսութիւնը, երեսկայութեանս բորբոքումը, հիւրիս խորհրդական կերպարանքը և մանաւանդ այն բոցարձակ աչքերը, որ ուղիղ սրտիս մէջ էին ցցուած՝ նորից խեցին արկութիւնս ու ես զարձեալ կորուցի գիտակցութիւնս. ես ընկայ մի այնպիսի վիճակի մէջ, որ ոչ երազի էր նման և ոչ իսկականութեան, այլ յաւէտ հոգեկան թմրութեան. նայում էի՝ չէի տեսնում. խօսում էի, բայց խօսքերս կապ չուներին ոչ անցեալի և ոչ ներկայի հետ. այս այն բոպէներին էին նման, երբ սոյն այս ձայնին տեղանքս յառած ինչ ու ինչ յօրինակ եմ. բայց ճիշտ չեմ կարող ասել՝ այդ յօրինուածքը մտքէս եւ բղխած. թէ՛ մի անյայտ զօրութիւն ձեռքս բռնած՝ շրջեցուցել է գրեթէ թղթի վրայ: Եթէ կարողացողը ինքը այդպիսի զրութեան մէջ եղած չէ, ասածներս երբէք չի հասկանալ, թէկուզ այս նիւթի վրայ ամիսներով խօսէի:

Քաջը տեսնելով իմ այսպիսի եղկելի դրութիւնը, ժպտալով ձեռքս տառ, թոթուեց ու խրախուսական ձայնով ասաց.

— Մի վախենալ. ես թէեւ ոգի եմ, բայց չարը չեմ. ես եկած չեմ քեզ պատժելու կամ որ և է քնատ հասցնելու. այլ կուզէի քեզ մի փոքր խելքի բերել ու ծանօթացնել զործերու իսկականութեան հետ: Բնաւ է, պատանեկութիւնդ վաղուց անցել է, երիտասարդութիւնդ էլ անցաւ. այժմ դու չափահաս մարդ ես. շուտով ձերութիւնդ էլ վրայ կուգայ. քանի՞ մէկ քանի ցնորքներով պիտի սնանիս ու...

Որի վրայ են այդքան զանգառներդ, որի՞ն ինչ էս տուել ու յետ տունել չես կարողանում: Դու ասում ես թէ՛ Տաճկահայաստանը ոտնակոխ է եղած, ասում ես թէ՛ այնտեղ հայերին տանջում, չարչարում, մորթում, բերթում են. ո՞վ է մեղաւորը: Միթէ այդ ամենը Բիքոնսֆիլդի հրամանովն են. միթէ Գարիբալդիի զբրգմամբ են, միթէ Վադզիրնյոթոնի ակնարկութեամբ են կամ Գոնչաքովի յօժարութեամբ: Որո՞նք են տանջողները: Մի վոճմակ մարդակերպ գայլերի՞ Քրդի անունով, որոնց քսան հազարեայ թիւը երկու հարիւր կանոնաւոր սպառազինուած քաջերէ խոյս պիտի տայ: Ո՞վ է հայի տանջողը: Մի թուլամորթ, հարէմներու մէջ փտած փաշա, որ ճաշի վրայ մոռանում է առաւօտեան սուրճի վրայ տուած հրամանը: Ի՞նչ հրաշքով պիտի պաշտպանէ Բիքոնսֆիլդը մի ահագին հայաբնակ գիւղ, որին երկու երեք սրիկայ, կիսավայրենի Քրդեր կարողանում են կողոպտելու: Ի՞նչ հնարքով պիտի արգելէ Գոնչաքովը մի քնձոռու թուրքի բռնաբարելու կամ զառեանդելու հայ կնկայ և աղջկայ իրանց հայրերի, եղբայրների, այրերի ու գրացիների ներկայութեան: «Ազատութիւն» ես ասում: Ո՞վ, երբ, որի՞ն տուել են ազատութիւն: Թող գիտնան Տաճկահայաստանի հայերը, ազատութիւնը երբէք չի շնորհուիլ, նա կամ կը խլուի քաջութիւնով, կամ կը վաստակուի ջանք ու ճիգով: Շնորհա՞ծ ազատութիւնը, ինչպէս և ժառանգութիւն ստացած փողը, շատ վատ պահաւորում է և շատ շուտ կորցւում է:

Դիցուք թէ հայերին տուին ազատութիւն: Կիմանան արդեօք նոքա, թէ ինչերին է պէտք այդ բանը: Ո՞չ ապաքէն հայերը չորս անգամ ազատ էին, բայց երբէք չուզացին պահպանելու կամ պահապանելու իրանց ունեցած ազատութիւնը. ո՞չ ապաքէն ամեն անգամ իրանց ձեռքով մասնեցին այն մերթ Պարսկին, մերթ Արաբին, մերթ Թաթարին, մերթ Յոյսին և մերթ Տաճկին: Պոստիկը առաւել զգաւորութեամբ պահպանել է և պահպանում է իւր հրապոյրքները, բան թէ հայ ազգը իւր ազատութիւնը: Եւ վերջապէս բեզ ո՞վ ասել է, որ հայը ազգովին և անկեղծօրէն կամեցել է ազատ լինելու, հայը միշտ եղել է և ցարդ է և լաւ ծառայ օտար աշխարհի մէջ և վատ աէր իւր հարազատ Հայաստանի վրայ: Ահա քեզ մի ճշմարտութիւն, որն որ դու ոչ մի կերպով հերքել չես

կարող: Ինչպէս որ ամերիկացի վայրենին մուրում է մի բրդէ վերմակ, որ՝ շուտ տանէ, փոխէ օդի վրայ, այնպէս էլ հայը չորս անգամ ստացել է ազատութիւն և չորս անգամ էլ շահով վաճառել է օտարներին. հաւատա՞ որ եթէ նա հինգերորդ անգամն էլ ստանայ՝ զարձեալ պիտի վաճառէ մի երկու մարդու անձնական շահերի համար...

Միթէ կարելի է դնէլ դուռն ընկնել ու ասել՝ «շնորհէ ինձ գիտութիւն, շնորհէ ինձ հարստութիւն». ոչ ապաքէն թէ գիտութիւնը և թէ հարստութիւնը ջանքով, աշխատանքով, խելը բանեցնելով կը ստացուին: Այսպէս էլ ազատութիւնն է: Եթէ մի աղէտ, բայց խելօք տղայ միտքը զրել է մի օր գիտնական լինելու՝ նա անպատճառ իւր նպատակին կը հասնի, թէկուզ դու նորա առջև սար ու ձոր արգելքներ դնէիր, և ո՞ր հայը որ միտքը զրել է հարուստ լինելու և հարստացած չէ: Մեղը, մեղը ասելով բերանը չի քաղցրանալ: Եթէ հայը իսկապէս, անկեղծօրէն, ի բոլոր սրտէ՝ ուզենար ազատութիւն ունենալու՝ նա վաղուց կ'ունենար: Ո՞ր հային է պէտք քու երազած ազատութիւնը. այս թշուառ վաճառականի՞ն, որ տարին—տասներկու ամիս օտարներին խաբելով՝ բոլոր հայի անունը սեղուցել է աշխարհիս մէջ. այս աստիճանաւորի՞ն, որ մի վայրուն կոճակի համար պատրաստ է ծախելու իւր մայրենի բազաքը, այս այգեպանի՞ն, որ իւր գրացիի ուսերը կարտելով՝ կարծում է իւր գինիի գինը բարձրացնելու. այս հողագործի՞ն, որ հունձի առատութիւնը սպառում է անձրեկի պատահական գալից և արեգակի փայլելից, իսկ իւր կողմէն ջանք անել, միտք մաշել և իւր արուեստը կատարելագործել և՛ չգիտէ և՛ չուզէ. թէ՞ այս բահանային, որ ժողովրդի վրայ նայում է ինչպէս իւր տաւարի վրայ, և իւր վրայ՝ ինչպէս իսկական հովիւի (չօւլանի) վրայ. այսինքն՝ կթել, բուրդը խուղել և կաշին քերթել. թէ՞ վերջապէս, այս հայ կնոջը, որն ամեն ազգաց կանանց մոլորութիւնները սեղհակահացնում է իրան և ոչ մի նոցա առաքինութիւնը: Այսպիսի մարդոցմէ՞ բաղկացած ազգի համար դու պահանջում ես ազատութիւն:

Այս խօսքերը բոլորովին ինձ շշկլացուցին. այսպիսի մի անարդար դատաւճիռ տակաւին ոչ ոք կարգացած չէր մեր խեղճ,

բարեխիտ, առատաձեռն, մեծահոգի, առաքինի հայի վրայ: Եթէ առաջուանէ չիմանայի, որ սա՛ մեր սուրբ Մատիսի պահպանող բարի ոգին է, անշուշտ կը կարծէի, որ դա մեր ազգի չար այմն (սատանան) է, որն կործանելով մեր Տաճկահայաստանը, այժմ նորա ցրուած ժողովրդին էլ կամենում է բնաջինջ անելու աշխարհիս երեսէն: Բայց Քաջի երեսը այնպէս տրտում էր, նորա աչքերը այնքան գթով լցուած էին, որ ես սաստիկ տարակուսեցայ թէ՛ ինչպէս կարող էին այսպիսի բարեխիտ երկասարկ բերնէն այսքան չար խօսքեր լողիկու:

Քաջը ասաց. «Ինչպէս տեսնում եմ, խօսքերս քեզ վարանքի մէջ ձգեցին. դու չես ուզում, կամ աւելի ուղիղն ասեմ՝ ծանր է քեզ հաւատալը այս խօսքերիս ճշմարտութեանը: Համեցէք, ես պատրաստ եմ այս ամեն ասածներէս հրաժարուելու, եթէ դու Մեր-Տեղի պէս բազմամարդ քաղաքումը հօթի արժանաւոր հայ գանես, ես քեզի խօսք կուտամ, որ ի սէր ե ի պատիւ այդ հօթը արժանաւոր մարդոցը ոչ միայն իմ հաստատուն կարծիքը փոխելու, այլ ե իմ բոլոր գերմարդկային գորութիւնը դործ դնելու, որ Տաճկահայերը՝ ոչ միայն ազատութիւն, այլ ե անկախութիւն ստանան: Մեր-Տեղը հարիւր տարուայ քաղաք է, աւելի քան թէ տասներկու հազար հայ բնակիչ ունի. միթէ իմ կողմանէ ծանր պայման է պահանջելը, որ մի բազմամարդ ե բարեշէն քաղաք հօթը հատ օրինաւոր մարդ ունենայ իւր մէջ այս խօ Սողոմ ու Գոմորի թուէն էլ փոքր է, որի համար Եհովան խոստացել էր փրկելու այդ քաղաքները»:

— Եթէր մարդ ուզում ես, հարցուցի, հօթը մարդ, միայն հօթը մարդ. հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, ոչ թէ հօթը, ոչ թէ հօթանասուն ե ոչ հօթը հարիւր, այլ ճիշտ հօթը հազար մարդ կարող իմ քեզ ցուցնելու, որոնք թէ ազնուութեան թէ բարութեան, թէ մեծանձնութեան, թէ ազգասիրութեան, ե թէ ամեն կերպ առաքինութեան մի-մի օրինակ կարող են լինել մարդկութեան առջև: Կատակ ես անում, կարծելով թէ Մեր-Տեղի պէս Աստուծոյ օրհնած քաղաքումը չի գանուի հօթը օրինաւոր հայ, թէ՛ խելքդ կորցրել ես: Դու չգիտես որ Մեր-Տեղումը...

«Մի տաքանալ, բարեկամ, մի տաքանալ ընդմիջեց ինձ Քաջը, ես քու ոչ հօթը հազարն եմ ուզում, ոչ հօթը հարիւրը

ե ոչ հօթանասունը. եթէ՛ ինչպէս տաջ ասացի, միայն հօթը հոգի գանես փոքրիշատէ օրինաւոր մարդ, այն ժամանակ էլ ես հայ ազգի բոլոր բաղձանքը կը կատարեմ. բայց կամեա՛ւ եմ, որ դու հօթի կէսն էլ հազիւ գանես... Բայց առաջուանէ բան չորոշեմք, երթանք նախ գանենք ու տեսնենք նոցա ե ապա մեր մէջ կը վճռենք Մեր-Տեղի վրայ կարծիքը: Ապա ասա՛ նայեմ, որոնք են քու ճանաչած օրինաւոր հայերը, ասա նոցա անունները:

— Ո՞ր միւսի անունը տամ, ասացի, աչքս առատաղին բարձրացնելով ու ազնիւ քաղաքակիցներին անունները միտքս բերելով. ահա քեզ Առաջին-Բարեկամս, — ահա քեզ Երկրորդ-Բարեկամս, ահա քեզ Երրորդ-Բարեկամս, ահա քեզ Չորրորդ-Բարեկամս, ահա քեզ Հինգերորդ-Բարեկամս, — ո՞ր մէկը տես: մեր քաղաքի մէջ եթէ ուղեհաս շան վրայ քար ձգելու՝ ձգած քարդ կամ ազգասէրի կը դիպչի, կամ բարեգործի ե կամ որ ե է հազիւ ազգիւտ առաքինութեամբ զարդարած մէկ մարդու:

«Բաւական է, բաւական է, ասաց Քաջը, ուրեմն քեզ ծանօթ Մեր-Տեղացիներէն ընտրէ հօթը հատին ե ասա՛ ինձ նոցա տուն: Ի հարկէ, անտեղի բան է ինձ, օտարիս, ստանց մէկ օրինաւոր շարժառիթի մի անձանօթ մարդու (թէն լինէր նա պատուական ե ազգասէր հայ) տուն մտնել ե հետազոտելու նորա վարքն ու բարքը:

Այդ պատճառաւ ես այսպէս միտք արի. ես կձուլուիմ վանայ կողմերէն եկած մի ծերունի վարդապետ, հանգանակութեան տեղը ձեռքիս, իբր թէ վանեցիներու համար ժողովում եմ կամաւոր նուէրներ, որոնք իբր թէ նշանակուած են Տաճկահայաստանի սովակներին ե ազգային վարժարանների համար:

Վանը որ կայ, այսօրուայ օրս հայի ազգութեան միակ ապաստանարանն է. եթէ երբ ե իցէ Տաճկահայաստան ազատութիւն պիտի ստանայ, այդ ազատութիւնը, անշուշտ, Վանի մէջ պիտի լինի. ես այն չեմ ասում, որ Վանը հայերի ամենահին ե ամենահարազատ հայրենիքն է: Եթէ Վանը հայերի ձեռքէն կորաւ, այնուհետ հայոց ազգին իսպառ ե անվերադառնալի կորած համարէ, վասնզի օգի մէջ ազգութիւն չի կազմուիլ. իսկ օտա-

րի երկրում հարստութիւն, ստացուածք, ազգային հաստատութիւն
 եայլն, եայլն, ունենալն այնքան վստահալի է, որքան որ աւագի վրայ
 տուն շինելը: Ուրեմն ամեն փոքրիշատէ խեղօք և ազգասէր հայը
 պիտի հասկանայ, որ ամենայն ինչ զո՞հ յանուն Վանին կատա-
 րած՝ կորած՝ էջ. մանաւանդ եթէ այդ զոհարերութիւնը խոշոր և
 նշանաւոր լինի, որով կարելի լինի ազգային կարեւոր հաստա-
 տութիւններ հիմնելու, ազգապատկան հոգեր ձեռք բերելու, տղա-
 րաններ կազմելու, ձեմարաններ ու արուեստանոցներ կառուցա-
 նելու, աւերած եկեղեցիներ ու մատուռներ կարկատելու և այլն,
 և այլն, և այլն: Աստարանական լուծալի բռնացի հասկանալը
 շատ շահաւէտ է ժլատ ազգասէրներին... Կօպէկները շուտ ուր-
 լի չեն դառնալ, մէկ ուրլինները շուտ հազարնոց գումար չեն
 գառնալ. բայց շատ հազարներ են պէտք, որ մի քանի հարիւր
 ուրլի տոկոս բերեն: Զոկ բան է ազգային զոհարերութիւնը,
 ջոկ բան է մութացականի գանձանակի մէջ կօպէկ ձգելը: Կօպէկ-
 ներով սակաւագէտ ազբատը հազիւ կարողանում է այնպիսի
 կեանք վարելու, որն ոչ ապրիլ է և ոչ մեռնիլ: Կօպէկներով ազգ
 սորբի չի կանգնիլ: Գու այժմ հասկանում ես ի՞նչն է համար
 ես քու բարեկամների առաքինութեան փորձաքարը համարում
 եմ զոհարերութիւնը...»

Այս որ լսեցի՝ սրտիս մէջ մի փոքր վախ ընկաւ. Քաջի
 խօսքերից հազարների հոտ էր գալիս, մինչ ես կարծում էի թէ՛
 եթէ նորա աչքի տուփ շաշխալի կարմիր տառնոցները, կապուտ
 հինգնոցները ու կանանչ երեքնոցները բերեն, նա իսկոյն պիտի
 դարմանայ Մեր-Տեղացոց ազգասիրութեան և առատաձեռնու-
 թեան վրայ և լիարերան օրհնէնքներ պիտի թափէ նոցա զլիսին:
 Պոչս բաշեցի:

Կա է որ Քաջը չը հասկացաւ իմ վհատութիւնը:

Սկսեցի մտքիս մէջ ազօթքներ անելու, որ իմ բարե-
 կամները տանը չլինին, որ ես պատճառ ունենամ նորան հա-
 ւատացնելու թէ՛ եթէ այս ու այն բարեկամս տանը լինէր, ան-
 շուշտ, շատ հազարներ պիտի գնէր հանդանակութեան տետրի
 վրայ:

Ժամը 9-ն էր առաւօտեան, երբ որ մենք անէս գուրս
 գնացինք. Քունը իսպառ փախել էր աչքերէս: Օրը կիրակի էր:

Փողոց որ ելանք, «Բարեկամդ հեռու է կենում» հարցուց
 Քաջը:

— Երեք վեոսթ կը լինի, պատասխանեցի:

«Ուրեմն կառք պէտք է վարձել, տաքց նա:

— Այո, անշուշտ, պատասխանեցի ու մատով արի կառա-
 տանին: Երբ որ երկուսս էլ մօտ մօտի հանդիստ տեղաւորուե-
 ցանք կառքին մէջ, «Առաջին-Բարեկամիս տունը գնա՛» հրամա-
 յեցի կառապանին: Կէս ժամէն հասանք Առաջին-Բարեկամիս
 տան տուփ. երբ որ կառապանը ձին կանգնեցուց, աչքս դարձու-
 ցի Քաջի վրայ և ի՞նչ տեսնեմ. մօտս նստած էր մի ծերուկ, կո-
 րաբամակ վարդապետ՝ գրսեցի հոգևորականների տարազով հագ-
 ուած, անթի տակը մի բրքըրուած, կեղտոտ տետր բռնած. աչ-
 քերը ճպտոտ և ցոլքը գնացած. մէկ խօսքով՝ մէկ այն գրսեցի
 հայերէն, որոնք մարախի, քրդերու ու տաճիկ փաշաներու վրայ
 դանդաղելով, բերանները օրհնէնքով լի, թափառում են հայա-
 ընակ քաղաքների ու գիւղերի մէջ: Այսպիսի արագ կերպորա-
 նափոխութիւնը ինձ խիստ զարմացուց, և ես պարզ տեսայ, որ
 իրաւ չնաշխարհիկ էակի հետ դործ ունիմ:

Ներս մտանք մի լայնարձակ, պայծառ և թանգազին կահ
 կարասիքով զարդարուած գահլիճ. ակնվանի, սակազլինձ, ընկու-
 ղի փայտ — ահա այն նիւթերը, որոցմէ շինած էին սենեակի դար-
 դարանքը. իւրաքանչիւր աթոռ առսակաւը քսանհինգ մանէթ
 կարժէր. և այսպիսի աթոռներ գոնէ չորս երկուսասանեակ կա-
 յին այնտեղ. երեակայեցէք ուրեմն թէ բոլոր տունը ինչ կար-
 ժէր: Տունը երկյարկի էր:

Տանտէրը, Առաջին-Բարեկամս, մի չոր-չոր, բարձր հա-
 տկով մարդ էր, երեսը միշտ ժպիտ. բայց այդ ժպիտը,
 հաւատացէք, սատանայի սիրտն էլ դող կը ձգէր:

Ես ինքս լաւ նկատել եմ, ուրիշներէց էլ շատ անգամ
 լսել եմ, որ զոհարեղէնով առուտուր անողները, մեծաւ մասամբ,
 խարդախ և խորամանկ մարդիկ են լինում: Պարոն Առաջին-
 Բարեկամս զոհարավաճառ էր:

Մօտի սենեակից ներս մտնելով, տանուտէրը նախ ինձ
 տեսաւ: «Ա՛, բարի-հաղար-բարի տեսանք, աս ո՞ր քամիէն», տա-
 ցայ, մտերմարար երկու ձեռքը ինձ պարզելով. կէնէ պէհի բան

կայ—ինչ է. վարիսէ էկիլ իս պէնի օսկի մատանի գնելու. Ասված տայ, թօ լա, թօ լա»:

Պարոն Առաջին-Բարեկամիս մօտ ընդամենը չորս անգամ եմ եղել. և իրաւ որ, ինչպէս ինքը ասաց, ամեն անգամ գնացել եմ հարսնախօսութեան օսկի մատանի գնելու:

— Ամեն տապրա տէրտէրը գաղայ չի ուտիլ, ասացի, կատակին կատակով պատասխանելով, ատէն ատէն իրիցկինն ալ, — ասացի ու աչքով ցոյց տուի ծպտած վարդապետին:

Առաջին-Բարեկամս մօտեցաւ ինձ ու կամացուկ հարցուց «Աս ի՞նչ մարդ է աս»:

— Վանի սէմթերէն եկած մէկ վարդապետ է. հոնի քաղցածներուն ուտելու և աղքատ տղոց վարժակուլ համար ստակ կը ժողվէ, պատասխանեցի:

Բարեկամիս կեղծի ժպիտը կորաւ երեսէն և նորան փոխանակեց բարկութիւն: «Ի՞նչ, ախպար, տայմա կուլիտա աղքատներ թօի կանիս. տալէն-տալէն ձեռքերս ալ յոգնեցաւ, ձէպերս ալ պարպլվեցաւ»: Բայց, որքան միտքս էր գալիս, այս առաջին անգամս էր, որ ես նորա մօտ խեղճ մարդ տարի. իսկ որ ինչ կլկրարերի նորա առատածիտութեան, ես դեռ ես լսած չէի, որ նա երբ և իցէ և ում և իցէ մի փոքրիկ, թէկուզ կօպէկանոց օգնութիւն արած լինէր: Միայն իմանալով նորա հաջողութեամբ վրնիլ և մանաւանդ կարծելով որ Վանի պէս (հայերուս համար) նուիրական տեղի համար անհնար է սրի է զոհարելութիւնէ հրաժարուին, այդ պատճառով առաջին այցելութիւնս նորան արի, յուսալով առսակաւր մի հարիւր ոտքիլ հանել նորա քսակից:

«Բարե, հայր սուրբ, ասաց Առաջին-Բարեկամս:

— Աստուծոյ բարին քեզ, որդեակ, պատասխանեց ծպտեալ վարդապետը. ամենակարող Աստուծոյ շնորհքը և ողորմութիւնը լինի այս տանս վրայ. Մշու սուլթան սուրբ Կարապետը լինի քեզ և քու օրհնեալ ընտանիքին պահպան, բարեխնամ Աստուած իւր առատութիւնը անպակաս անէ քու օճախէն, երկնաւոր Ստեղծողը...:

«Աղէկ, աղէկ, հայր սուրբ, կօպէ օրթնէնքդ. ինչ բանի համար էկիլ իս՝ ասան թէկ ու լըմնցիւր»:

— Յայտնի լիցի, որդեակ, աստուածային նախախնամութիւնը... թշնամեաց սուրբ...:

«Հասկըցայ, կօպէ. աս կալի շարականները չօխտան լիլ ինք ու պերզիլ ինք: Պեր իտա տէֆթէ՞ր է, ինչ հօրս ցաւն է, կրինք, խալիինք»:

— Ամենախնամ Աստուածը... Քրիստոսի անմահ պատարաւը... Մշու սուլթան սուրբ Կարապետը... ասելով, գողգոթուն ձեռքով արեւց նորան ծպտած վարդապետը ձեռքի տետը:

Պարոն Առաջին-Բարեկամս առաւ տետը, բացեց ու մէջը գրեց «մէկ անյայտ աղգասէրէ 25 կօպէկ» ու հինգ հատ հինգ-կօպէկանոցներ ձգեց առջեւ ու ինքն գնաց միւս սենեակը, հտեւից դուռը մեծ գղղղոցով փակելով:

Երկուսս էլ, այսինքն ես ու Քաջը, շուտով մնացինք գահ-լիճի մէջ ու մին մինի երես հայելու ամաչում էինք:

Մի փոքր ժամանակից յետ ներս մտաւ ծառան, իբր թէ տուներ հաւաք-տեղակ անելու ու կարասիքի փոշին սրբելու համար, ու իբր թէ ինքը իրա հետ խօսելով, ասաց. «Ազատ հարկաւոր գործի համար գնաց». ուզում էր հասկացնել թէ՛ մենք արդէն աւելորդ մարդիկ ենք:

Մենք իրար աչք արինք ու կամացուկ «փէշիրս ժողոտեցինք»:

Փողոց ար մօտնք, ես միս գողցած կատուի նման աչքերս խոնարհած լուռ կեցել էի: Քաջը նկատեց իմ վրդովմունքը, բայց չհասկացողս ձեռցաւ, և մի փոքր ժամանակից յետ ասաց. «Այժմ երթանք միւս բարեկամներիդ. դուցէ նոցա սրտերի մէջ առաւել դուրս և մէջերը աւելի մեծանձնութիւնս գտնենք»:

Նստանք կռք: «Դէպի յետ, ասացի կառապանին. մեկ տար Երկրորդ-Բարեկամիս տունը»:

Երկրորդ-Բարեկամս Մեր-Տեղի ամենահարուստ վաճառականներէն մինն է: Թէև նորա անդուկի փողը ոչ որ համրած չէ, բայց նորա առևտրական գարձուածներէն, նորա խանութների թուերէն, նորա խանութների մէջի դիզուած ապրանքէն, նորա գրամանոց փող դնելէն կամ տյնտեղէն առնելէն մարդիկ այնպէս կարծում են, որ նա երեք կամ չորս հարիւր հազար մանէթ անշուշտ պիտի ունենայ, իսկ չորս հարիւր հազարը այն-

պիտի գումար է, որ նորա տիրապետողը ամեն տեղ հարուստ կը համարուի:

Պարոն Երկրորդ-Բարեկամս նոր վերանորոգել էր իւր տունը: Հէնց որ բակէն ներս մտնէիր՝ խոլոյն կտեսնէիր նորա փաթածած թեան ամեն նշանները. ախոռը լիքն էր թանգազին, գէր, գեղեցիկ ձիերով, կառատան մէջ զոր տեսակ կառքեր կամենայիր կը գտնէիր. շտեմարաններէ մէջ ապրանքը յատակէն մինչև ձեղունը կոխած էր. տունը որ մտնէիր՝ սենեակներէ մաքրութիւնը, զարդարանքը, ցոլքը աչք շուարացնում էին. կահկարասիքի համար խօսակն էլ աւելորդ է—թանգազին գորգեր, թաւշեայ պատառներ, սաղանկար պիտոցներ, մէկ խօսքով՝ ինչ չին տաքիւղի գիպէիր, ամենից հարիւրի, երկու հարիւրի կամ հինգ հարիւրի հոտ էր գալիս: Խորշի թքամանը անգամ յետուս մանկէն արժանի էր. սորանից եղրակացուցէք միւս առարկաների ու իրեղէնների գինը:

Երկրորդ-Բարեկամս տանն էր: Քնազգեստը հագած, փափոտը ծխելով՝ իր բարեկամներէն մինի հետ խօսում էր: Երբ որ ներս մտանք, նա հազիւ տեղէն շարժեցաւ, միայն ունքի շարժմունքով բարեկամս տառ ու ալիւս մեր վրայ ուշադրութիւն չգործուց, և շարունակեց իւր բարեկամի հետ ընդմիջուած խօսակցութիւնը:

Քնհատ աչքերից, թշերի կապտագոյն կարմրութենից պարզ երևում էր, որ նախընթաց երեկոն բաւականին ուրախ ժամանակ անցուցած պիտի լինէր:

«Խնամի՛ կը հաւատաս, ասոց, կեանքիս մէջ երկու տապառա տահա տապէս քէֆ արած չիմ. փամբլը՝ ուժը ինա նստթայեաշնը՝ համայսքի էր—կուտրճուկ, մարը լամ, լիւզիւ կէրէր. խորվիկէն տասնըջորս փունճին հետ ինչպէ՛ս իս. ինա շարտրով ճուրը կար ու չիկար սթաքանին մէջը. խորվոր վրան ուժը ժճո-ժճո կուէինք, Հայր-Որդի-Հոգի սուրբ, համան կճլթ—սթաքանը պարապ է: Ինա տապիւրկու հոգինքս, կը հաւատաս, հէջումաստ ութը պութիւրա պարպիցինք: Փունճը վերջացաւ նը՝ արդըն վրաս թախէթ մնացած չէր. ամա կէնէ նիչէվօ:

— Նիչէվօ. հարցուց նորա հիւրը՝ բերանի թքերը կուտալով:

«Նիչէվօ», պատասխանեց Երկրորդ-Բարեկամս այն կերպ ծիծաղելով, որ այդ վայրկեանին նորա երեսը խողի զնչի էր նըմանում: «Տաժէ ինչպէս նիչէվօ չի լալ որ՝ երբ սահաթը էրկուսներուն ուժինի նստանք նը՝ հաշուէ մարդայ իրեր պութիւրա հալ սալթը ունիւկն զարկինք, շամիանսքին խօմ ֆաէ ուսթսօ ճուրի պէս կըխմէինք»:

— Մուզիք չիկար, հարցրեց հիւրը այնպիսի աղուէսի ձայնով, որ կարծես թէ ականջիդ հատան այս խօսքերը «զարմանալի մարդ էր կզած, ինչ կլինէր, եթէ ինձ էլ հրաւիրէր այդ խնջոյքին, գոնէ վարձը կլինէր ձեր հոգուն»:

«Մուզիք ալ կար, ալայ բանն ալ կար. ամա՛ փունճը ամպէս տուժան արիւ էր կօլօխ, որ ուժինին վրան ինչ կերածս չի հասկըցայ. ասածներէն կանը՝ մարդը ուժին զաքաղ արիւ է մարդայ-կօլօխ 25-ական մանկթի տանց կինի. ամա կաշիս քերթէ՛ կերածս միտքս չէ. կասին քի էրկու հատ պալապան աւթիթէ՛ կերածս միտքս չէ. ինա սթօլին խառար արծըթէ սէթա փատալաթ արիւ ին՝ իսա սթօլին խառար արծըթէ սէթիւրով, նաշխած ֆաղաններ, ուսին փիթիցներ, թուիֆէլ, փաշթէթ, փիքուլի... պան. էնի վերջն ալ տէսէթին փատալաթ արիւ ին աիւշէս, անանաս, ամա իմ հէջ միտքս չէ: Մուզիքով պանով մարդուն, սէօպէ, վեց-օխաը հարուր մանէթ նստիւ է:

— Մուզիքանթներուն շապաշ չի տուլթը. հարցուց հիւրը: «Հապա չի տուլթը, հէպէթ տուլթը, առջի փունճին, որը հինգնոց տուլթը, որը տասնոց, բասն ալ տուլթը կաւ, ևս վրայ-կուլխու չէթվէթնոց տուլթ. ամա երբոր աղի «Переходъ черезъ Балканы» մատըլ չալեցին-նը՝ համան սատուճնի թապլեցի տիմացները:

Պէթէր կը սիրիմ իսա մուզիքը, —մէմալ, մէմալ փաֆթա-ոիթ անիւ տուլթ: Աղէկ միտքս չէ, ամա քովիս նստողները կասին քի մէկ՝ իրեր հարուր մանէթ սալթը ինձիմէն էլլի է շապաշի ստակ. մէկալոնք ալ շտէ անկօրա: Նիչէվօ՛ մուզիքանթները Մեր-Տեղացիներուն վրան կանկատ անիւ տեղ չունին, ատ զիաց մեր հալիւ իրեն պատիւը պայել կիտէ. նիչէվօ՛ շէն կենան»:

— Թուլթի չի նստանք:

«Նստողներ էզան—որը ուսմս, որը թոլնք, որը սթուք ևս

որ՝ դու ե՞րբ և որ հարժադրանք տեսել ես, որ տարին քանի մի չքա-
ւորի օգնութիւն անելով և բարի գործի նպատակ հասցնելով՝ աղ-
քատացած լինի. ընդհակառակն, որքան ես նկատել եմ, մարդիկ
տուռել շատ և շուտ կորցրել են հարստութիւնը իրանց վիճա-
կին անհամապատասխան շուշլ ապրուստ վարելով, բայց երբեք
ողորմութիւն տալով: Դու ինձ չէ մի մարդ չես ցոյց տալ, որ
ողորմութիւն տալով կամ բարի գործի նպատակով՝ աղքատա-
ցած լինի, բայց ես քեզ անհամար օրինակներ կը բերեմ, ուր
անգութ և ժլատ հարստացող անանկացած է...

Էլի շատ բան ուզում էի ասելու, բայց Երկրորդ-Ռարեկա-
միս բարեկույթի՛նը բորբոքելուց խօսքս կիսատ մնաց:

«Քեզի ալ կը ճանչնանք, ասաց նա ինձ, տուն ալ շատ խըռըներէն չէս. քաղաքիս մէջը մէկ շէնքով աղա թողուցի՞ր, որ պատիւները ֆոյին հետ պարապար չանէիր իտա ծեօքիդ հօխ խալէմովը: Հալիւը նաֆիլէ քեզի սիւլիսկ չի տաիլ. թամամ սիւլիսկի պէսնակ մարդոց կը կպչիս ու հոգիները կը տաղիս»:

— Պարոն Երկրորդ-Բարեկամ, առաջի, հրեկ հրեկոյ և՞ աճրոցի բու անունդ, թէ՞ դու ինքդ. մի՞թէ եղած բանը պատմելը կամ գրելը յանցանք է. մի՞թէ մի վաւաշոտ, անգուլթ, գեղիս, ծերուկի աղահղի վարքը ծաղրելը ի խրատ շատերուն մէկ պահասութիւն է: Ինչո՞ւ հայրիւն մեղադրում ես, որ քու քիթ ու հրեւը ծուռ են: Առաջի ու դուրս գնացինք: Ներսից լսվում էր Երկրորդ-Բարեկամիս բարկութեան և յիշոցնեբի ձայնը:

— Երթանք մէկ ուրիշ բարեկամիդ, ասաց Քաջը, զույց հորա մօտ յաջողութիւն ունենանք, ապա թէ ոչ՝ եթէ ազգային գործը Առաջին-Բարեկամների և Երկրորդ-Բարեկամների պէս մեծատունների մնայ, հայի ազգութիւնը մի ամէս չի տևիլ ու ասոնց քրդերի կոտորածին և տաճկի կիզեքանքին էլ կը քայ-քայուի, կոչնչանայ: Դեռ փառք Աստուծոյ, որ այդպէսների թիւը սակաւ են:

Ես մտքիս մէջ ասացի՝ «Լեւոն ողի, սրբան սխալում ես դու, ինչպէս պիտի տիրէիր, եթէ իմանայիր, որ մեր բոլոր հայերը, շատ աննշան բացառութեամբ, ծայրէ ի ծայր մի մի Առաջին-Բարեկամներ և Երկրորդ-Բարեկամներ են»:

Այս երբորդ անդամն, որ փողոյ ելանք, հս արդէն յունա-

Հատուած էի թէ՛ ^սուր աշնիմ, որ այս երկրւ անպիտաններու կա-
տարած վաստ ապաւորութիւնը մի փաքք փաւրատուի Գաջի վրայէն:

Յանկարձ միտքս եկաւ Երրորդ-Բարեկամս, ու հրամայեցի
կառնողանին Քովի-Քաղաքը տանել մեզ, ուր, ինչպէս յայտնի է
Երրորդ-Բարեկամս հորեւորման շինել էր թարաշէն երկաթական
տուն, որն, հոյն իսկ տանաիրջ տակով, արդէն բերում էր
զուտ 12,000 ոտւրի տարեկան արդիւնք, բայցի նորանից, որ նո-
րա խանութի մէջ աչքսն ապրանք և զբամարկղի մէջ աչքսն
առձեռն պատրաստ միող կալ, որ իրա՝ Երրորդ-Բարեկամիս ա-
սկումն կարելի էր այլ ևս երկու աշգլխի տներ շինելու:

Երբոր Երրորդ-Բարեկամիս տունը հասանք և հարցուցինք՝
տանն է արդեօք, պատասխանեցին թէ՛ «խանութ է գնացել»։
Գնացինք նորա խանութը, և իրաւ որ Երրորդ-Բարեկամս այն-
տեղ էր և մի սիրուն կնկայ հետ անուշ ժպտալով խօսում էր։
Երբ որ մեզի տեսաւ, նոյն ժպիտը Երեսին մօտեցաւ (ձեռ-
քին մի մի օրինակ «Մշակ» և «Արձագանդ» ունէր) ու մտերմա-
բար ձեռքերս առաւ։ Եւ ցոյց տալի Քաջի վրայ ու ասացի. «Վա-
նէն եկած վարդապետ է»։

— Ի՞նչ, խո՞րդ, ասաց երբորդ-Քարեկամն. վառնա՞ն հոնհն էկիլ է—հա՛մ, նիշիւօ, աղէկ լա՛ն է:

Էստե, հայր սուրբ, ի՞նչպէս ին՝ վանի հայերը, մեր Հայրիկը ի՞նչ կանէ. ներսէս պատերիւրքին զործը ի՞նչպէս է. Պէտլինի 61-ում յօգուածին թէ՛զ կատարում պիտ տան. Եռպար-Վաշան ի՞նչ կանէ Հարստանին համար ..

Այսպիսի բազմը ընդունելութիւնը և այսպիսի ազդասիրական հետաքրքրութիւնը հայի վիճակի մասին և մանաւանդ՝ մեր երկու երեւիլի և ազատամիտ լրագրիները ձեռքին բռնածը՝ մեզ երկուսիս ալ ամփոփարար զգացմունքով լցուց:

Քաջը ճոխ խանութի ապրանքները աչքէ կը անցնում, գին
կը դնում և խանութի հարատւութիւնով ու գումար կը նախապահա-
կել Երբորդ-Բարեկամիս նուէրի քանակը:

Ես լուս եի և մաքիս մէջ փնտաում էի յարմարութիւն մէկ
կերպով խօսքը գէպի նուիրաաւութիւնը դարձնելու, բայց շատ
գլուխ մաշկից յիտ ուր չի գտայ՝ մատով ցոյց տալի Բաջի ձեռ-

քի տետրը ու ասացի. «Վաճառ շատ հեղ Վիճակի մէջ է, շատ օգնութեան կը կարօտի. ապա թէ ոչ, հայր-սուրբի ասելով, քանի մի ամսէն մէկ հայ հոգի չենք գտնիլ մեր բուն Հայաստանի մէջ»:

— Ի՜, ասպէ՛ս է, ասաց Երրորդ-Բարեկամս այնպիսի սարսափած և վշտացած գէմբով, որ ես այլ ես չտարակուսեցայ, որ եթէ ոչ իւր բոլոր հարստութիւնը (զա էլ Մեր-Տեղի երկու-հրեք հարիւր հազարնոցներէն է) դոնէ կէսը ուրախութեամբ պիտի գոհէ յօգուտ Հայաստանի:

«Ուրեմն երթանք «Պիոժա» թռաքթիւր, հոն խօծառնէկ հատինք, Հայաստանի լաֆը անինք. ասօր ալ ես քսթաթի պաւապ իմ, պան չունիմ, էրթանք արալըխտա չանկա խաղցունունք, էկլէմիշ ըլանք»:

Երրորդ-Բարեկամս առջեկէն գնաց, մենք ալ նորա ետեկէն դուրս ելանք խանութէն: Ճանապարհին Քաջը հարցուց ինձ «Ի՞նչ կ'ընենակէ Պիոժա թռաքթիւր»: Ես նորան մեկնեցի, որ վաճառականները սովորութիւն ունին ամեն առեւտրական ծանրակշիւ գործ պանդուկի մէջ թէյ խմելով՝ դատել և վճռել, իսկ «Պիոժա» թռաքթիւր նշանակում է բօրսա, պանդուկ:

«Բայց ես վարդապետ եմ, ասաց Քաջը, վայելուչ է արդեօք կրօնաւորին պանդուկ մտնելը»:

— Փոյթ չէ, ասացի, նախ որ՝ դու եկաւոր ես, երկրորդ՝ պանդուկի մէջ առանձին սենեակներ կան, ուր ոչ քու մըտնելը և ոչ դուրս գալը մարդ կ'իմանայ:

Այսպէսով հանգստացուցի Քաջին, և այնուհետեւ նա սկսաւ անվախ ասալ գնալու, բայց պանդուկին չի հասած, ասաց ինձ.

«Պարոն Սիւլիւկ, որքան որ նկատեցի, շատ լաւ մարդ պիտի լինի այս Երրորդ-Բարեկամդ և ամենեւին նմանութիւն չունի առաջին երկու բարեկամներդ. միայն այն ինձ մի փոքր անհասկանալի երեցատ, թէ ինչո՞ւ նա Վաճառի վիճակի մասին խօսելուն ասաց «էկլէմիշ ըլալ», «չանկա խաղցնել»: Որքան որ ես հասկանում եմ մարդկային լիզու, այս երկու բառը առաւել կատակի, զբօսանքի, շաղակրատութեան, քան թէ մի ծանրակշիւ գործողութեան ձև ունի»:

Ես նորան ասացի, որ Մեր-Տեղի բնակիչները, այն, մի

տարօրինակ սովորութիւն ունին՝ ամենայն ինչ ծանրակշիւ բանի վրայ թեթեւ հայեացք ձգելու, ծաղրելով, կատակելով, «թօսթալայով» խօսելու:

«Շատ կարելի է, ասաց Քաջը, որ պարոն Երրորդ-Բարեկամը հազիւագիւտ աղնուաւոր մարդ լինի. բայց նորա և շատերի այդպիսի սովորութիւնը շատ անգոսնելի բան է, առաւել վայելուչ թափառական շինեկանաներին և աւստրալիացի վայրենիներին, քան թէ մէկ բարեշէն քաղաքի բարեկիրթ բնակիչներին»:

Նորա խօսքերը տակաւին բերանն էին, որ մենք էլ հասանք պանդուկին: Սուս վարդապետի երկիւղը յայտնեցի Երրորդ-Բարեկամին և նա, ինչպէս ես էլ ասել էի, այնպէս էլ արաւ. տարաւ մեզ մի առանձին սենեակ և ծառային հրամայեց 15 կոպէկի չայ բերելու, ու սկսաւ առատօրէն մեծարել երկուսիս:

«Էտե՛, հայր-սուրբ, նորից սկսեց նա իւր ազգասիրական խօսակցութիւնը, ինչպէս է մեր Հայրիկը, ի՞նչ կանին մեր վայրենիքի քաջերը. շատ քուրախ կը մեղցունեն. ինչո՞ւ Պէտլինի քօնիւէսի մէջ 61 յօդուածով թռապովաթ արին բարենորոգումն և ոչ անկախութիւն: Ո՞ր հրացանը աւելի գերազանցել է հայոց և ոչ անկախութիւն: Ո՞ր հրացանը մատթիւնին, թէ՞ պէտտան-գօրքի համար՝ շափօն, մատթիւնը, մատթիւնին, թէ՞ քան. նմանապէս թնդանօթի ո՞ր տեսակն է լաւը՝ Քուլիինը, թէ՞ Աւսթիւնիկինը»: Եւ շատ այսպիսի վերին քաղաքագիտական, ուղեմագիտական, միով բանիւ՝ զուտ և նուրբ ազգասիրական բաներու վրայ աշխատում էր ամբացնել մեր խօսակցութիւնը: և որքան ես աշխատում էի խօսքը գէպի նուիրատուութիւնը դարձնել՝ նա մի հմուտ կերպով միշտ տանում էր գէպի աշխարհաւորութիւն, առեւ թէ հայերը ամեն բան արդէն լիովին ունէին, վարութիւն, առեւ թէ հայերը ամեն բան արդէն լիովին ունէին, և այնուհետեւ միայն մնում էր նոյա հայկական հոշակը գէնքի և զհաճելու և փառաւոր աշխարհակալութիւններով տարածել աշխարհիս երեսին:

Ժամեր անցան, բայց մեր ազգասէր Երրորդ-Բարեկամը չէր դադարում Խրիմեան Հայրիկի եռանդուն ոգու, Ներսէս պատրիարքի հազուագիւտ անձնութեան և «Մշակի» սրամտութեան վրայ հիմնադրու, և այնպիսի ճարպիկութեամբ խօսակցու-

ազնուութիւնը, տոտաձևոնութիւնը և մանաւանդ աղբասիրութիւնը:

Դարձեալ փողոց մտանք. բայց այս անգամն էս բոլորովին յուսահատուել էի. անհամար տաքինի բարեկամներէս երեք ամենապատուականները և ընտիրները շատ անշահ մարդիկ հանդիսացան, ֆուգաձեւերը, որ տասը աստիճանով նոցանից ստոր էին, ինչպէս պիտի աղատէին ինձ այս նեղ դրութիւնից:

Մոլորուած աչքերով նայում էի չորս կողմս և ոչինչ չէի տեսնում. և ինչ պիտի տեսնէի, երբ ոչինչ չէի պարում: Կարձ յուսահատուած էի:

Մեր-Տեղի մարդիկ մի տարօրինակ բնաւորութիւն ունին. ծանօթ ծանօթի, բարեկամ բարեկամի երբեք չարախնդրով ու ամբաստանով չեն ուզում տեսնել, որպիսութիւնը հարցնել. փողոցի մէջ հանդիպելիս՝ բարե չեն ասում, զգալ չեն հանում, չտեսնողս են ձևանում: Սորա պատճառը այն է, որ իրարէ սաստիկ ձանձրացել, զգուել են: Բայց եթէ մինի հետ մի տարօրինակ անցք պատահի, զոր օրինակ՝ նա մէկ նոր ձի գնէ, մէկ տեղէ նոր եկած լինի, մէկ նորեկ մարդու հետ փողոցումը շրջելիս լինի, անպատճառ Մեր-Տեղացիք կը մօտենան այդ մարդուն, կը վերանորոգեն նորա հետ եղած բարեկամական յարաբերութիւնը, ասես թէ այդ մարդու մէջ մի անյայտ գեղեցիկ յատկութիւն են գտել, միով. բանիւ՝ սկսում են քծնել նորան: Գիտէ՞ք ինչ է գորա պատճառը: Դորա պատճառը Մեր-Տեղացոց կանացի հեռաքրքրութիւնն է: Մեր-Տեղացին կուզէ իմանալ՝ եթէ այդ մարդը ձի է ձեռք բերել, ռրտեղէն է գնել, քանիսով է գնել, ձին վաղճիկ է, թէ քաշուկ. եթէ նա հեռաւոր տեղէ է վերադարձած, ինչ է այդ տեղի անունը. ինչ նպատակով էր գնացել այնտեղ. ինչ կայ-չկայ այդ հեռաւոր տեղումը. ինչով առուտուր են անում նորա բնակիչները. ինչպէս ժամանակ են անցնում և մանաւանդ այնտեղ գէժքով սիրուն և վարքով թեթիկ կանայք շատ են: Նոյնը իմացիք, եթէ մի նորեկ մարդու հետ շրջես մեր փողոցների մէջ և քեզ տեսնէ Մեր-Տեղացին:

Այժմ վերադառնանք մեր պատմութեանը:

Երբոր Քաջին հետ միասին կանգնած էի «Պիտոս» պանդոկի տաքն ու չգիտէի զէպի ան կրթանք, թէ՞ զէպի ձախ, յան-

կարծ հեռուից մի կտոր մօտեցաւ ու մէջի նստողը ամուր ձայնով բարեկց ինձ, ասելով՝ «Իմ յարգութիւնը ձեզ .. պաշտն: Սիւլիւ»։ Նայեմ՝ այդ բարեկցը իմ հինութեայ ծանօթ Չորրորդ-Բարեկամն էր: «Բարե, Աստու բարին»: Ես ներկայացրի նորան ծոլոտած վանեցի վարդապետին. աղա Չորրորդ-Բարեկամը շատ ուրախ եղաւ նորա հետ ծանօթանալուն. ինձ էլ մի քանի միզաղբանք տաաց, որ ես մոռացել եմ նորան, տաջուայ պէս չեմ յոճախում նորա տունը, և այդ ամենը տաաց նա այնպիսի մեղբայր լիզուով, որ ես ակամայ մտախոհութեան մէջ սուղուեցայ՝ միթէ սա իմ վաղուցուայ ծանօթ թեթեամիտ, քամիոտ Չորրորդ-Բարեկամը չէ, որ հոգմացուցի նման օրէնք եօթը անգամ փոխում է իւր տեղը: Պարոն Չորրորդ-Բարեկամս երկուսիս ձեռքերը քանի-քանի անգամ մտերմաբար սեղմելով, յատկապէս խնդրեց, որ այս երկույ անպատճառ երթանք նորա տունը և երկար-բարակ խօսենք Վանի թշուառ վիճակի մասին:

Քաջը, ինչպէս ամեն անմարմին էակ, թէև կարող էր ոչ միայն ժամեր, այլ և ամբողջ դարեր անանունդ կենալու, բայց ես այդ վերամարդկային յատկութիւնը չունենալով, երբոր ժամը չորսը մօտեցաւ, սաստիկ քաղցածեցայ, և որովհետեւ անէս շատ հեռու էինք, մին էլ չուզեցի երթալ տունս, սառած կերակուրները տաքցնել տալ ու հազար ու մէկ անհանգստութիւն պատճառել անեցողոյ, ուստի առաջարկեցի Քաջին՝ չի՞ կամենալ արձառել անեցողոյ, սառած պանդոկ մտնել ու ինչ տեսն անուշ անել: «Ինչո՞ւ չէ» տաաց նա, ու միասին գնացինք զէպի Շշօլօքովի երեկի պանդոկը: Բայց որքան զարմացայ ես, երբ վանեցի վարդապետս ու չի գտայ. իսկ նորա տեղ առջևս կեցած էր, երկուսիցի ու չի գտայ. իսկ նորա տեղ առջևս կեցած էր, երկուսիցի գեղեցիկաբէմ հայ երիտասարդը, որ մինչև անգամ չթողեց հարցնելու իւր վերտին կերպարանափոխութեան պատճառը և տաաց. «Կարծեմ որ մարդոց նախապաշարմունքը տակաւին փառատուած չէ, որ մի հոգեւորականի հրապարակական տեղ մըտնելով չի գայթակղուէին»:

— Այո, շատ լաւ արիւր, որ կերպարանափոխուեցար, տաացի ու պահանջեցի ձաշ:

Կակուղ բաղմոցի վրայ նստած, սկսանք այս օրուայ անցքերու մասին խօսելու: Երեկ գիշերուայ վրդովմունքս բոլորո-

վին անհետացել էր. էլ չէի գտնուում Բիքոնաֆիլդի, Վատ-
դինգթոնի, Գոնչարովի, Գարիբալդիի և այլոց վրայ ու յիշոց-
ների չէի տալիս ոչ խաղիացիին, ոչ Ֆրանսիացիին, ոչ անգլիա-
ցիին և ոչ գերմանիացիին. չէի անուանում հայ ազգը Տաճկաց
բարբարոսութեան և եւրոպացիներու անգլո-թեան զոհ. ես ա-
ռաւել ալալալած էի, քան թէ վշտացած: Աչքիս վրայէն թանձր
քօղը սկսել էր վայր իջնելու, ու բանի խելութեան կամաց-
կամաց սկսում էի խելամոհելու. տեսնում էի, որ վանեցոց տա-
րաբաղդութեանը և թէ քառորդ չափով մասնակից էին քուրդը,
թուրքը ու չէրքէզները, երեք քառորդ չափը մասնակցութեան մեր,
հայերուն էր: Եւ միթէ մենակ Վանն է հայոց ազգային վէրքը.
Խոսի բողբոջակա՞նութիւնը, Խոսի լատինադասանութիւնը, Խոսի
սուսաց նորադանդները, որք մտել ու խորունկ արմատ են ձգել
խոսի և խոսի Հայաստանի ծոցում. Խոսի ազգաց ընդհանուր առե-
լութիւնը դէպի հայերս, որն ոչ սակաւ խոչնդոտն էր Բերլինի
վեհաժողովի խէթ աչքով նայելուն հայկական հարցի վրայ...
Ո՞չ ապաքէն մեր այս ամեն ազէտը արժանի հունձ էին այն
յուրի ցանքին, որն հազար տարիներ առաջ սկսել են մեր նախ-
նիքը և ոչ սակաւ եռանդով շարունակել ենք մենք՝ նոցա հարա-
զատ յետնորդները...

Ի՞նչ նշանակում է ազգ: Ազգ նշանակում է միաձև զարգա-
ցած, մի համոզմանց տէր, մի շահով կապուած, մի օրէնք յար-
գող մարդիկ: Ե՞րբ հայերը միաձև զարգացել են, որ ընդհանուր
երկրում, որ ընդհանուր դպրոցում, որ ընդհանուր պայմանների
տակ: Ո՞րն է հայերի համոզմունքը, որն լինի ընդհանուր ամեն
մի հայի. որն է այն ճշմարտութիւնը, որն իբրեւ կրօն խոստո-
վանէր ամեն մի հայ. որն է այն շահը, որ ամեն հայի դէպ
իրար ձգէր և միացնէր: Ո՞չ ապաքէն մի հայի սրբութիւն երե-
ցածը միւսին, անշուշտ, պղծութիւն է երկում. մի հայի օգտաւէտ
երեցած բանը միւսին երկում է մահաթոյն: Այսպիսի բարեկա-
կան խառնակութեան մէջ կարող է կայանալ և ամբոնալ ազգու-
թիւն: Ո՞րն է հայի ազգային յատկութիւնը. ի՞նչ է հայի կո-
չումը. որն է հայի ծրագիրը, որպիսի գրօշակի տակ հայը կը
ժողովուի...

Մինչև այժմ հայը ոչ այս հարցմունքները առել է ինքն
իրան և ոչ սոցա պատասխանները ստացել է ուստի:

Աստուածդ սիրես, պատասխանէ ինձ մաքուր խղճմանքով,
դու՝ որ ո՞րեւէ քաղաքի բարի քաղաքացի ես, միթէ մի օտար,
անուանարկ կամ մի երկրայելի վարքով մարդու կը յօժարիս
քեզ քաղաքակից կամ դրացի ընդունելու. և առաջ քան թէ ըն-
դունես նորան քու քաղաքի բնակիչ՝ միթէ չես հետաքրքրուի
իմանալու, թէ նա ի՞նչ առաքինութեան կամ մօլութեան տէր է.
միթէ չես ցանկանալ, որ քու այդ ազագոյ քաղաքակիցը լինի
եռանդոտ, արիասիրտ, աշխատասէր, արդիւնաւոր, բարեմիտ
մարդ, որ նա օգտաւէտ լինի քեզ ու քու քաղաքին և ոչ թէ
լինի անտանելի բեռ... Ի՞նչով հայ ազգը հաւատացրել ու
համոզել էր Բիքոնաֆիլդին, Վատդինգթոնին, Բիսմառքին ու Գոն-
չարովին, որ նա ամեն կերպ առաքինութիւններով զարգարուած
ժողովուրդ է. և միթէ կարծում ես, որ այդ մարդիկ քէն, կամ
վրէժ, կամ նախանձ, կամ չարկամութիւն ունէին դէպի հայ
ազգը.

Հայը պարծենում է, որ նորա ընտանեկան կեանքի մէջ
թաղաւորում է սրբութիւն և մարբութիւն, բայց նա մոռանում
է, որ թաթար, ջհուտ, պարսիկ և շատ ուրիշ ասիական ազգեր
այդ յատկութիւնովը կարող էին պարծենալու: Եթէ շղթայած
ձեռքերը չեն գողանում, այդ շատ մեծ պարծանք չէ. վսյ այն
առաքինութեան, որ գիտակցութեան հետ ամուր կապուած չէ:
Հայք պարծենում են որ աշխատասէր են... շատ ցանկալի էր,
որ այդպէս լինէր. բայց որ քարին տանք մենք մեր գլուխները,
եթէ համոզուինք, որ հայը՝ ոչ աշխատասէր, այլ միայն շահա-
սէր է...

Այս անմխիթար ու սրտաճմլիկ խորհրդածութիւններով
պաշարուած, չիմացոյ թէ ինչպէս սկսեցինք ճաշը և ինչպէս
վերջացուցինք, ոչ կերածս հասկացայ և ոչ խմածս: Ծոցէս
հանեցի ժամացոյցս, նայեցայ՝ ժամը հնգի մօտ էր: Պանդոկէն
դուրս եկանք, վարձեցինք կառք ու նորից գնացինք Մեր-Տիզը:
Առ սակաւը չորս վեռաթ պիտի անցնէինք: Կառապանին հրա-
մայեցի Չորրորդ-Բարեկամիս տունը տանելու մեզ:

Թէև պարոն Չորրորդ-Բարեկամս մեր-տեղացի է, բայց նա
ունի մի քանի յատկութիւնք, որով կը տարբերուի միւս մեր-
տեղացիներէն: Նորա երկու առանձին յատկութիւնքը սոքա են.

նախ որ՝ երբ մենակ է, ակնոց չունի աչքին. հէնց որ մարդոց մէջ եղաւ, իսկոյն կապոյտ գունով ակնոց կը հագնի:—Իբր թէ աչքը լուսավախ ունի. բայց այդ սուտ է. նա չուզէ, որ խօսելու ժամանակ նորա աչքերը մարդ տեսնէ: «Աչքը հոգու հայելին է», ասում է առածը:

Զորրորդ-Բարեկամիս աչքի մէջէն միշտ կը ցոլայ նահապետութիւն, խորամանկութիւն, խարդախութիւն, կեղծաւորութիւն և շատ ուրիշ սոցա նման բաներ: Նորա երկրորդ յատկութիւնն էլ այն է, որ եթէ քաղաքիս մէջ լինի, տարին-տասնեակումս տանը նստած է: Այս երկրորդ յատկութիւնով նա շատ նմանում է «մամուլին», սարդին, որ իւր ցանցը փռած, միշտ իւր բունի մէջ դարանած կեցած է. միամիտ ճանճերը իրանց յօժար կամքով ու իրանց ազատ թևերովը գալիս ընկնում են նորա թաթերը: Գիտցողը գիտէ, որ մամուլը սովորութիւն ունի միամիտ ճանճերով ապրելու. բայց երբ պատահի, որ օրերով ու շաբաթներով ճանճեր չընկնին նորա ցանցը, այն ժամանակ նա սկսում է իւր ազգակից մամուլներին մտի համն ևս նայելու, գործընտել՝ իւր քոյրերին, իւր քրոջ ձագերին, իւր մօր քրոջ զաւակներին, իւր աղջիկների էրեկների և այլն, և այլն, և այլն, մէկ խօսքով՝ մամուլի ախորժակը չի ենթարկվում չի ստրկանում արեւակցութեան օրէնքին: Այս մասին Զորրորդ-Բարեկամս շատ նման էր մամուլին:

Զորրորդ-Բարեկամս տանն էր և կարգում էր իւր սիրած ուտ լրագիրը, որի մէջ, ինչպէս ամենին յայտնի է, հրապարակաւ քարոզվում է, իբր նոր և փրկաւէտ փրկիստփայութիւն՝ մատնութիւն, քսութիւն, անգթութիւն առ օտարս, խաւարապաշտութիւն, հալածանք լուսաւորութեան և լուսաւորեալների: Հէնց որ լսեց նա մեր ոտնաձայնը, իսկոյն տեղէն ելաւ, գնաց գունաւոր ակնոցը քթին դրաւ ու ծիծաղազէմ մօտեցաւ մեզ՝ նստեցուց մեզ բազմոցի վրայ, հրամայեց ծառային չայ բերելու ու սկսաւ մեր խօսք ու զրոյցը:

Ծպտած վանեցի վարդապետը նախ՝ աչքերով չափեց Զորրորդ-Բարեկամիս բնակարանը ու իւր սեպհական եզրակացութիւնը արաւ նորա մէջի բնակուողների բարեկեցութեան մասին, և տպա սկսաւ իւր պատմութիւնը վանեցոց աղէտալի վիճակին: Պարոն Զորրորդ-Բարեկամս իսկոյն հասկացաւ, թէ այդ խօսակ-

ցութեան վերջը դէպի ուր պիտի տանէ: Պարոն Զորրորդ-Բարեկամս եթէ իսկական խելօք մարդ չլինի ևս, բայց ես համարձակ կարող եմ ասել, որ նա երեւելի խորամանկ է, որի նմանը ամբողջ Հայաստանի մէջ հազիւ թէ գտնուի: Սուտ վարդապետի պատմութիւնները լսելով՝ նա չասաց թէ՛ ևս փող չունիմ, նա չասաց թէ՛ զոհաբերութիւնը աւելորդ բեռ է ժողովրդի վրայ, նա չասաց թէ՛, ինչպէս շատերը ասում են՝ «մի՞թէ ամեն ծանրութիւն քաղաքիս չորս հինգ հոգու վրայ պիտի ընկնի»: «Ո՛չ, ո՛չ, այդպիսի խօսքերով նա մեզ չի վհատեցուց, մեր սիրտը չկոտրեց: Նա շատ լաւ գիտէր, որ այդ ամենը ասողը իւր պատիւը կորցնում է բան հասկացող մարդու առջև: Նա ասաց որ՝ այժմ նա երեք-չորս սկսած զանազան խոշոր ձեռնարկներ ունի, որոնցմէ ամեն միւրը նորան հարկւր հազար կամ կէս միլիօն տարեկան զուտ արգիւնք պիտի բերէ: Նա ասաց որ՝ կօպէկներ հաւաքելով և՛ ժամանակ կը կորչի, և՛ ազգասէրք իրենց նպատատակին չեն հասնիլ. կօպէկներով, ասաց, ո՛չ վարժատուններ կը շինուին, ո՛չ թատրոններ կհաստատուին, ո՛չ ընկերութիւններ կկազմուին և ո՛չ ազգային լուսաւորութիւնը մէկ քայլ յառաջ կերթայ: Մի ընկած ազգ, ասաց նա, ոտքի կանգնեցնելու համար պէտք են խոշոր զոհեր, մեծ-մեծ նուէրներ: Նա ասաց որ՝ հայի կրթութիւնը ու բարոյական զարգացումը շատ սակաւ կը յառաջանայ մանրմունքը զարոյցներով, տասը հազար հայ պատանիներէն երկուսին կամ երեքին արտասահման ուղարկելով, և կամ տասը տարուայ մէջ մէկ-երկու հայի գիրք տպելով... Այդ ամենը, ասաց նա, կիսահնարներ են, որոնք և՛ ազգասէրներին կը թուլացնեն, և՛ ժողովրդին կը զրուցնէին ազգային գործերէ: Ազգային բարերար գործերը, ասաց նա, աւելի խորունկէն պիտի աճուի, և ազգային լուսաւորութիւնը հայ մանկանց ծաղիկ հասակէն պիտի սկսուի: Նա ասաց որ՝ այսօր-վաղը նա պիտի սկսէ իւր ձեռնարկներու անսպասելի աղբիւրներէն իւր աղնկալած միլիօնները ստանալու, և այն ժամանակ նա կսկսէ իւր ծրագիրները ի գործ դնելու, որոնց հետեանքը պիտի լինի հայի արմատական զարգացումը: Նա ասաց որ՝ վաղուց ուխտել է Վանի մէջ մի «Մանկական պարտէզ» հիմնելու, ուր հայի երեւոյ երեխայք իրենց 4-5 տարեկան հասակէն պիտի մտնեն, ստանան առատ և առողջաբար

անուանի, համեստ հագստեղէն, հանդիստ և մաքուր բնակարան և բարեկերթ դատարարակութիւն, և այդ մանկական պարտիզի մէջ ապրեն մինչև տասը տարեկան հասակը: Այդ նորածն վարժարանի աշակերտները թիւը պիտի հասնէ 400—600, և դորա ծախքերը որքան էլ լինի՝ նա, Չորրորդ-Բարեկամս, իւր վրայ պիտի առնու: «Ահա, ասաց Չորրորդ-Բարեկամս, այս կերպով ես կը հասկանամ, որ կարելի է մէկ խեղճ, ընկած ազգի լուսութիւն անելու, թէ չէ՝ սորանից-հորանից կօպէկնելով փող հաւաքել, սորա-հորա առջև մուրալ, խնդրել, պաղատել, յորդորել, և այլն, ոչ միայն օգուտ չունի, այլ և դորանով նոյն իսկ ազգային, նուիրական, վիհապանծ պաղափարը կստորանայ և ծիծաղելի կը լինի և օգտի տեղ վնաս կուտայ»:

Ես ու ծպտած վարդապետը, բերաններս բացած, զարմացած մնացինք այս հիանալի պաղափարի առջև: Պարոն Չորրորդ-Բարեկամիս բերնէն միլիօններ էին թափվում. էլ որ յիմարը տանի, հարիւրի կամ հազարի անուն կը տար:

— Բայց, ասաց կմկմելով վանեցի վարդապետը... Տաճկաց պատերազմը... աւերմունք... Քիւրդերը կողոպտեցին... Հայաստանի մէջ սովը... մարդիկ մերկ, խեղճ, ողորմելի... Ի հարկէ, «Մանկական պարտեզը» վեց հարիւր աշակերտներով, շատ գովելի բան է, մեծ և աստուածամհաճոյ դործ է, բայց այս բոլորիս թշուառ հայերը հազարներով անտուն, անտէր կը թափառին... Եթէ ձեր գերազանցութիւնը (թեի տակէն հանեց քրքրուած տետրը ստորագրութեան) բարեհաճէր ժամանակաւորապէս ժողովրդին թեթևութիւն .. սովալլուկ... Քիւրդերի հալածանք...

Պարոն Չորրորդ-Բարեկամս տեսաւ որ փորձառու վանեցի վարդապետի աչքում «այսօրուայ հաւկիթը վաղուայ հաւէն գերազատելի է» ու լոկ խոստումներով միտք չունի կշտանալու, այլ կուզէ մէկ նիւթական բան դուրս հանել նորա զրպանէն, իսկոյն փոխեց իւր ուղեւորագիրը:

«Հա, գիտեմ, ասաց նա, դուք կը կամենաք որ ես այժմուայ նեղեալների համար մի բան նուիրեմ. շատ լուս, ուրեմն ասացէք ինձ. առ այժմս որքան պէտք է նոցա»:

— Ես ինչ իմանամ, ասաց վարդապետը վարանած, նուիրատուութեան համար ոչ որոշուած թիւ կայ, և ոչ օրէնքով սահ-

մանած չափ. ազգային դործի համար հազարն էլ շատ չէ, տասնէն էլ պէտք չէ հրաժարուել, որի սրտէն ինչ կը բզկի...

«Իմացայ, իմացայ, ասաց Չորրորդ-Բարեկամս. ուրեմն քսան-քսանհինգ հազար մանէթ պիտի բաւականանայ ձեզ գոնէ առ ժամանակ մի (այս քսան-քսանհինգ հազար մանէթը այնպիսի արհամարհական ձայնով ասաց, որ ասես թէ խօսքը քսան կօպէկի վրայ էր և ոչ քսան հազար մանէթի) դորա համար շատ միտք անել պէտք չէ. այդ չնչին գումարի համար կարժէ որ դունէ դունն մօն գալ, մուրալ և ազգային խնդիրը ստորացնել: Այս օրերս ես իմ ազգականներին կը հրաւիրեմ, մեր մէջ կը ժողովներք այդ գումարը ու մեր (այսինքն սուսաց) գետաւանի միջ-նորդութեամբ կը հասցնենք Հայաստանի սովեալներուն, կամ ներսէս պատրիարքին և կամ Խրիմեան Հայրիկին. այդ մասին դուք բոլորովին անհոգ եղէք: Քսան-քսանհինգ հազարն ալ ինչ հօրս ցաւն է որ. այդ չնչին գումարը հաւաքելը ինձ համար մէկ զաւաթ ջուր խմելու պէս բան է, ես ինքս մէկ տասը հազար կը վրուիմ. մեծ փեսոս ալ տասը հազար կուտայ, երկուսում փեսոս ալ հինգ հազար տա նը՝ էղաւ գնաց. ասոր համար զլօխ ցաւցնել պէտք է որ... Չէ, հայր սուրբ, դուն ազ աջ ստակին համար մարդոց առջև վիզ մի ձկիլ, ազգային խնդիրը մի ստորացնու... Ամա աղ պէտք է որ. կուզիս՝ ես քեզի աւելի աղէկ բան տսիմ. դուք այժմ շիտակ մեր քլուպը գնացէք. կէս սահաթէն ես ալ կուգամ. հոն տայմա շէնքով մարդիկ շատ կըլան... Մէկ մինութիւն մէջ քսան-էսուն հազար կը գրուինք, ստակը ձեռքդ կուտանք՝ էղաւ-զընաց: Չէնէ՛ քապիկներով դուք երբ պիտի կրնաք հազարներ ժողովելու»:

Ու մի փոքր սղոսկուց յետ, ասաց. «Ապա նայեմ. մինչև այժմ շատ ժողովիկ եք»:

Ծպտած վարդապետը, տուեց նորան կեղտոտ տետրը, ու Չորրորդ-Բարեկամս բացեց ու կարդաց:

«Անշուշտ ազգասէր 25 կօպէկ... այս որ շունի կաթ ծծած ազգասէրն է, որ ազգային դործի համար միայն կօպէկներ կը հանէ զըպանէն, չինկեանան ալ ասկից քիպիլը կըլայ: Երկրորդ-Բարեկամ՝ երկու մանէթ... վայ ես բու պապայիդ կեօղը ինչ տսիմ, իտա ուղալոյնինքն ալ էրկու մանէթ տայ—հա: Հաճէ, շուն

էրես, փիթուն օրը ազգասէր ձեանալէն մարդ կը խարէ, «Մշակը» ձեռքէն վար չի գնիլ հալիսին աչքը թօղ ապուլ տալու համար, երբ որ տեղը գայ-նը՝ էնկ փառլետնի արադածիէն պէթէր չունիմս կը ձեանայ: Իտա ռադպօյնիքը Քովի քաղաքը էրկու է-թաժնոց տուն կը խորդէ, հարուր հազար կը խարճէ, խանութին պատերը հայ հայ կը զըջուին մէջը կռած պարիէն—դա ալ էրկու մանէթ տայ—հմ: Հարըմմ սատկիս մարդ էզածովը»:

Ասաց ու փակեց տետրը և վարդապետի ձեռքը տուեց, և ինքը շուտ-շուտ գնաց գէպի ննջարանը, ու գնալու ժամանակ ասում էր՝ «Այժմ դուք շխտակ քլուպ գնացէք, ես ալ շտէ կը հազուիմ կուգամ»: Ներս մտաւ և դուռը կտէն փակեց:

Այս վերջին անգամն էր, որ տեսանք պր. Զորրորդ-Բարեկամիս: Տեղեակ իմացայ, որ այսօր նա քլուպ եկած չէր, իսկ միւս անգամները որ գնացինք՝ կամ տանը չէր լինում նա, կամ հարկաւոր հիւրեր ունենում էր կամ ինքը գնացած էր լինում իւր ազգականներէն մինի տուն: Մէկ էլ լսեցինք որ քաղաքէս դուրս է գնացել և ութն ամսից առաջ վերադառնալու չէ:

Քանի մի օրէն մի մարդ ասաց մեզ այս խօսքերը, որն սկի էր նա պր. Զորրորդ-Բարեկամէն՝ «Շաշխնները (այսինքն մենք) մեծ իշտահով տունս մտան ամա՛ աւելի մեծ իշտահով էլ-լան ալ. ասպէս ճոնապէտներուն ալ որ չի խեցնում՝ հապա ռը օրուայ համար ինձի Զորրորդ-Բարեկամ կասին»: Բայց մենք այդ ամենը չգիտէինք և միամիտ-միամիտ մեզ համար հաստատուն փաստեր և ազացոյցներ էինք պարտւած հայ ազգի ազնու-ութեան, ազգասիրութեան և շատ այսպիսի ազգաշէն առաքի-նութիւններու:

Իմ հաշտով քլուպ երթալու դեռ ես կանուխ էր: Բուրլառի ծայ-րը հասած՝ աչքս որ գէպի հարաւ դարձուցի, տեսնեմ Հինգե-րորդ-Բարեկամիս տան վերի յարկը անհամար ճրագներով և լապտերներով լուսաւորուած էր: «Հն հն, ասացի մտքիս մէջ, ահա մէկ մարդ, որից անշուշտ կարելի է մի նշանաւոր գումարի փող պուկելու»: Եւ այդպէս կարծելու ես շատ հիմնաւոր պատ-ճառներ ունէի: Հինգերորդ-Բարեկամս թէև կեանքի մէջ մէկ կօ-պէկ փաստակած մարդ չէ, բայց այս Բուայ օրս, ինչպէս ասում են, Մեր-տեղի ամենահարուստն է. տարեկան մօտ քառասուն

հազար մանէթի արդիւնք ունի իւր կալուածներէն, որոնք այս րոպէիս միլիօն ու կէս կարծեն: Ինչ և իցէ:

Ներս որ մտանք, ինչ տեսնեմք. ճրագալոյց սենեակների մէջ մօտ երկու հարիւր հիւրեր և հրաւիրեալներ կային: Մեզ որ տեսան՝ ամենքը տեղերիցը ելան, բարեկցին. Հինգերորդ-Բարեկամս ուրախ-ուրախ (մանաւանդ որ գլուխն ալ մի փոքր տաք-ցած էր օդի զօլորշիներէն) եկաւ մեր հանդէպ, ձեռքերս ա-ռաւ, մահրամար սեղմեց, ու նստեցնելով մեզ զատուաւոր տեղ (թօնէ պատը) հրամայեց սպասաւորին «Թէզ էրկու գաւաթ տաք-տաք փունճ բեր». միւսները արդէն երրորդ կախշի եօլ էին տ-րել: Հիւրերի լեզուն մի փոքր բացուել էր:

Սպասաւորը եկաւ ձեռքը արծաթէ բաժակալով՝ վրան եր-կու բաժակ և մի շիշ ուս. բաժակի յատակը կար մի փոքր շա-քարախտան ջուր: Ես ու սուտ վարդապետը բաժակների մէջ բա-նի մի կաթիլ ուս՝ ամեցինք: Հինգերորդ-Բարեկամս, այս տես-նելով.

— Հէջ ասպէս բան կըլնայ, ասաց, տա ինչ ք... փունճն է, շախմ կանիք, ինչ է:—Ասաց ու բաժակներս բերնէ-բերան լը-ցուց ուսով, որի հօտը հէնց որ քթիս կպաւ՝ կիսով չափ հար-բեցուց ինձ, բայց պէտք էր բոլոր բաժակը խմել, ապա թէ ոչ՝ կոչնառիրով սիրտը կցաւէր, և շատ կարելի է, որ այդ բանը նա իրան մեծ զրկանք համարելով, մերժէր Քաշի խնդիրը Վանի հանգանակութեան մասին:

Առաջին բաժակը որ խմեցինք, սպասաւորը խեղոյն երկրոր-դը բերեց, յետոյ երրորդը: Երկու բաժակէն յետ ես արդէն բո-լորովին հարբած էի. երեակայեցէք թէ ինչ վիճակի մէջ պիտի լինէի այլեւ եօթը բաժակ խմելէն յետ: Քաշն էլ ինձանից պա-կաս չէր, ինչպէս կերելի Արտաւազգի օրերը մեր նախնիքը ուսի նման կտրուկ խմիչք ունեցած չին Արարատեան աշխարհումը, և իւր վերարկուի (Ֆարաջայի) պատիւը մոռնալով, միտքը բերեց Գողթան գաւառների քէֆը, ու սկսաւ կլկլացնելու «Երկնէր եր-կինը» ու «Շամիրամի ուլունքը»:

Վերաբերութեամբ խմիչքներուն ես մի առանձին յատկու-թիւն ունիմ, որ է՝ առաջին գաւաթը լեզուս կը բանայ, երկրորդ և երրորդը բաժակները լեզուս կը կապեն, չորրորդ և հինգերորդը

ռաքերուս ոյժը կը տանեն. վեցերորդից մինչև վերջ խմիչքը արդէն վրաս չի ներգործիլ, լեզուս բաց է, խելքս վրաս, յիշողութիւնս սուր, բայց մարմինս ընդունակ թուլացած և անզայ, մէկ խօսքով՝ գինին ու օղին ուշքս չեն տանում ինչպէս շատերին. հարբած միջոցիս ինչ և խօսին, ինչ և լսեմ թէկուզ միւս օրը, թէկուզ մի տարից չեմ մոռանալ:

Երբ որ եօթներորդ քաժակը խմուեցաւ (ժամը դեռ ևս տասն էր) հարբած հիւրերի կանչվելուցը այնպէս սաստկացիլ էր, որ դրսից նայողը կկարծէր թէ՛ կամ մարդիկ իրարու հետ սաստիկ վէճ ունին, կամ մասվաճառի խանութի մէջ են ու իրար ձեռքէ թարմ միս են խլում. խնձոյք չէր այս, այլ կատարեալ շուկայ էր: Մեր-Տեղի խնձոյքը այսպէս է, այլապէս լինել չէ կարող, ապա թէ ոչ՝ կոչնատիրոջ համար սաստիկ մեծ անդառնու-թիւն կը լինի:

Մեր-Տեղի աղան իւր գուտորը նշանէ ու նորա հիւրերը «քիօս-հարբած» չի լինին՝ այս մի այնպիսի խայտոտակութիւն է, որի համար ոչ թէ մարդիկ, այլ փողոցի շները անգամ ծաղր ու ծանակ կանեն նորան: Գինին (դուք խմացէք ամենաթանկագին գինի, շիշը երեքից մինչև վեց մանէթնոց), օղին (նոյնպէս ամենաթանկագինը), ուսմը (շիշը հինգ մանէթնոց) անպատճառ ջրի նման պիտի թափուին, որ հիւրերի քէֆը քէֆ լինի. հրա-ւիրեալները մինչև վերջին մարդը հարբած պիտի լինին. տախ-տակամածի վրայ մէկ թիզ կանգնած պիտի լինի թափած գի-նին, օղին և մարդոց թուքը. ձխախոտի ծուխը թանձր մասա-խուղի նման պիտի կանգնած լինի օղի մէջ. պանիրի, երշիկի, ձկնկիթի, տեսակ տեսակ ձկների և անուշեղէնքի փախէները խոտը պիտի լինին խորտիկներով, կրծած կտորտանքով, գինիի թափթփոցով ու ձխախոտի աճիւնով. խմիչքի գոլորշիքը ու ձխախոտի ծուխը դրան ներս մտնողին քթին պիտի խփէ, որ նա հասկանայ թէ՛ հիւրասիրողը ազա է և ոչ թէ մի հատարակ մահկանացու:

Ծպտած վարդապետը տեսնելով այսպիսի զեղխութիւն, փողի այսպիսի անհաշիւ և անարդիւն վատնութիւն, մաքի մէջ համոզուեցաւ, որ եթէ հանգանակութեան աւարը անթի տակէն հանէ, ոչ միայն կոչնատէրը հազարներ պիտի թափէ, այլ և նորա հարբած հիւրերը զրպաններ մէջ որքան փող ունին, բո-

ւորը պիտի ձգեն նորա առջև՝ յօգուտ թշուառ վանեցոյ: Ըշմա-րիտն ասեմ՝ ես էլ մի փոքր այդ կարծիքին էի:

Այդ միջոցին տանուակը, Հինգերորդ-Բարեկամս, իւր մօտ կանչեց մի բարձրահասակ, գեղեցիկագէժ երիտասարդ ու կակա-ղելով ասաց նորան. «Էտե՞, աչքի-լուս փեսայ, դուն չէ՞ր որ ինա հօխ ըլալու Մշակին մէջը ուղեցար ինձի ճառէդ անկու-տղի տասը հազարին համար: Հէջ ան ատենը միտքէդ կանցնէր, որ ան տասը հազարը մէկ օր ծոցդ պիտի մտնի՝ հետն ալ մէ-քամ տեսօք կնիկ»:

Երիտասարդը կարմրեցաւ ամօթէն ու լուս փայ, իսկ նորա հայրը, մի չոր-չոր, բարձրահասակ, սուսիկ-փուսիկ ծերուկ, նորա տեղ պատասխանեց.

— Այդն, դուն աղլի կազէթին բանը մոռցիր, թողութիւն արան, մեղիմէն վե՛՛՛՛՛ կէնճութին արած չէ որ:

«Հա ետ, ասաց հարբած կոչնատէրը, անխառն որ՝ ես կուզէի փեսայիս հասկցնելու քի՛ ստակին վրայէն հոտ չի գալ՝ զողցած է մի, թաշնած է մի, չէնէ հէլալ վատուկած է:

— Հէպէթ, ասաց ծերուկ խնամին, տա մենք ծերերս գիտնք, ամա շնորհավան կէնճերը տա բաները գիտինք: Ամա՛ իմ օրդիս չօխտան փաշմեցիլ է ու մեղալի ալ էկիլ է աղլի բանը գրելուն համար. ես տեղով գիտիմ որ նա մէմալ տա սոյ մեղդեր ու-տելու չէ:

Այս խօսակցութեան խմտառը հասկանալու համար պէտք է երեք տարի յետ երթալ ու յիշիլ մի հին, մոռացած գէպը:

Սիրերի կողմերէն մի հեռագիր եկաւ պը. Հինգերորդ-Բարեկամիս վրան, որով մի սուս վաճառական առաջարկում էր նոյնն արժան գնով 10,000 փուղ արդար եղ ծախելու: Այդ մի-ջոցին Հինգերորդ-Բարեկամս քաղաքումս չէր. բայց թէ լինէր ետ՝ այդ ապրանքը գնելու չէր, վասն զի նա վաղուց վերջացրել էր իւր առուտուրը Սիրերի հետ և իւր փողը արիշ առետրա-կան գործերի մէջ զրկել էր: Այս բանը Մեր-Տեղի բոլոր բնակիչ-ները գիտէին: Յիշեալ հեռագիրը պատահամբ ընկնում է մի զոռամած վաճառականի ձեռք, որի օրդին այդ միջոցին զոռ-զոռած էր արդար եղի տոտտուրով. բացում է հեռագիրը, խմանում է նորա բովանդակութիւնը և Հինգերորդ-Բարեկամիս բերնէն պա-

տախանում է այսպէս. «Նա ձեր առաջարկած հղը գնիւկէն հրա-
ժարվում եմ, բայց խորհուրդ եմ տալիս ձեզ այն ինչ ձեր մար-
դու որդուն ծախելու. ես երաշխաւոր եմ, որ նա հաւատարիմ
երիտասարդ է»:

Հինգերորդ-Բարեկամս վերագառնալով Մեղ-Տեղը, իմանում է ծերունի վաճառականի խարզախոթիւնը և սկսում է ստատելով թէ գործը դատաստանի կուտայ և մեծ խայտառակութիւնով, ինչպէս յանցաւորի, բանաւարկի և քաղաքէս արտաքսի կուտայ: Եւ կը հաւատացնէ ամենին, որ այդ գործի մէջ ուղիւ 10,000 մանէթ փաստ ունի: Այնիւ երիտասարդը, տեսնելով հոր առջև բացուած վտանգը և կամենալով ազատել նորա ծերութիւնը այդ խայտառակութիւնից, բոլոր յանցանքը առնում է իւր վրայ, և ինքը կանգնում է Հինգերորդ-Բարեկամիս առջև և հեռացնում է իւր ծերունի հօրը ամեն կերպ պատասխանատու թէնէ և հալածանքէ: Մինք քաղաքացիքս, լսելով այս չարագէտ անցքը, մէջ մտնում ենք և մեր մէջ այսպէս դատաստան ենք կարում, որ երիտասարդը թէև պարտաւոր է հատուցանելու տասը հազար ոսկալի, բայց այդ ոչ Հինգերորդ-Բարեկամիս, այլ մի ազգաշահ ազգային հաստատութեան. իսկ եթէ Հինգերորդ-Բարեկամս այնուհետև լրբանայ թէկուզ մէկ կօպէկի պոհանջմունք ունենալու նորամէն, ամբողջ քաղաքիս քնակիչները պիտի ճանաչեն նորան գող, աւաղակ, խարդախ և ազգամլաստ մարդ: Հինգերորդ-Բարեկամս հաւատացնում է ամենիս, որ նա այդ տասը հազար մանէթը մտադիր է յատկապէս հայ ժողովրդի օգտին պահանջելու հարուստ երիտասարդէն, և այդ գումարէն ոչ մի կօպէկ իւր գրպանը գնելու չէ: Այս բանը լսելով Մեր-Տեղի հայ ժողովուրդը առ ժամանակ մի հանդարտում է, և մի տեղացի երիտասարդ, (որն այն օր նշանվում էր Հինգերորդ-Բարեկամիս աղջկայ վրայ), այս անցքը փայլուն գոյնեղով նկարագրում է «Մշակի» մէջ, ստատիկ մարակիւղով Հինգերորդ-Բարեկամիս անգլթութիւնը, ազահութիւնը և անիրաւ պահանջմունքը: Բայց, աւանդ, ապագան ցոյց տուեց, որ նորա հարսնացուն իսկ և իսկ այդ գողացած, կողոպտած տասը հազար մանէթը բերեց նորան օժիտ: «Գողը գողէն գողացու» առածը արդարացաւ:

Ահա այս զէպքի ակնարկութիւնն էր, որ Հինգերորդ-Բա-
րեկամա՝ արաւ իւր փեսային: Եւ երբ որ Քաջը զոցա կիսատ
խօսքերէն բան չի հասկացաւ, ևս նորան մանրամասնաբար պատ-
մեցի լանի էութիւնը: Քաջի երեւին ուրախութիւն փայլեցաւ:
«Ես այս պարտնէն ստատով կտմ փաստով անպատճառ տասը-
բսան հազար մանէթ կը պոկիմ» ապա ականջիս ու աւելի մօ-
տեցաւ նորան:

«Ազատ Հինգերորդ-Բաթեկամ, ևս մի լսնդիրք ունիմ քեզ յայտանեյու, ասաց նորան:

— Մի խնդրիլ, այլ ճրամայէ, ասաց Հինգերորդ-Քարեկամն, ևս այսօր այնքան ուրախ եմ, որ հոգիս էլ ուզեա՝ չեմ խնայիլ:

«Հողերը քեզ մնայ և դու ինքդ երկար օրեր ապրէ ի վառս և յօգուտ ազգիս, առայ Բաջը. քեզ ասելու խնդիրս այս է: Քեզ յալանի է, որ մեր կրթարքը, որ կը կենան Վանի կոզմերը...

— Հնա, գիտիմ, գիտիմ, ասաց Հինգերորդ-Բարեկամս, վա-
նեցինեկուսն համար չէ՞ որ ասածներդ, Խրիմեան հայրիկն ալ
հոն չէ՞ որ, գիտիմ, գիտիմ, ինչպէս չէ, խիստ տեղով գիտիմ:
Աս ճէնկերէն հարը ո՞վ գիտէ նաքա ի՞նչ խեղճութեան մէջ ին...
գիտիմ, գիտիմ, ևս նոցա խիստ տեղով գիտիմ... էտե՞, ի՞նչ
պիտի տսէիր:

«Անա այդ զանեղ ինները, շարունակեց Քաջը, այժմ մեծ նեղութեան մէջ են...

— Կօզտէ, կօզտէ, հայր-սուրբ, իմացոյ, շատ ազէկ իմացոյ, դուն կուզիս տակաւ քի՛ նորա մեծ կարօտութիւնի մէջ ին ու սրբան էկիլ ի նացո կարօտմ անելու... Այ բանը ես չօխտան գիտէի ու միտքէս ալ մեծ ազէկութիւններ ունիմ նացո անելու, անխառաւ որ՝ իստ վերջին աղջիկս կարգելու կը նայէի, սը մէկ շէնքով մարդու տամ, ինքս ալ աահաթնամ, անկէ ետքը ես մէկ մեծ ուխտ ունիմ, որ չի մեռած պիտի կատարիմ... Հայր-սուրբ, ես մէկ շատ մեղաւոր մարդ եմ, կենճութիւնէս մինչի սո օրս օր անցած է, որ ես աչը լացած ըլամ արեցեղութիւնէ, օրիս մէջ մէկ քապիկ վաստրկած մարդ չիմ, իստ տունս որ կը տեսնուս՝ տարա ամին մէկ թուլան մէկզմէկու կղցուցած է հալ-իսին արունով ու արտասունքովը, վաթցուն տարի կը կենաս

աշխարհը և էրեւը ու խոտ խոտոր տոհմն կերած մէկ տիւրիմ
հացս իմ հէլալ քրտինքովս վառարկած չիմ: Դռնն թահմին կա-
նիւս քի՛ առ ալայը ևս չիմ հասկընաւ... Հալիւք կասէ քի՛ պիտ-
թաս փիթուն քաղաքս թալնից ու ինձի միրաս ձգից: Այ ևս ալ
խիստ տեղով գիտիմ. չի գիտնար քի՛ ևս հողի, հաւատ չունիմ
ու Ասված չիմ ճանչնալ, չէ, ևս ադ ալայը գիտիմ, ալայ բանն
ալ կը հասկընամ, ամա՛ մէտօմ ալ համբերեցէք. ևս իմ ու սօյե-
րուս ալայ մեղքիւր պիտի սպաշխարիմ, ամա՛ մէտօմը համբե-
րեցէք: Երոր իսա վերջին աղջիկսն ալ ռահաթ տեղաւորցնում,
Աստուծոս ուխտ արիլ իմ, որ ունեցած-չունեցածս ալայք իմ
ազգիս տամ, ու ինքս ալ էրթամ մէկ անապատ տեղ. ճգնելու,
որ Ասված ինձի ու հարամի սօյերուս թողութիւն տայ ու դու-
ժուք չի տանէ: Օրդոցս համար ևս հէջ միտք չիմ անիլ, թօ
նաքս մախնումները իրենց հէլալ քրտինքովը հաց ուտին. հա-
րամ ստակը որ կայ գէհիբէն պէթէք է, իմ գողցած, թալնած
միրասէս փայ թօ չի ստանան օգլումիկները...

Եւ շատ աշտարիսի սրտաշարժ բաներ տապ Հինգերորդ-Քա-
րեկամս և աղի արտատուքով լացեց: Եւ և Քաջը սաստիկ ուրա-
խացանք տեսնելով նորա անկեղծ զգջումը և պատրաստութիւնը
բաւելու թէ իր և թէ ազգականների մեղքերը:

Եւ հաստատու գիտէի, որ Հինդիւրոդ, Բարեկամիս հարստութիւնը մօտ մէկ ու կէս միլիօնի էր հասնում, որն եթէ ընծայէր ազգին, այն ժամանակ Վանը կը լցուէր և՛ դպրոցներով, և՛ տնտեսաւարացիներով, և՛ ազարաւորներով, և՛ թաւրոններով, և լրագիրներով. ես ինչ իմանամ, մէկ ու կէս միլիօնը մի այնպիսի փող է, որ տնապատն էլ եգեմալան զրախտ կարող է գործնել:

Լսել էք, մի առած կայ, որ ասում է՝ «Բերանը կռթով
ալլույր մածուանի վրայ կը փչէ»։ Քաջը որ չորս բարեկամներէն
խաբուել էր, կամացուկ ինձ հարցուց որ՝ ինչպէ՞ս անելինք, որ
այդ խոտամուկէն հրաժարելու գուռը նորա առջիւ փակէինք,
վասն զի ամբողջ Մեր-Տեղը ճիշտ գիտէ, որ Հինգերորդ-Բարեկա-
միս բոլոր հարստութիւնը և կալուածքը ժողովրդէս օր-ցերեկով
գողացած ու կողոպտած էին։

«Աղա, ասացի ես, ի՞նչպէս անէինք սր... ի՞նչարկէ, դուք ունիք կին, զաւակներ... արգիօք կտակ կամ... ուխտագնացութիւն անէք դէպի Վան...»

Հինգերորդ-Բարեկամս հասկացաւ միտքս:

—Եթէ խոստամունքս կտակելիս մէջ զբեմն գոցէ կամ ինքն
մի օր փոշմանիմ կամ քնտանիքս ինձ փոշմանցնէ, այն ժամա-
նակ ռժ ինձ պիտի տրցելէ ուխտս զրժելու ու կտակս ոչնչաց-
նելու. բայց որպէս զի խոստամունքէս յետ կենալ չկարողանամ—
զիտէք որ մարդս տկար արարած է,—ես ձեզ վաղը ձեռքէս մի-
լիծն ու կէտի ձեռողիւր կուտամ, օրով զօք երբ և կամենաք.
կարող էք պահանջիլ թէ ինձմէն և թէ ժառանգներէս: Ես ասօր
ալ կուտայի ազ թուղթի, ամա, ինչպէս կը տեսնուք, շինալ ալ
բանը անելու միտքիւն չէ. վաղը արիցէք ստացէք: Շինալ արի-
ցէք վերջիւն տապլրան տղէկ ուշէն քէֆ անինք:

«Համէ՛կ՝ մէմէկ տար-տար (տպինքն փունջ) լիւրէք, տասց
նա սղատաւորին:

Փռւնջը նորից սկսաւ հանդէս գալու: Եթէ մեր վրայ մի փոքր խելք, միտք ու զօրութիւն էր մնացել, այս փռւնջերն այն ևս տարին:

[illegible]

Աստուած իմ ամենախորադ, այս սղորմիլի մեր-տեղացիներու ունեցածը վրէժ է, թէ փոր է, ուր է տեղաւորվում այդքան կերակուր ու խմիչք: Ահա այսպէս բէֆ էին ահում մեր տեղացիքը: «Աստանայի հարսնիքը» հմանեցնեմ, թէ ծովի ալեկոծութեան, թէ պատերազմի իրարանցութեան, — ինչոս էլ չգիտեմ: Բայց սորա ահուհը մեր տեղացիք զրել են գլխաֆէթ, խնջոյք, Հեթանոսների վաքխանալխան սորանից վատթար չէր կարող լինել:

Ե՞րբ և ի՞նչպէս վերջացաւ այս խնջոյքը, թի՛ մեկ տուն հաս-
ցրեց, թի՛ մեկ հանուկացուց ու անկողնի մէջ պառկեցուց— թէկուզ
սպանէ, միտքս չէ. միայն թէ միւս օր ուր աչքերն ըսցի՝ արդէն
երեկոյ էր: Գլուխս ստատիկ ցաւում էր, բոլոր մտքմիտ անքում

էր. բերանիս մէջ լիզիի դառնութիւն էի զգում. առհաս թէ ինձ չտրաչտր ծեծել էին երեկուայ խնջոյքի մէջ և ոչ թէ մեծարել էին:

Ասում են թէ երեկուայ օրն միայն կեր ու խումբ համար ճիշտ երեք հազար մանէթ մխտուկ է:

Հասկացանք այժմ ինչ կը նշանակէ Մեր-Տեղի խնջոյքը... Եւ այսպիսի խնջոյքներ, տարին տարեկան, հազարներով են կուտարվում:

Ինչ և իցէ: Աստուած հոգիները լուսաւորէ ազա Կաղարովներուն, ազա Մկրտիչ Կոկոյովին, Գառապար Փոփովին և երկար կեանք տայ մեր Բարեգործական ընկերութեանը, մեր Աղբատայ Հոգաբարձութեանը, որ նոքա մեր խոշոր պէտքերը կը հոգան ու մեզ կազմակերպէ մեր զաւակների կրթութեան ծախսերէն, և այդ կերպով մեզ հնար կուտան մեր աւելորդ ստակները մեր բէֆին ու մեր շտապութեան համար վառանկու:

Միւս օր Քաջի հետ գնացինք պր. Հինգերորդ-Բարեկամիս տուն այն միջիօն ու կէսը կամ ստանալու և կամ նորա արմէքին պարտամուրհակ առնելու, ինչպէս որ նա բարեպաշտութեամբ խոստացել էր իւր և աւագակ աղագականների հոգիները դժուարից ազատելու համար:

Ներս ար մտանք, պր. Հինգերորդ-Բարեկամիս երեսը այնպէս թարմ էր, որ առհաս թէ տարիներով խմիչք բերանը առած չէր: Այս աշխատ նորա գէմքը խոժու էին. երեկուայ դուռը թուրիւնը խաղառ անհետացել էր վրայից, ու շտապելով մեր առջև, ծանր կերպով ասաց.

«Ի՞նչ կուզիր»:

— Եկել ենք ձեր երեկուայ խոստացածը ստանալու:

«Հա հա, շինտը-շտէ միտքս էկաւ. դուն վանի սէմթէն է-կած վարդապետը չիս որ, հարցուց Քաջին:

— Այո, ազա, ևս այն վանեցի վարդապետն եմ:

«Էտե, ի՞նչ կուզիր»:

— Չիր ուխտը... խոստումները... զգջումն... վարձատրու-թիւն... հոգուց փրկութիւն...

«Հա հա հա հա, ծիծաղեցաւ Հինգերորդ-Բարեկամս. սէյ խենթ մարդ իս էղիլ է վարդապետ ալ բանը. հա՛՛՛՛՛, Աստու օւ-

թնած, Երբ լսիլ իս, որ հարրած մարդուն խոստումները աշնըսը կատարէ. մայրչէվօնեթ հարրած առհաս ապիլ իմ էղիլ է. բեզի պէտք է ամեն իս խօսքի հաւատալու: Ծանշխն, ևս ինքս ստակած էշ վնասող իմ, որ ստքէն նալը հանիմ. շինտը սրան էկիլ է ին-ձիմէն բան խոսիմիշ անելու: Վայ ձեր խելքին: Դուն գիտիս, հօռօմը մէկ խօսք ունի բի՛ իւմէտներով ապրողը ցըռելէն կը մեռ-նի. առահցի հայերն ալ թամամ խաղէս ին: Ատակ ունիք նը՝ դուք ինձի տուէք. հալխին ստըկովը տպրելը՝ ան սալը իմ գէ-նիաթս է ու: Տէ, բարե էրթաք. կալածի անելու ժամանակ չու-նիմ. խնամիս տունէ ծան կուտան. միսաֆիրները չօխտան ժո-ղատիլ ին, ինձի կը նային, որ փունձերը մէյտան գայ»:

Ասաց ու գնաց միւս սենեակը, մենք դարձեալ մնացինք ե-րես երեսի:

Հինգերորդ-Բարեկամիս տունէն դուրս որ գնացինք, ևս ար-դէն բոլորովի՛ն յուսահատուել էի ու պատրաստ էի ինքս ինձի յաղթուած խոստովանելու Քաջի առջև և մտքիս մէջ մեղացի էի գալիս Բիքօնաֆիրի, Գօրչաքօվի, Գարիբալդիի և այլոց առջև, որ նոցա առանց մէկ հօր պատճառի, առանց մէկ հիմնուոր ա-պացոյցի մեղադրել էի մեր ազգի թշուառութեան մէջ, և կոմի-նումէի տեղն ի տեղը հրաժարուելու իմ ամեն բարի կարծիքներէն, որն մինչևայն օր ունէի մեր հայի մասին, յանկարծ միտքս եկաւ Չորրորդ-Բարեկամիս հրաւերը գէպի Մեր-Տեղի քլուպը: Վերջին յոյսս այդ էր մնացել: Եւ ինչպէս կարող էի քլուպի մէջ ժողով-ուած մարդոց վրայ չյուսալու, երբ ներս մտած գէպի ձախ եր-թա՞ մեր պատուելի հայերը հարիւրներ և հազարներ են շարը-սում թղթախաղի մէջ՝ մէկ-երկու ժամուայ բոլակական դուռը-ձութեան համար. իսկ եթէ գէպի աջ երթաւ, մեր-տեղացի մանր ու խոշոր գամբէթները լիզում գալոցներ, երկաթուղիներ, աղ-քատանոցներ, պարտէզներ, շտարուաններ, լրագիրներ և մինչև անպամ վանի անկախ իշխանութիւն և հազար ու մէկ այսպիսի աղգաշէն ու կեանքի պէտքական հաստատութիւններ են հիմնում:

Քլուպ որ մտանք, նախ քայլերն ուղղեցինք գէպի ձախ: Այնտեղ երեք մեծամեծ սենեակների մէջ շարուած էին սեղաններ, սեղան-ների վրայ չորս-չորս ճրագ գրած. պատուելի մեր-տեղացիք մի-նիսթրի երեսների վրայ ծանր և իմաստուն կերպորանք առած՝

Քառասկումբի սեղաններին առջև չորս-չորս հոգի էին խաղում, իսկ կլար սեղանների շուրջը առկի մարդիկ էին հաւաքուած. այստեղի շարժումները և կենդանութիւնը առկի էր: Սաղաջող-ների առջև գիգած էին թղթադրամները, սեղանի մէջտեղը պահը մէմը կազմվում էր մի նոր գէղ, որն իսկոյն գնում էր այս կամ այն խաղաջողի առջև, և նորա փոխարէն իսկոյն կազմվում էր ուրիշը նորը: Պատուական մեր-տեղացիք հիանալի սառնասրտու-թեամբ և անտարբերութեամբ հանում էին ծոցերէն տասնոցներ, քսանոցներ և մինչև անգամ հարիւրանոց թղթադրամներ և միլիո-նատէրի մեծահոգութեամբ տեսնում էին ինչպէս նորա մտնում էին խաղակիցի ծոցը, գուցէ հետեւը տանիրով նոցա առհարա-կան վարկը, որդոց կրթութեան վարձը և տնեցոց հալաւի, սալ-բուստի և բարեկեցութեան գինը:

Դորա երեկելի մարդիկ են Մեր-Տեղումն: Եթէ քուպումն չորս խաղացողներէն մինը յանկարծ դադար, որ նորա ծանրացած ստամոքսը ուզում է մէջի բռնէն մի փոքր թիթնալու, խկոյն նոցանէն մէկին նստեցնում է իւր տեղը, ինքը դնում է պիլլիար-դի սենեակէն դուրս, և մեր պատուելի Дობчинский-ն խկոյն պալիս բռնում է նորա տեղը և չի թողնում խանգարուել խաղին: Եթէ վերը յիշած ծանրադէմ աղան կամենում է փափիոօս կպցնելու և ծուլանում է տեղէն ելլել և մի քայլափոխ անել դէպի ճրագը, առում է պարոն Бобчинский-ին՝ «խառ սենիքը տասնը», և Бобчинский-ն թագի շունի (բարակ) արագութեամբ կատարում է այդ խնդիրը: Եթէ մեր-տեղացի հարուստ վաճառականէն մինը կամենում է իւր տան վարժուհիի համար քլուպի մատենադարանէն գրքեր տանելու, դարձեալ դիմում է Дობчинский-ին կամ Бобчинский-ին և իւր ցանկացածը ստանում է: Եթէ դպրոցի տեսչի սիրտը ուզում է միտով փաթլիճան կամ պամիա, միւս օր առաւօտ կանուխ կը տեսնես մեր Бобчинский-ին շուկայ եկած և փաթլիճանով կամ պամիայով լի պարկը շալակին վերադարձած տեսչի խոհանոցը: Մէկ խօսքով՝ այս երկու պարոնները կարի հարկաւոր մարդիկ են Մեր-Տեղի համար: Զգիւպարոնները կարի հարկաւոր մարդիկ են նորա մեր աղայոց տնոմ, որքան և՛ օգտաւէտ և՛ հարկաւոր են նորա մեր աղայոց դատարարակութեան և կրթութեան համար, բայց ճիշտ և հաւասար

Հնա, մոռացայ ասելու, որ այս պարոններէն մէկի վրայ մի ջուկ պաշտօն դրած է, չգիտեմ, որ հոգաբարձուէն կամ տեսչէն այն դպրոցին, որի փակուելը կամ խափանուելը միակամ ցանկութիւնն է ամբողջ Մեր-Տեղի ժողովրդին, բացի նոյն իսկ դպրոցի հոգաբարձուներէն, որոնք բազդի բերմամբ, առանց բացառութեան, ամենքը անզուսկ են. այդ պաշտօնն է՝ լինել հաջան շուն, չէ՛, մեղայ—մեղայ. ուզում էի ասել՝ փառատարանը այդ դպրոցի ամեն կերպ անկարգութեանը և նորա ծայրագոյն ապարդիւնութեան . . .

Քլուպի միւս կէտը, այսինքն՝ մի հատիկ սենեակը յատկա-
յոցած է այն անդամներուն, որոնք գալիս են քլուպ կարգադրու-
մէ խօսելու համար:

Նախ որ՝ նա շատ փոքրիկ է. սորա վրայ աւելցնւր և այն,
որ ահագին ընթերցանութեան սեղանը ըռնում է նորա կէսը,
իսկ միւս կէսը կը մնայ մօտ 30—40 հոգի կարդացողների և խօ-
սողների համար. երեակայեցէք թէ՛ սրբան մեծ է աղլի ոսկի
փէնանէ՛ով պատկառելի ալեգարդ աղայի հոգսը քլուպի անդամ-
ների մասին:

Բայց այսքան չէ նորա անյտրմարութիւնը: Արեւելքի կողմի երեք պատուհաններէն այնպէս սաստիկ փչում է ցուրտը, իսկ արեւմուտքի կողմէն այնպէս սաստիկ այրում է հնոցի կրակը, որ մարդ մէկ բոպէ տեղը անշարժ մնալ չէ կարող՝ կամ աջ կողմը մըսում է ու ձախ կողմը այրվում, կամ աջ կողմը այրվում ու ձախ կողմը սառչում, պահը մէմը տանալիկի նման ման պիտի գաս, որ չայրուիս կամ չի սառչիս: Այս էլ ամենը չէ: Արեւմուտքի կողմէն, բացի անտանելի հնոցէն կայ մէկ ուրիշ ան-

Ես ու Քաջը մտանք այս սենեակը, որն, ինչպէս ասացի, խօսա-
րան և միանգամայն ընթերցարան է: Մեզ ոչ ոք չտեսաւ շատ հասկա-
նալի պատճառաւ, նախ որ՝ հիւրերը աչքերը մութ-կովսած վիճում
էին զանազան նիւթերու վրայ, և երկրորդ՝ հիւրերը քառասուն
բերանով ափսոսաւ ստատիկ ծխում էին, որ ծխախոտի ծուխը
թուխալ ամէի նման կանգնած էր օդի մէջ և մինչև անգամ ճրագ-
ների լոյսը խառնեցնում էր: Մենք նստանք հայլի մօտ ու
սկսանք ականջ դնելու: Ծուխի պատճառով ոչ ոքի երես տեսնել
չէինք կարողանում, ձայներն էլ որոշել չէինք կարողանում, վա-
սընդի մարդիկ ոչ ասում, այլ ազաղակում էին և շատերը միա-
սին ասում իրանց ասելիքը. մանաւանդ որ քանի ժամանակ է ի-
վեր մեր-տեղացի գամբէթները իրենց համար սովորութիւն են
արել՝ առջիւ կեցողին համոզելու խորհրդով աջ ձեռքի երեսով,
այսինքն ոսկրուտ մասով ամուր-ամուր սեղանին զարնելու թմբուկի
նման. ինչ և իցէ: Այսպիսի պարագայի մէջ, ինչպէս ասացի,
անհնար էր խօսողներին ճանաչելու:

Պօսեի: Զարմանք բան: Մեր-Տեղացիին չունի խօսել բառը,
և եթէ այդ խօսքը երբեմն-երբեմն մի բանի մարդոց
բերնէն դուրս գայ, այդ նշանակում է, որ այդ մարդիկ նորեկ,
օտարական, դրսեցի են: Մեր-տեղացիին երբեք չի ստիլ «խօսել» և
չգիտէ ինչ նշանակում է խօսելը: Գորա տեղ նա ասում է՝ կա-
լաճի անել, լաֆի անել, պօշպօղազութին անել, չանկա խաղցունել:
Եւ շատ իրատուներ ունի: Մեր-տեղացիին չի խօսում: Նա միայն ա-
սում է: Պօսել նշանակում է մի առարկայի վրայ իւր կարծիքը
յայտնել ուրիշին և ուրիշի պատասխանը նոյն իսկ առարկայի
վրայ լսել:

Մեր-տեղացիին խօսել չգիտէ, նա գիտէ միայն ասել:
Երբ մեր-տեղացիին ասում է, նա պահանջում է, որ առջևի մար-
դը անպատճառ լուռ ու մոռնջ լի նորան: Երբ մեր-տեղացիին

սկսում է ասելու, էլ նա դադարեցրեց չունի. նա ասում է, ասում է, ասում է անդադրում, անվերջանալի, անհատապէս, մինչև այնքան ասում է, որ նորա ձայնը խրոզում է (կերկրում է), բերանը փրփրում է. եթէ թոյլ տաս՝ նա պատրաստ է հինգ ժամէն մինչև ութնու կէս ժամը ասելու, կանչվառելու, փրփրալու, ձեռքի երեսովը սեղանին թմբկահարելու, ու հէնց որ ութն ու կէս ժամը կգա, խոսքն միտքն է դալիս, որ տանը իւր սիրական ամուսնի կիսած՝ կոտ խալմուխ-չայը կը ստոխ, խոսքն, ափալթափալ, աչքը մութ կոխած շտապում է առնու. Ուրեմն, ինչպէս որ տեսնեք, մեր-տեղացին չի խօսում, այլ նա ասում է. նա ամենևին ընտրութիւն չի անում ասելու ասարկայի մասին. նա իմանալ չուզէ, որ նորա ասելիքը արդեօք հետաքրքրական է լսողին, արդեօք կապ ունի նախընթաց խօսողի ասածի հետ. այդ ամենը նորա «ուսուսին չէ»։ Նա ասում է այն, ինչ որ այն րոպէին նորա մտքի մէջն է. եթէ նորա մտքի մէջ է ամպարի ցորենը՝ նա իւր առջև կեցողին պատմում է ցորենի բանը. եթէ նորա մտքի մէջն է ցանած ծխախոտը՝ նա պատմում է ծխախոտի բանը. եթէ նորա մտքի մէջն է խոթմիշ արած բուրդը՝ նա պատմում է բուրդի բանը. միով բանիս՝ դպրոց, բուրդ, հոգաբարձու, քերած, ջաղացք, ցորեն, սէքթօն, օթոն, սաճայ, լրագիր և այլն, և այլն, անդադրում լսվում է քլուպի հիւրերու բերնէն խառն խոսք և ոչինչ կապ չունին մէկըմէկու հետ։ Ոչ մէկ ճանտան կանկայի խուռամայէ հօռդան այնքան խայտաճամուկ չէ, որքան Մեր-Տեղի քլուպի «լափարանի» խօսակցութիւնը։

Պարսն մեր-տեղացիները ասում էին, ևս ու Քաջը լսում էինք։

— Ախպար, սուտ բան պէտ չէ, սէմինարին հէջ կրնալու չէ կիմնադիրն բանը անելու—ու, գէրէ...

— Աս քեզի վճի կասէ որ, շինտըն ալ մէմը պաղարը ել. միսին քովը մօտիկնալու բան է. վճի լսիլ էր աս ատեններս ֆունթը տասներկու քապիկի միս, շատ-շատ՝ իրեք ևս չորս քապիկ ըլար. հապա խորիպ ու խաղարը ինչ անէ օգորմելին...

— Շինտըն ալ, սէօգտէ, կապէթ պիտի գրին ու կապէթով

բերել պիտի տան սէքթօնին։ Կապէթով բանոր ևս քուչուս բերել տալը լսիլ էինք, ամա հետուններէն կապէթով սէքթօն ծան տալը հէջ լսած չէինք. զաֆսէմ խելքը թուռուցել է ու մեր հալիսը. տըածը ինքն ալ չիտէ...

— (Չախը՝ ու-չուխսուր). Աս ևս լսել կուզիմ օր. մեր ուսուցիկն յիսուն հինգ քապիկի դադուի է. հապա ինչ ասէ որ մարդը թոսնդիթին վրան չի զարնէ...

— Աս տահա քաղաքէն չէլլած գիտէի որ՝ աղլի վարժատունին բանը հէջ կօլօխ գալու բան չէր. կասէի, կասէի՝ ամա մեզի լսող կար որ։ Ան հարամ սատկածէն վեցհարուր հազար չէքի, վեց քապիկ ալ առնուս նը՝ մեծ մարիֆէթ է. ևս նապա տալը տեղովը կը ճանչնամ ու. քաքիխ-նիպուլ. տասը-տասնը հինգ հազար մանէթին համար անախրլոտ մարդուն, անալ իրեն աներ-ձաղին տունով-տեղով կօխ տրաւ ու. տաքամէն իմէտ պիտի ունենանք վեց հարուր հազարը խօփարմիշ անելու. վճի մեր խելքին...

— Չէ, դուն ինչ կասիս. Անի կասին նը՝ ան մեր էվէլի հինութ թաղաւորներուն կեցած քաղաքն է. չէքի չորս՝ տասնը-չորս հազար ալ կամէ նորա մէջ մէկ ժամ փաշինքա անելը. փամիլը՝ աս ինչ ուղու կալածիներ է արածներդ. Անին մեզի աւելի պէտք է, հեմիլի էրուսաղէմը. Անին որ կայ՝ սօփանի հայի տեղ է. էրուսաղէմը՝ ան տալը ջուհուտի աշխարք է. շինտըն ալ անհատա տաճիկներուն ձեռքն է։

— Համէ՛ հոն տէվի պէտ փօսթիովը, վէյլամանը, Սօլտօ-վը իրենց միլիօննոց ճաղաչքներով նստիլ ին. դուն քու բ...վ... բան կընտա պաշարելու. կյաօհըմ, նափաւանը մեր շաշիւրները իտա բանին վըզեթիցա կըլան...

— Ես ալ շտէ աս կասիմ. մեր հալիսը խելք ունենայ նը՝ իտա կապէթը հէջ խայիլ պիտի չիլայ մէյտան բերելու. մեր կօխ ըլալու խայլմները Թիֆլիզին կապէթներով մեր թէմիկ անունը կաճսին նը՝ ինչ պիտ լայ մեր հալը, կօխ սօփանի կապէթ բերին բիթիւրուս տակը գնին նը. ան տտենը կօլօխ-նեքա պիտի տտենը ու փախչենք մեր քաղաքէն. աս գիմանալու բան չէ, անբար. տեղէկ ժամկըտելու, բերնէկ խօսք հանելու չիս... Համան աշխարք կը փոխի։

— Եյպօհըմ նէ փանիմայու, կասիատաւ. ի՞նչ հօրքս ցաւին
համար իտա պահչան բերին չախ ժամին ազպարը խոթեցին.
նայինք օրէնքը տաղվօլիթ կանէ՞ մուղիք չալելու, ես ուսի ծա-
խելու այդ տեղը... չիտիմ. թռնմինսօյս զիտիս քի պէթէր ևօ-
որխսըզ բան է...

1.

ԳԵՐԸԳՈՑՆԻՆ.

Я знаю: Ты здѣсь. Ты близко.

Тебя здѣсь нѣтъ. Ты—тамъ.

Александръ-Блокъ.

Ես, խորհրդասքօղ ու սիրազարով,
Արշալոյսների հրահրումից շրջմած,
Վառեցի հոգիս շուքիդ ցուրերով
Ու աղօթեցի ահով քո դիմաց:

Իսկ Դու զընացիր հուրի պէս անշէջ
Ջրնոտ սարերով գէպի խոր գիշեր,
Այնտեղ, ուր զժխեմ մըշուշների մէջ
Թողի յաւիտեան իմ անձիր յուշեր:

Այնտեղ, ուր կորցրի Բախտիս արահետ,
Ուր կոյս աստղերի լոյսը գրկեցի,
Եւ ազատարշաւ մըրթկների հետ
Յւիտենական փառքըզ հրգեցի:

Հիմա ես մենակ՝ կեանքի զաշտերում
Ապրում եմ սրպէս տարամերժ խոտիկ,
Եւ մեր սրտերի կապերն եմ փնտրում
Միշտ Քեզնից հեռու և միշտ Քեզ մօտիկ...

2.

NOCTURNE.

Երկանք շրջեցի հս կարօտակէզ.

Քեզ շատ փնտրեցի շուշաններէ մէջ.

Եւ դու չըզիտես, թէ ինչո՞ւ հս քեզ

Այնչափ փնտրեցի շուշաններէ մէջ:

Ու հս լուսնեակին հարցրի խռովայոյզ —

Արդեօք թագըստիդ տեղը չըզիտէ՞.

Բայց հս լուս մընաց ու ժպտաց անյոյս.

Նա, սէրը սրտում, սիրել չըզիտէ:

Եւ որոնումիս անուշ տաղնապում

Քեզ շատ կանչեցի, իմ հոգու ծաղիկ.

Երկինքն էլ ինձ հետ քրտինք էր թափում,

Քրտնում էր արօտ, քրտնում էր ծաղիկ:

Քեզ ամբողջ գիշեր հս կարօտակէզ

Փնտրեցի անբիծ շուշաններէ մէջ.

Բայց դու չիմացար, թէ ինչո՞ւ հս քեզ

Այնչափ փնտրեցի շուշաններէ մէջ...

3.

ՄԱՅԻՍ ԵՒ ԳԱՐՈՒՆ.

Ահա և Գարուն... կնարար ցօ Կր...

Կեանքը հոգեթով ճօխ ու զարդարուն,

Տես, ժպտում են քեզ վարդեր ու աստղեր,

Մայիս և Գարուն:

Ահ, ինձ՝ այս թովքի գծիւմ վըկայիս՝

Վայելք է՝ ըզում արծաթեայ տուն.

Բայց այն դու լըսիր — քեզ համար՝ Մայիս,

Քեզ համար՝ Գարուն:

Սիրտըս սեպաւ, Գարունըս անցաւ,

Կեանքի հոգմերից հալածուեց հեռուն.

Քս սրտում միայն թող ապրեն անցաւ

Մայիս և Գարուն...

4.

ԳԻՃԵՐՈՒՆ ԺԱՄԵՐ.

Ծաղիկը դաշտում վայելք է շնչում,
Անտառի խորքից կըկուն է կանչում.

Անուրջի նըման գունատ ու լըռին
Մահիկն է ժպտում քընամբափ երկրին:

Աշխարհ է իջնում հագած մութ սաւան,
Սև ուրունների անծայր կարաւան.

Կապոյտների մէջ քամին է պարում,
Մէկը երկնքում ասողեր է շարում:

Իսկ այնակ հեռուն խաւարի հտե
Յուշեր են անվերջ թռչում սըրտի.

Ու Յաւերթութեան սրբազան հովտում
Հոգուն ու Մըտքին անցեալն է ժպտում:

Գիշերն է սահում դէպի Արշալոյս,
Մայր երկրի սրտում ծաղկում է նոր յոյս.

Ծաղիկը դաշտում վայելք է շնչում,
Անտառի խորքից կըկուն է կանչում...

5.

* * *

Մի փոթորկուիր, ոսկի անտառ,
Շուտ առնը դադար ահագնագիր.
Ե՛ւ առանց քեզ մըլրբիկների
Ահասարսուռ, ըմբոստ Ոգին
Կըգայ հոգիս փոթորկելու
Կեանքի անքակ առեղծուածով:

Եւ դու, երկինք, աշնան երկինք,
Ջուր մի ողբար խուլ գիշերով.
Մի անձրևի ցոլրտ արցունքներ
Մութ աչերիդ անգունդներից.
Ե՛ւ առանց քեզ հըսկայ Յաւից
Արտասուախեղդ եղաւ աշխարհ:

Դադար առէք խոր ծովերի
Ազատածովի, վայրագ ջրեր.
Դուք չէք խեղդի ցաւը սրտիս,
Որ մարդկութեան Յուն է անհուն.
Նըրան կեանքի ծովը մի օր
Ահեղ թափով ափ կը նետէ...

ՈՆՈՓՐԻՈՍ ԱՆՈՓԵԱՆ.

Նոր-Նախիջևան.

ՍԱԶԼԵԽ.

Ասկից չորս-հինգ տարի առաջ Սուրբ Խաչ վանքին պախ-
չան կընացողները վանքին մերտնվենէն վեր էլլելու համար
առջիկէ փառէ քիօփիւրը կանցնէին: Աս քիօփիւրը ցրված էր
սազլըխին վրայէն, որին մէջէն էրկան խամիշ կը բուսնէր:

Պաց կապուտ էրկինքը արեգակին լուսը կը մազէր բնու-
թիւնին վրան, սեռեփէ ամպերն ալ մարգըրիտներով շարած ճամ-
բան կանցնէին կերթային վով կիտնայ ռը աշխարքէն ռը աշ-
խարքը:

Խուշիւրը, ռը իրենց պղտիկներուն համար չորս դին եմ կը
վնասէին, ռըն ալ ծառերուն վրան թառած եալ կանէին, իրենց
պուրթոտ թունչիւրը խումաշէ հափրախներով կը սրէին, կու-
տուցները թագէ պուտաղներուն վրան կը սըրէին ու էզկիները
ձգած, անուշ երգերով չորս դին կը թնաացունէին ու իրենց
սիրտերուն տէրան ու մուրատը կը յայտնէին:

Խըրմըզի, սե, եալտըզը, ալաճա կուներով խըպըլիկները
ու անուշ աշխատանքէ դադրում չունեցող մեղունները՝ ըողը-
վաններէն շուշաններուն, դամպախներէն խաթմեր-վարդերուն
կը թռչէին, անկաճներուն սուլովէն պաներ կը փրսփըսային ու
շաշմիշ արած՝ չիշակներուն կը փաթթըվէին կը պագնէին, մէջի
անուշութիւնները կը ծծէին ու կենճութին, թախէթ առած՝ ա-
րեգակին լուսին մէջը կը թաթթըվէին՝ կը լողային:

Ֆառըլ-Ֆառըլ ցոլացող մատղաշ արօտներուն արալըխէն
կանանչ եախութէ մորթիով, պարակ մէջըով քէրթիւքէլին մէ-
մալ տա նայիս, զը՛վ կանէր կանցնէր ու խայիպ կըլլար աշըզ
մէկ պանամ փակիմի մէջ:

Խայիսէն զարնող ճուրն ալ պիլօրի պէս անարատ, կը՛լ
կը՛լ կը վազէր ու չորս քովի ծառերուն ու արօտներուն սիրտը
կը պաղեցունէր ու զօրութիւն կուտար:

Ամեն նեփէս, բուս ու ճուր իրենց կեանքը կապէին ու
աշխարքէն մայիլ՝ Աստուծու մեծութիւնը կը զգային ու կը փա-
ռաքանէին:

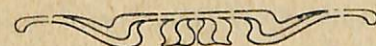
Սազլըխին մէջի խուռպաղաներն ալ իրենց կեանքը կապ-
ւէին: Փիւթիւն օրը՝ տիրիքները կորուցած, ծանիրը աշխարք,
քիւֆիւմիշ էզած ճուրին մէջը մեծ տաղապաղայի մէջ էին՝ եալտա
կուտային ու, վեր-վար կը ցատըրտէին ու, ռահաթութիւնները
կորուցած, կը տատէին: Ամա էմէկները ինչի՛ վրայ կը թափէին,
պէլլի չէր, գերէ վո՛վ խապեր ունի խուռպաղաներուն հալէն
ու կեանքէն:

Արեւին լուսը ու տաքութիւնը սէպէպ կըլլային, արատան
մէմը խուռպաղաներուն ճուրին քենարը կը քաշէին՝ կը հանէին
ու երոր առ առենը խուռպաղաները կը տեսնէին, որ իրենց
ուտան, որդոտ, քիւֆ կապած սազլըխէն տուս մեքամ պալա-
պան լուս աշխարք կայ՝ խուշիւրուն զուրուցովը, թաժա կանանչ-
ներուն փոված հոտովը, արեւ-արեգակին եալթ-եալթ լուսովը,
պուրխանթ ճուրով ու պացըռ լաճիվիրտի կիւմպէթով, կարմըն-
նային կը ֆնային—հա՛զ կանէին:

Ամա խուռպաղաներուն թապիթը անպէս ման էկած է որ,
գայիւր, առ ամեն թիօյֆէ պաները վրաները զօրք չէր ունե-
նային, գերէ մէմալ տա նայիս՝ աճեւէ՛, ոտքերը կը վերցունէին
ու—վիզի խօյին—ճօմր կանէին, կենէ իրենց սազլըխը կը թապ-
ւէին ու զալ, զալ, զալ կանչէին սազին մէջը խայիպ կըլլային:

Սազլըխին ուժը մեծ էր, մակնիթի պէս անդառնալի կը
քաշէր:

ՏԱԼԷԱ.

ԲԱՐՏԻՆ.

Ջարդին աւանդակւոյ.

Ա.

Հողագործը երբ իր պապէն մնացած հողը հերկելով վարուցանն ալ ըրաւ, նայեցաւ երկնախօս բարտինն և անոր ֆղապիւրի բազուկներուն մէջ գրկուած արագիւլի բոյնին, նշմարելու համար օդին մէջէն շիւղ մը, կամ հասկի նմանող բուսեղէն մը, դոր սովոր էր ամէն տարի Երիզայի աւագիւլը տանիլ այդ պատմաբոյր և մարգարէացայտ բարտինն:

Փոթորկաւար նաւապետին պէս, որ օձաբերձ կոհակներու ըմբոստացումէն՝ փարոսին կը նայի, Երիզայի հայ մշակը՝ վարուցանէն հաք կը նայի բարտինն և անոր արագիւլի բոյնին, հոնկէց հանելու համար գուշակութիւն մը, որով կրնայ հաստատուիլ այդ տարուան հունձքին առատութիւնը:

Բ.

Բարտին՝ հողին պորտէն դուրս ցցուած ծառացեալ մարգարէութիւն, կ'աչքէ ամբողջ բուսականութիւնը Հայ գաւառին, կը հսկէ ժայռերուն, որոնք իրենց մարգարտտան վայրի ձեւերով անցորդը կը ծաղրեն, քարացած ծիծաղի մը պէս...

Արագիւլը՝ վայրի երազիս պէս թռչող խորհուրդ, ամէն տարի իր ցորենահասկը կը բերէր բարտինն մէջ պահուած ամպախօս բոյնին, ու մամիկները մունկտիկներ կը կտրէին, աւելցնելով ցորենարտերուն վաղայաջորդ ծովացեալ առատութիւնը:

Հազար ութը հարիւր իննըսունըկէց տարին, հողագործը իր մարդկային սովորական ակնկալութեանը վրայ գերագոյն ուժ մը

աւելցնելով, հերկեց իր պապէն մնացած և Ղուգուլջանի բիւրաւրուն կողոպուտին արժանացած արտը. հողին ալիքները այդ տարի, Հայ մշակին գուշակել չի տուն հանգստաւէտ սարահարթը: Եփրատ՝ իր լոյծ կատաղութիւնը թքաւ չորսդին, իր հորթակուլ վիշապի մը ալիքները թափելով, ինչպէս ամպերը կը թքեն երկնածաղր առեփնիւրու կոյն ի վար:

«Գազան-Գահա»-ի* ապառաժը՝ երկինքէն վար սահարկած ամպերու քարացում, գմնեռեսիլ ուրուականի մը երեւոյթը առաւ, իր բարէ կուրծքին տակ ցոլացնելով պատկերը հիշրատեսիլ Չէրբէզ Չէքիին՝ Բէլիարին:

Հողագործը ձգեց արտը ու հեռացաւ պահ մը անկէց, անգամ մըն ալ նայելով ձերունի բարտինն, որ կուլար ամպերուն հետ, արագիւլին ուշանալը դիտելով: Այս անգամ անգղ մը՝ խաւարակիաց լազներու ճաթը կանխելով, կը սաւառնէր սեւ վէրքի մը պէս, շարժուն սեւ գերեզմանի մը պէս, քննելով երկրային իրերն ու մարդկային սիրտերը, ուր նահատակութիւնը վաղայաջորդ Ջահին կրակը պիտի լուցէր:

Մամիկը խաճրկաթը** գնելով թոնիրին վրայ, պտուկները շարեց ու դուրս ելաւ տան սեմէն, սպասելով հասկաբեր արագիւլին, աչքն ալ բեռնելով ամպերուն հետ լացող բարտինն՝ երկրին պորտէն վեր ծառացած այդ ցից մարգարէութեան: Կան. փ, կան. փ, կան. փ: Արագիւլն է որ բերնին մէջ կարմիր լալի կտոր մը խածած կուգայ: Կարմիր լալ, որ մայր երկրին փլատակը երգող աներեւոյթ կարմիր Գնարին իրեն ծածկոյթը պիտի ծառայէր:

Հողագործը՝ երէի մը պէս խուսափեցաւ իր արօտավայրէն, ու գնաց թեք ժայռի մը կոյն ի վար ընկողմանիլ, երակներուն մէջ զգալով Վեստեան կոյսերուն կրակը, հալած երկաթէն իսկ ջեր:

Մամիկը՝ որ խորշոմալից լճակին շատ բան ունի ըսելիք՝ չայլեց ծնրադիր: Հողին ալիքները՝ բերանաբաց ստտակ օձերու նման իրենց ակռաները կը ցուցադրէին, բահին կճրտումէն իրենց փորը ճնշուած ըլլալուն...

* Լեռ մը երիզայի մէջ, ուր կաթնայ մը քարացած է, ըստ աւանդութեան:

** Խաչածե երկաթ մը:

Ամսիկը կրկին ջայլելով ծնրագիր՝ տուն շտապեց, ու խաճրկաթը թոներին վրայէն վար առնելով, պատուիրեց իր թոռնիկներուն որ մենտղ հաւերնուն անիծերզը երգեն:

Կա...փ, կա...փ, կա...փ:

Արագիւրը ալ հասած է բարտիին կատարը և անկէց վար՝ դէպի իր բոյնը, հոն նետելով իր կարմիր լաթը: Բարտին, ջղագալար սոսկավիթխարի մը կարշնեղ բազուկներով սեղմուկեց ցախապատ բոյնը, որուն ծոցէն տարածուեցաւ մամիկներու չարագուշակ մարգարէութիւնը՝ Ջա՛րդը...

Քանի մը գիշեր, լուսինը բռնուեցաւ: Եւ առուն, որ բարտին միաճիւղ ստքը տարիներէ ի վեր ժպտադէմ կը լուար՝ լացաւ անտուածախօս այդ հսկայ ծառին հետ, որ կոտորածի տարին՝ իյնողներուն մահարձան ծառայեց, կամ բողոքի կոթող մը՝ հողին արգանդը պատուելով անոր աղաղակը խուլ Աստուծոյն տանող...

ԼԵՒՈՆ ԷՍԱՃԱՆԵԱՆ.

1.

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՌԷԶՄԱԼԵՌՆԵՐԻՆ.

Սա մոխրացեալ ուղեղներով քարցած լեռնէն
Նետուող գնդակն՝ ուրկէ՞. խաչէն է փշախոց,
Հաւատաւոր ազգին հրացանն՝ չէ՞ խաչն արդէն.
Եւսմ չէ՞ սիւնը ուժարագիւր մը փրփրաբոց:

Սա կիրճերու պատկառանքէն հոռի փախած
Ոստի վրանն՝ արդձնդ է կամ պի՞ղծ հրմայիկ,
Ո՞ր շնացողն հող թողուց սաղմն իր տոփաբաղձ,
Ո՞ր խաւարը եղաւ այգտեղ սաղմին դայիկ:

Մութը սեփ սե մաղձ կը թափէ վար կուժ առ կուժ,
Քարերու տակ կը կրճեն քաղց շունիւրն սակոր.
Սկիւթական կըզակները՝ ահուայից, դուժ,
Շընատամի սրդոցին տակ կը գերփութին խոր:

Կ'որոտայ ամպն և շանթերը՝ հրեղէն որայ,
Կը խորտակեն թեղօշներու ուղեշը չոր,
Ամէն մէկ շանթ որ հրացանէ մը կը պոռայ
«Զէյթուն» բառը կը գլխադրէ հըրատոջոր:

Մէկ գնդակը մէկ աղաղակ. ուր անդ ամբողջ:
Մէկ ալիքը մէկ խոր յուզմունք. ուր ծոփն է կանչ:
Կը դըղըրդան այսպէս այր ու կիրճերն ու որջ
Երբ կապարներ երգեն Զէյթունը քաջալանջ:

Հրացաններ. շանթայարոյց փողեր ցեղի.
Որոնք հպարտ՝ նոր պատմութեան կ'ուղեն ձայն տալ
Որ նոր խանդով դիցերդ հիւսելու զայ պիտի
Գմբէթներու, կամարներու տակ յաղթակալ:

ԻՄ ՅԵՂՍ.

Էմիլ Վէռմանի հայրենաբոլոր գիւցադներգութիւններէն.

Ես զաւակն եմ այն ցեղին
Որուն ուղեղներն աւելի հաստատուն
Աւելի եռանդուն ու լափող են
Քան աղուները:

Ես զաւակն եմ այն ցեղին
Որուն ծրագիրները յաղթակալած են
Խորունկ գոտեմարտերու մէջ՝
Աշխարհէ աշխարհ,
Ես զաւակն եմ այդ ցեղին
Տոկուն
Որ կ'ուզէ, ուղիւն հաքը
Տակաւին, տակաւին և աւելի՛ տակաւին:

Յեղեր եւրոպեան և ամերիկեան յանկարծահասներուն,
— Իմ ցեղս—ժն, որչափ գեղեցիկ են ձեր քայլերը,
Երբ քնարերգական գազաթներուն վրայ
Միշտ աւելի վեր կը կրեն
Վաղնջական ջահերուն պայծառ պահումը կրակները:

Աշխարհն ամբողջ էսբէրիտեաններու պարտէզն է
Ուր կը քաղէք, ոլորած ծառերու մէջ,
Բազուկներով կաշմբուռն, ձեռքերով տօթագին,
Ուժն ու գիտութիւնը, կամքն ու ոսկին:

Եթէ ճակատագրային գոտեմարտերու մէջ հարուածներնիդ ծանր
կղան,

Գոնէ ձեր անմահ և մտաւորական գործը
Լուսաւորութեան թևերով
Կը սրօղէ անգթութեան արարքը ստորին:

Ձեր անունները: Ի՞նչ կարեւորութիւն ունին ատոնք, որով պատ-
մութիւնը կը կոչէ ձեզ,

Դուք ամէնքնիդ կը ճանչցուիք, միեւնոյն կնիքէն՝
Դրոշմուած ձեր որբաններուն վրայ,
Ուրկէց կը ծնին մարդոց ամէնէն ողջախոհները:

Մեկին նայուածքներով, զօրեղ ու խորաթափանց,
Բոլոր երկիրը կը հետազօտէք,
Ամէն նշոյլ որ կը թորի գիրկը անձանթին
Ձեռքերնուդ մէջ լոյս մը կ'ըլլայ ահագին:

Նորութիւն մը ընելու շտապանքը ուղեղնիդ կը չարչրկէ.
Ու կը շտցնէք շարժուն սանդուղները
Բազրիքներն ու նոր նախաստիճանները,
Վերը, անդդուելի ճշմարտութիւններու շուրջ:

Դանել, խմբէլ, կանոնաւորել, ընտրել ու բարենորոգել,
Ձեր ուղևորութիւնները, խուզարկութիւնները, գիտութիւնը,
Ամէնքը կը նիզակցին ձեզ զինելու համար
Իմացականութիւնով մը ամենապայծառ:

Կը գործածէք օդը, ջուրը, հողն ու կրակը,
Եւ անոնց արդենկէց արհաւիրքէն գեղ կը հանէք.
Եթէ նախապատմական ժամանակներու մէջ, ատոնք Աստուածներ
եղան

Կ'ընտելանան և ձեր գաղափարներն իսկ են:

Ամէն ինչ կը կանոնաւորուի, ամէն ինչ կը վերածուի, ամէն ինչ
կը կանխատեսուի:

Խօլ ու հին բազդը, հաշիւներնուդ տակ, կընկճուի.
Գործունէութիւնը կը թրթռայ ձեր մէջ, բայց առանց ձեռի, ա-
ռանց ձայնի,

Եւ մէկի կը վերածէ արագահաս իմացականութիւնով:

Ո՛հ հոյակապ ցեղեր, Արեւիք, Արեւմուտք, Հիւսիս,
Երկիր և երկինք, բեռներ ու ծովեր են գետիները ձեր ուսում-
նասիրութեան,

Իշխեցէք. քանի որ բազդին կամքը ձեզմով
Մարդկային կամքը եղաւ հետզհետէ:

ԼԵՒՈՆ ՎԵՐՄԱՆԵԱՆ

«Les Forces tumultueuses»
par Emile Verhaeren.

ԵՐԿՐԻ ՎԻՇՏԸ.

Տնքսւմ էր երկիրը, հծծսւմ այն օրից, երբ հղրայրտապան Կայէնի ձեռքից զիաթաւալ ընկած զոհի արիւնով կարմիր ներկուեցաւ:

Տնքսւմ էր հողը, տնքսւմ, անիծսւմ այն գծրախտ օրը, երբ նա սարսափած՝ առաջին անգամ արեան հոտ առաւ, խեղճի, սպանիլէ մի հոտ մահագոյժ, որը շնչում էր և՛ անէծք, և՛ ցաւ, և՛ վիշտ, և՛ կսկիծ:

Անցան տարիներ. և նա շատ անգամ տեսաւ թէ ինչպէս առուակի նման առատ, շատ առատ հոսում է անվերջ մարդկային արիւն. տեսաւ թէ ինչպէս հղրայրն հղրօր դէմ սուսեր է ճօճում. չնչին, աննշան մի վէճի համար արիւնն է լինում գերադոյն ստեան. — նա է բողոքին կտրուկ վերջ տալիս, նա է զրժգոհին զոհացում տալիս. տեսաւ թէ ինչպէս վայրի մարդկութեան վարող ձեռքերը միշտ գէպի սուրն են ձգտել անխնայ:

Ամեն ինչ՝ սրժժ, կարմիր արիւնսով...

Մարդկութեան օրէնք՝ — սուր ու զօրութիւն:

Պատմութեան խաղեր՝ — պատերազմ, արիւն...

Անցան շատ դարեր: Երկիրը վաղճւց, վաղուց էր հաշտուել իւր վիճակի հետ. խենթուկ մարդկութեան թափած արիւնը նա շատ սառնասիրտ իւր խորքն էր ծծում. իւր խորքն էր ծծում խելագար մարդուն արգահատելով, նրա խենթութեան այդ վայրի խաղին խոժոռ նայելով:

Լճու էր երկիրը. նա էլ չէր հըծծում. տեսնում էր արգէն,

թէ ինչպէս կեանքը պահանջ է դրել միշտ արիւն թափել. արգարութեանը մարդիկ այս կեանքում հասնում էին լոկ արնոտ ուղիով. իրաւունքներից զրկուած անհատը գիտէր լոկ միայն մի կտրուկ միջոց — տաք արիւն վոթել, ապա նոր՝ կտրելով իրաւունքներին հզօր տէր լինել:

Եւ այս ամենը տեսաւ նա անցեալ անկիրթ դարերում:

Իսկ մարդկութիւնը միշտ առաջ դնաց: Անցան վայրենի դարերը դաժան. հկաւ գիտութիւն, հկաւ նոր կրօն, խաղաղ կեանք ու օր աւետոյ կրօն:

— «Մարդիկ հղրայր են» — հնչեց նա զօրեղ զիւթիչ շեշտերով:

— «Էլ ոչ դառնութիւն, ոչ սրածութիւն. և կը գայ շուտով այն օրն երջանիկ, երբ գառն ու գայլը միտակց, անվախ հանգիստ պիտ առնեն. մատաղ գառնուկը էլ չի յօշոտուի. մօտալուտ օրը ժպտում է նրան կեանքի երջանիկ, ազատ առաւօտ»:

— «Մարդիկ հղրայր են, սէր, խաղաղութիւն, հաւատալութիւն»...

Եւ հատորներով հաստափոր գրքեր, և թանաքոտւած թղթերի կոյտեր նոյնը պնդեցին, նոյնը մարդկութեան բարձր ձայնեցին:

Անցան տարիներ. ոչինչ չփոխուեց. կեանքը մնում էր նոյն դաժան կեանքը: Ո՛չ գիտութիւնը օգնեց խենթերին և ոչ էլ կեանքի անցած փորձերը:

Առաջ է գնում ողջ մարդկութիւնը, առաջ իւր անգուստ, հսկայ ընթացքով. նրա հրաշագործ միտքը թափառուն ամեն մի վայրկեան նոր գիւտ է անում. մի գիւտ, թէ ինչպէս մի ակընթարթում արեան հեղեղով պատէ երկիրը, խեղդէ ամեն ինչ...

Փռնք քեզ մարդկութիւն, պարծիր ու վերսիր դու քո գիտութեամբ, օ, դու շատ ու շատ բարձր ես կանգնած. քո վեհ բարձունքից արհամարհանքի ժպիտ արձակիր խղճուկ Կայէնի էութեան վերայ, որ քարով միայն իւր հղրօր կեանքի թելը խորտակեց:

Պարծիր դու հսկայ, մոգեհոն մարդկութիւն, դու այսօր ոչ թէ քար եւ գործ դնում, այլ թնդանօթներ, պատերազմական հազար ու մի նոր մահ որոտացող ամբակուռ գէնքեր:

Պարծիր մարդկութիւն, պարծիր ու ծաղրիր թշուառ նախորդիդ, որ պատերազմում քչերին միայն կարող էր ջնջել. իսկ դու կարող ես ողջ լեռներ կազմել սպանուածներից, երկիրը պատել մարդկանց դիակով, գետեր ու ծովեր արիւնով ներկել:

Պարծիր ու խղճն թշուառ Կայէնին ու տղիաութեան ծոցում խարխալած նախորդ մարդկութեան:

Տնը՞սւմ է հողը, հծծ՞սւմ է նորից:

Նա շատ ըստասաց: Անկիրթ գարիւրի թափած արիւնը նա սովորեց տանել անձանց, անմահունչ:

Իսկ ա՛յժմ:

Ա՛յժմ նա էլ չի կարող առանց բողբոջի արիւն ներս ծծել: Տնը՞սւմ է, տնը՞սւմ ու անէծք կարգում դժբախտ մարդկութեան:

Նա ցաւակցելով տեսնում է ինչպէս յառաջ սլացած մարդկութիւնն անարգ նոր դաս է ապրիս խղճուկ ցեղերին, իրաւունքներից զրկուած ազգերին՝ արիւն թափելով հասնել բարձրութեան, պաշտպանել կեանքը այս երկրի վերայ:

Տեսնում է ինչպէս կրթուած աշխարհը դիւտական ժպտով նայում է անվերջ թափուող արիւնին, համր է ձեռնում եւ խաղաղ կեանքի մի նոր առաւօտ նա չի աւետում:

— Նա պահանջում է արիւն, միշտ արիւն...

Եւ հեծեծում է հողը վշտազին:

— Ա՛հ, ես յոգնեցայ արիւն ծծելով, տխր, ինչ է կեանքը, դու, խենթ մարդկութիւն.

— Արիւն, միշտ արիւն...

Նոր-Նախիջևան:

ԱՐՇԱԿ ՍԻՄՈՆԻ

ԳԱՄԱՌ ՔԱԹԻՊԱ.

Հայ հասարակութեան ուշադրութիւնն ենք դարձնում մեր անմահ Գամառ-Քաթիպայի հետեւեալ անտիպ բանաստեղծութիւնների վրայ: Առաջին երկուսը գրւած են 1850 թռւականներին եւ մեծ բանաստեղծի համարեան առաջին փորձերն են:

Մենք ապրիս ենք իսկական պատճէները: Առաջին ոտանաւորը, նամակի նման ծալուած, ունի հետեւեալ հասցէն՝

«Его Высокоблагородію Керопэ Петровичу

Г-ну Патканьяну

Въ Украинскомъ подворьѣ № 31. Весьма нужное.

ԲԱՆԳԱՐԱԿԱՆ ՈՒՍԱՆՈՂ.

«Սիրելիք՝ ազատութիւնը սիրեցէք»:

Բանդ ասածդ խիստ վատ բան է.

Ուսանողին տըխուր կանէ.

Հագիս շապիկն էլ կ'ուտայի,

Թաք որ դրանից ազատվէի:

Չորս պատ. միջին մի սե սեղան,

Տխրատեսիլ հինգ պատուհան,

Անձէթ կանթեղ առաստաղին.

Ահա այս է իմ կարասին:

Գիշեր ցերեկ դուռը փակած,

Մունջ զինուորը յետին կանգնած.

Ինքըդ ասում, ինքըդ լըսում.

Ո՞վ է խօսքիդ պատասխանում:

Գիշերները չեն տալի մոմ.

Անթէյ անցնում եմ երեկոն.

Ո՛չ ծըխախտա, ո՛չ գըլանիկ.

Մըտիցդ հանիր՝ գինի, աղջիկ...

Մենակ երգել ես չեմ սիրում,

Բայց ի՞նչ անես,—կարօտութիւն.

Բաց յայսմանէ՛ արձագանգը

Փոխփըխում է երգիս հանգը:

Օրն անցնում է ինչպէս տարի.

(Դէ եկ գլուխըդ մի տալ քարի.)

Պառկում, ելում, դարձեալ պառկում,

Էս է իմ գործըն օրն ի րուն:

Ո՞վ գիտէ, իմ ընկերները,

Ուրախ անցնում են ժամերը.

Ես միմիայն սըխուր, արտում՝

Պատի ճանճերն եմ համարում:

Թէեւ բազմէս գանդատող չեմ,

Ինչ էլ լինի՝ ախր մարդ եմ.

Բան է՝ որ անցածն եմ յիշում,

Է՛ն ժամանակն եմ անհ տըխրում:

Ազատութիւն, ազատութիւն,

Բեզ սիրողին ո՛ւր ես թողնում.

Երեկ ես քեզ վայլում էի,

Պանդոկները համրում էի:

Այսօր (վա՛յ իմ հաշար գըլխին)

Յուսակըտուր ամենեին,

Գըլխակոր և ախրագին:

Վա՛յ, բանտարկեալ, քու սե բազդին:

Եղբայր,

Այս սպասուորին հազիւ կարողացայ յորդորելու, որ քեզ այս նամակը բերէ, ուրի՛մն ես չեմ կարող յաճախ քեզ կանչելու. այն ինչ դու Աստուրովի հետ միշտ կարող ես իմ մօտ գալ, և հաւատան, որ միշտ ինձ տանը կգտնես: Այս շան փիջից հարցուր՝ ինչպէս պէտք է ծափողոցներով իմ մօտ հասնես. սա կպատմէ քեզ՝ թէ որ ջուխտ մի քաղցր խօսք և փողպատաքամակի բցերու բան մտնէ ձեռք, ես խօսել չեմ կարող, բացի ամենահարկաւոր բաների վրայ, պատճառն որ անիծից ծնունդ ինչպէկտորը խստիւ արգելիլ է. ես կենում եմ օժօղ, քաճից առաջի թուումը հին համալսարանի, երկրորդ գաղիկումը. 1 և 2 պատուհանները սայլադուրից, այնպէս որ, թէ անունը տաս՝ կլսեմ. նաեւ կարող ես ինչ տեսն մէջը պցել, մանաւանդ ծխախոտ ու լուցափայտ, որոնց համար ջերմաջերմ երվում եմ. իմ կանտորիւմս կան ճրագ, բայց բանալին այստեղ է. խնդրեմ տեսն Աստուրովին, որ միմիայն առժամանակ առնէ քանի մի ստէորին և բերէ. յետոյ ես փոխանակ կը հասուցանեմ: Աստ սղերբին, որ գան իմ մօտ. շատ տաղաւալի է: 10 տունն ոտանաւորը շատ թույլ նկարագրութիւն է գիւ:

Եղբայր քո Ռաֆայէլ.

18 $\frac{16}{V}$ 53

Дежурная комната. Թէ գաս՝ քեզ շատ հեշտութեամբ և ուրախութեամբ առ իս կ'հասցնէ առաջին հանգիպած արքունի ուսանողը, նոքա շատ լաւ տղերք են»:

Երկրորդ ոտանաւորն ես նամակի ձեռնի: Վրան գրուած է՝

«Студенту Керопэ Патканьяну отъ Рафаэля Патканьяна.

Մեզ սիրում են, մեզ յարգում են,

Խեղօք, բարի մեզ ասում են՝

Երբ փող ունինք, բայց տոտում են

Թէ փող չունինք. խիստ տոտում են:

Մեզ մասնում է փողի համար

Մեր սիրելին՝ նոյն և եղբայր.

Ուրանում է մեզ նա խապառ,

Թէ փող չունենք, ան հոգի չար:

Թէ փող ունինք՝ միշտ փարուելով
Անցկացնում ենք օրն խնդալով
Թռչում ենք երգով, պարով:
Թէ փող չունինք՝ մընաս բարով:

Նա զընում է, հեռանում է
Նոր ըզբօսանք որոնում է,
Թէ կուշտ սեղան հոտոտում է,
Անխղճմասնք մեզ թողնում է:

Նրա զլիւնն այն ժամանակ
Յրուեց կորաւ քու յիշատակ
Թէկուզ բարի, թէ ուր դարտակ
Տեղաւ քիտաւ. այն անառակ:

Ով անառակ Գերոր հղբայր,
Պայծառ օրս արիւր խաւար,
Երբոր ինձնից ալսօր փախար,
Խեղճիս թողիւր անմըխիթար:

Ա՛խ, խղճացէ՛ք վրաս ամպիր,
Փայլփլիկեցէ՛ք փայլատակներ,
Երկնից բացուեն թող ուհատներ
Օրը գառնայ մըթին գիշեր,

Անձրե թող դայ յորդահոտան,
Դաչի մարդիկ տանը մընան,
Եւ կամ թրջած հաւի նման
Խալտառակած քաղաք դառնան:

Դժբաղդարար շատ ոտանաւորներ կորել են անդարձ:
Ահա ինչ է գրում 1885-ին ինքը մեծ բանաստեղծը՝ «Միայն
այս տարի, այսինքն՝ 1885-ի սեպտեմբերի 18-ին սկսեցի թըղ-
թերիս մէջ ցրել ընկած ոտանաւորներն ժողովելու. իսկ մինչև
այժմ ես ամենեւին հոգս տարած չէի այդ մասին և այդ պատ-
ճառաւ հարեւրաւոր ոտանաւորներ անդարձ կորած պիտի հա-
մարել բարեկամացս և ծանօթներին մօտ»: Այդ ժողովածուից
տպում ենք այստեղ մի քանիսը զիս լոյս չտեսած ոտանաւորներից:

I.

Պատանի զոյւով՝ էիր սուտ իշխան,
Զափահաս՝ հղար սուտ լըրագրապետ,
Բայց երբ սպիտակի մօրուսդ երկայն,
Անշուշտ կըլինիս դու սուտ վարդապետ:

II.

Լըրագրիդ անուն տո՛ւր «Դար», «Ժամ» կամ «Օր»,
Ածական էլ գիր վըրան հին կամ նոր,
Գըրէ դու թէկուզ կըրքստ կամ հանդարտ,—
Հայի համար նա կըլինի միշտ նոր-դարդ:

III.

«Դժկամակած եմ՝ թըքել եմ ուզում.
Սիրաւս պըզտօր է՝ փիխն է ինձ յուզում.
Շուտ լազան բերէ՛ք՝ սաստիկ եմ փորհար...»
Մեղք է ամանը, — ահա բեղ Ն. Դ.

IV.

ԶԱՐ ԼՈՒԳՈՒՆԵՐ.

Դէշ կասին քեզի ու կը մեղղըրին.—
Կիտիմ՝ ալայն ալ սուտ-մուտ լաֆեր ին.
Համինճի, խամաղ, տանտաշիք կասին,—
Ատ ալ նաֆիլէ քեզ կը պամպասին:
Կունենաս, կասին, դուն թեղով դաւակ,—
Ատ տեղն ալ, կիտիմ, դուն չունիս յանցանք:

V.

Յօռմը թամամ կէմէշի.
Էրէսը շունի կաշի.
Մէջը դե է, ոչ հոգի.
Թէպէտ անունը հրեշտակի.
Արհեստով քծու, դաւաճան.
Զէ թէ ուսեալ փաստարան:

ՓԵՓԵՂԱՆ.

Մեր տեղի խոշոր ու պէլլի աղան
Մօսկօֆէն պերից մէքամ փափաղան,
Որին չո-դէին պայելու նեւը,
Ջէրէ կաճըւէր, կասին խափեւը:
Է՛յ, ինչ ալ լանը: Շինարի մեր աղան
Կուզէր որ գործի մտնէր փափաղան:
Կիտիք որ ամ սոյ խուշերը մեր մէջ
Բանի պէտքական էղած չունին հէջ.
Ու խորդ ալ ասինք—միտը չին ուտիլ,
Ինքն ալ չի ամիլ, թուխտի չի նըստիլ,
Ու սալթը սնդ օր ուսմանակ ու հաշմանակ
Լաթիննակ, տահա հինուրթ հօռօմնակ
Էրկու հա իրեք խօսք կըլըլըրտին,
Ամա ի՞նչ կասին—ինքերն ալ չիտին:

Էտե ի՞նչ արաւ մեր պէլլի աղան:
Հրամայից որ աս վարած փափաղան
Չորս քովը ժողվէ կօնէլի ձաղեր,
Հաւի ճիւղմաներ, խաղի պալաներ,
Սորվեցնէ նայա լաթիննակ կանչել,
Հօռօմնակ զըրտը, ֆռանցուցնակ հաջել:

Խաբված միամիտ հալիսը կըսպասէր,
Որ մեր քաղաքը հրաշքներով լցվէր—
Պիլպիլի պէսնակ խաղը պիտ գորցէ,
Հաւն ալ օսկիէ հաւկիթ պիտ ամէ,
Փափին խըղիթի թէ պիտ ունենայ,
Ու ամպին մէջէն պիտ ընէ թուռնա:

Օր շաբաթ, ամիս ու տարի անցան,
Հաւ կօնէլ ու խաղ հէջ չի փոխվեցան,
Մենակ ճողեցան, միտերէն ինկան,
Հաւկիթ ամեւէ, թուխտէ վաղ էկան:

Աղա, աղա, ճան—աղա,
Ճաղաչք ունիս ան աղան,
Խաչրը ուսման, գիրերին
Խելքէդ շատ վեր բաներ ին:

Ի վերջոյ մենք տպում ենք Ռափայէլ Պատկանեանի մեղ
գրած նամակներից մինը, որը կարող է նրա կենսագրութեան
նիւթ լինել: Աշխատութիւնը, որի մասին բանաստեղծը խօսում է՝
«Անի» սղերկրութիւնն է, որ այնպէս էլ մնաց չվերջացրած. նախը-
գանքը նմանում է Շէկսպիրի Համլէտի սղերկն. ընդհանուր առմամբ
թոյլ գրուածք է:

Նամակի մէջ յիշուած երեք անունները մենք քօղարկեցինք:
Բայց ժամանակին այդ քօղը կհանենք, մանաւանդ ինչ վերա-
բերում է այն պարոնին, որի մասին յիշուած է նամակի մէջ
«որն, երևի գիտես, ինձ ատոյններիցն է»: Մենք այդ կանկար
ժամանակին և համարձակ մեր մտերիմ բարեկամ և ազգիս պար-
ծանք մի՞նք բանաստեղծի բարի յիշատակը պաշտպանելու համար:
Ցաւում ենք, որ առաջին դամբանական խօսողներից մինը այդ
«ատոյններիցն»-էր և աւելի ցաւում ենք, որ առաջինը՝ իբր իբր
անաչառ յիշողութիւնները Գամառ Քաթիպայի մասին տպողը՝
գարձեալ մինն էր այդ «ատոյններից»: Ահա այդ նամակը.

3 Նոյեմբերի 1883, Ն. Նախիջևան.

Ազնիւ բարեկամ

Գրիգորիյ Խրիսթոփորովիչ,

Նոյեմբերի 22-ին ուղարկեցի իմ նոր աշխատութեան նա-
խերգանքը և մի փոքրիկ էլ մնացեալ կտորից (առաջին գործու-
թիւնն): Ուղարկելուս նպատակն էր ինքս ինձի սուգին, ար-
դեօք աշխատութիւնս մի բանի պէտքական է, թէ ոչ. նամակիս
մէջ խնդրել էի ցոյց տալ ընկերներէդ նայան, որոնք կարո՞ւն
ինձ իրենց դամբանքով ո՞ր և է օգուտ տալ այս ընդհանուր գոր-
ծին, որպիսին է թատերական գործը. բայց յայդմանէ, խնդրել էի
կարծիքը նաեւ պր. Աղամեանին, որն, առանց յլեալութեան,
այս բանիս մէջ նշանաւոր տեղ պիտի ունենայ: Կատարեցի իւրն-
դիրս, թէ ոչ՝ չգիտիմ, եթէ կատարած ևս չլինիս, մինչև անգամ

Թերթած չլինիս տետրս, ես չեմ կարող բարկանալ վրայ, իմանալով թէ՛ որքան թանգ է քու այժմեան ամէն մի բողբոջ։ Յետ ճանապարհ՝ ձգելուս այդ յօդուածին՝ ես գործը շարունակեցի, և թէպէտ վերջացուցած չեմ, բայց բովանդակութիւնը արդէն ունի մի ամբողջութիւն (եթէ կարելի է այսպէս ասել), այնպէս որ հեղինակի ասելիքը արդէն երևում է։ Տակաւին գործը ի կատար չհասուցած, տակաւին նորա յղութեան մէջ, ես կամենում եմ նորա կենսականութիւնը տալահովացնել, այսինքն, որքան կարելի է, ներքին թերութիւններէ արդէն իսկ ազատել, որպէս զի, յետ տարտալուստ ստիպուած չլինիմ նորից և նորից ուղղելու և փոփոխելու, որով ամէն գեղեցիկ բան կորցնում է ամբողջութիւն և ստանում է մեր «եանկաներու խուռամա հօդանի» կերպարանքը։ Ես կուզէի ամբողջ 2 գործողութիւն (ամենը երեք կ'լինին, բացի նախերգանքէն) ուղարկել Թիֆլիզ, որ այնտեղ պր. Սունդուկեանցը, Զմշկեանցը, Ա. Յովհաննիսեանցը և այլք, և մնանաւոր Քիւրքչեանցը աչքէ անցնէին... Ես ցենսուրայի մասին չեմ խօսում. արդէն վաղուց է, որ ցենսուրան իմ գրչի վրայ իւր արգելման կնիքը դրել է. եթէ այժմ կամ Գամառ-Քաթիպան կամ Սիւլիւկը դարնան տերեւների դալարութիւնն ես գովեն՝ նա պիտի տեսնէ կամ ջանայ որոնելու տէրութեան ընդդէմ մի ձեռքամուկ... Ես կուզէի չմեղանշել հոգեբանութեան և էսթետիկայի դէմ... անս որտեղ որոնում եմ երիտասարդ սյօերի ինձ օգնութիւնը։ Ինչ և իցէ։ Այժմ խնդրում եմ, որքան կարելի է շուտ վերադարձնէք տետրակը, որ, ինչպէս ասացի, վրան աւելացնեմ ձեռքիս տակի գտնուած շարունակութիւնը և ձեռագիրս ուղարկեմ, որ որ վերը յիշեցի։

Այժմ ես Ձեզ 2 խնդիր ունիմ, որն, խնդրեմ կատարէք. իսկ եթէ կատարել, որ և է պատճառաւ չէք կարող, խնդրեմ Ձեզ խօսք տուէք՝ ցմահ մոռանալ և մարդու չասել։

Առաջին խնդիրս այս է. ինչ էր իսկական, անսուտ պատճառը X-ի դուրս գալուն ձեռնարանէն. ինքը ելաւ, թէ՛ արտաքինեցին, ի հարկէ, քաղաքավարի ձեռնարկով այդ արտաքսմանը։ Ի՞նչպէս վարժապետ և մանկավարժ ճանաչվում էր (այս երկու խօսքը ես սաստիկ ջոկում եմ, դուք էլ ջոկեցէք) և ի՞նչ գաղափար կազմուած է առհասարակ նորա լատինագիրութեան և յու-

նագիրութեան մէջ։ Ինձ ցանկալի էր հեղինակական կարծիքները ձեռնարանի վարժապետաց և գլխաւորապէս Քանանեանին։

Երկրորդ խնդիրս։ Ես, քու կարծիքի վրայ հիմնուելով, այնպիսի մտերմութիւն ցոյց տուի պր. Շին, որ հաւատացէք, այդպիսի զգացմանց արտայայտութիւն միայն կարելի էր ունենալ հարազատ կըբօր, այն էլ՝ ազնիւ, խելօք և առաքինի կըբօր։ Ես նորանից խօսք էի առել, որ հետեւալ օրն նա դարձեալ ինձ կուգայ, ես նրան կ'տանեմ քաղաքագլխու, հաշտարարի, Ս. Ալաճալեանի տները, յետոյ միասին կ'երթանք Կոկոյեան վարժարան, յետոյ Ռոստով միասին կ'ճաշենք (իմ խրճիթի անյարմարութիւնը խօսու գիտես, ես այդ բարեկամաբար յայտնեցի նորան) Շչօլօբովի մօտ և յետոյ կ'նայենք մեր արուեստանոցները և, վերջապէս կ'երթանք մեր բլուպ, ուր նորան պիտի ծանօթացնէի ամեն հայերի (իմ բարեկամների) հետ։ Պր. Շը իջել էր Y-ի մօտ, որն, երկի գիտես, ինձ ատոցներեցն է։ Երբոր պր. Շը երեկոյեան հեռացաւ ինձանից, առանց ծանուցանելու, ձգեց եւ փոխաւ, ասես թէ կոռուիով թընց վրաս... Ես կուզէի իմանալ իսկական պատճառը նորա այդպիսի անմեղեղի վարժուեքին։ Բայց ես կրկնում եմ՝ նորան այդպիսի քնքոյշ զգացմունք արտայայտելու էր այն պատիւը և սէրը, որ կուզէի քեզ ցոյց տալու՝ ցուցնելու քու գոված և սիրած մարդուն։ Կնւղեմ, կ'պահանջեմ մեկնութիւն այս խրթին պատանարին. ասացէք ինձ ուղիղը, թէկուզ գործնով ինձ սաստիկ մեղադրած լինիք և կամ... նոյն իսկ Շին։ Ծառ սակաւ պատահել է, որ ես ցայդ ատիճան թըած և արհամարհում լինէի։

Այս երկու հարցիս անսուտ պատասխանները սպասում եմ. չիմանա որ հետեւը պիտի կուռիմ. ամենեւին ոչ... Կան մարդիկ, որոնց սիրտը կ'նմանի գաղտակուրին. հէնց որ ցուցեալ՝ մէջէն թանգագին մարգարիտ կ'ծնի։

Որդուս տեսնեմ. ինցփէթթօրի հետ խօսեցմբ. օգնեցիք։ Սպասում եմ անհամբերութեամբ նամակիս պատասխանը։

Վշտացած Ռ. Պատկանեան.

Հազիւ հազ Գամառ-Քաթիպան փակել էր իր աչքերը։ Դեռ նրա մարմինը սեղանի վրայ չէր դրւած, դաւակներից մինը

վրդովում և վաղեց ինձ մօտ և յանձնեց ինձ «պահելու համար» նրա երկերը, բացատրելով, որ այդ «ստուգները» եկել են և չյարգելով հանգուցեալին որոնում են այս ինչ այն ինչ գրութաձևը սնչապնակու համար: Իսկ Տփլիսում հէնց մահուան գոյժը ստանալով, «Արձագանք»-ի խմբագիրը խելոյն սկսեց տպել այն «Աստու»-ը, որը Գամառ-Քաթիպան արգելել էր տպել: Դա արդէն մէկ տեսակ քանքան էր հանգուցեալի գերեզմանի վրա:

Ռ. Պատկանեանի կենսագրութեան մեծ նիւթեր կտան նրա նամակները և առաջին տեղն են բռնում դրանց մէջ այն նամակները, որ գրւած են Քերովըէ Պատկանեանին և Գէորգ Քանանեանին: Այդ նամակները մենք յանձնել ենք սրանից քանի տարի առաջ Լեոն Սարգսեանին, որպէս զի նա տպէր «Մուրճ» ամսաթերթում և յիտոյ յանձնէր էջմիածնի թանգարանին: Ամսաթերթը խափանուեց, ձեր են նամակները, չգիտենք:

Գամառ-Քաթիպան կնքեց մահկանացուն 22-ին Օգոստոսի 1892 թ. իր ծննդավայրը՝ Նոր-Նախիջևան, գեղեցիկ, տաք, ամառնային օր: Ամառանոցիցս գալով քաղաք և անցնելով քաղաքային վարչութեան տան մօտից, ես նկատեցի շատ կառքեր կանգնած այդ տեղ: Երևի պատահել էր մի բան, մի արտակարգ բան և ես վազելով բարձրացայ սանդուղքի աստիճաններից: Վարչութեան զահլիճում ժողով է կազմւած քաղաքապետի Մ. Ե. Պալապանեանի նախագահութեամբ: Գամառ-Քաթիպան մեռել է: Որոշուել է թաղել քաղաքային հաշուով քաղաքային գերեզմանոցում: Մենք բողոքում ենք և յայտնում ենք հանգուցեալի կտակի մասին՝

«Կեանքիս մէջ մի հատ սին փառք ունեցայ,

Սուրբ էջմիածնում թաղվել ցանկացայ:

Սիրական իմ ազգ, թէ Աստուած սիրես,

Այս իմ մի հատիկ իղձըս կատարես»:

Բայց այդ անկարելի էր և մենք պահանջեցինք, որ թաղումը կայանայ Սուրբ Խաչ, մեծ հրապարակախօս Մ. Նալբանդեանի կողքին, որպէսզի մանկով վանքի տաճարը և իջնելով եկեղեցու սանդուղքներից, մենք տեսնենք երկուսին կողք կողքի կանգնած, տեսնենք և ճանաչենք մէկի բնարի հանճարը, միւսի սուր գլուխը, մէկի «Հիմի էլ լուենք»-ը, միւսի «Հիմի էլ խօսենք»-ը, մէկի

«Հայկ ու Լեոնին մոռանանք, եղբարք»-ը, միւսի «Հայկ ու Լեոնին յիշենք, եղբարք»-ը, որպէսզի մենք տեսնենք երկուսին, մեր մտաւոր կեանքի այդ երկու հսկաներին: Եւ բաղաւոր են այդ հսկաները, երբ հանդիստ նսջում են Ս. Խաչ վանքում. նրանք չեն տեսնում այն խեղճերին և այն իսկներին, որ այժմ այնպէս աճել են և բազմացել են մեղանում, այն թթու ազգասէրներին, «խեղճան հայերին», որ առում են օտարին կուրօքէն, այն թշուառներին, որ առում են ազգ, փախչում են ազգութիւնից և ուրանում են հայութիւնը: Կապիկը աւելի նման է մարդուն, քան թէ այդ խմաստակները Պատկանեանին կամ Նալբանդեանին: X

Ժողովում ինձ առարկում էին, թէ քաղաքային գերեզմանոցում աւելի պատուաւոր մարդիկ են թաղուած, քան թէ Գամառ-Քաթիպան, թէ Ս. Խաչ վանք թաղուելու համար պէտք է էջմիածնից թոյլտուութիւն: Ես պատասխանում էի ապագայ սերնդի անունից, պահանջում էի անաչառութիւն և առում էի, թէ վարչութիւնը եթէ թաղէ մեծ բանաստեղծին քաղաքային գերեզմանոցում՝ մեծ յանցանք արած կըլինի ամբողջ հայութեան առաջ: Պալապանեանը համոզուեց: Ուղարկեցինք հեռագիր: Տեղապահը թոյլատրեց: Աւագ քահանան ու Լուսաւորիչ եկեղեցում առաջ քարոզ. «Յիշատակներ, բայց չիշենք: Գամառ-Քաթիպան մեզ համար տառնեակ տարիներ Սիւլիւկն էր, նա պոկում էր մեր գիմակները, քսում էր մեր վրայ մուր, քարկոծում էր, մարտկում էր մեր բարքերը, թունաւորում էր մեր հանգստութիւնը: Ի՞նչպէս մոռանայինք»: Ինչպէս մոռանար հայր քարոզիչը...

Բայց թաղումը հոյակապ, հարուստ և շքեղ էր: Կանաչ դաւարէ կամարներ, զոյնզոյն գրօշակներ, պսակներ, պսակներ անվերջ և խուռն, մեծ բազմութիւն:

Փառաւոր թաղում...

Այն, մենք հայերս, չգիտենք զնահատիկ մեր ոյժերը, մեր հանճարները, բայց թաղել, թաղել փառաւոր, առաջնակարգ, մենք միշտ պատրաստ ենք:

Գնա մեռիւր, արի սիրեմ...

Սիրեմ դիակ... լոկ դիակ...

Խոնարհելով Գամառ-Քաթիկոսի կտակի առաջ, մենք զի-
մեցինք քանիցս, ուր հարկն էր, գրով, անձամբ, բայց անկարող
եղանք մեծ բանաստեղծի մի հատ և վերջին իզձը կատարելու...
Թէ թաղման ժամանակ, թէ արձանը կանգնելիս, մենք աչքի
առաջ ունեցել ենք այդ հանգամանքը և եթէ մի օր ստացել
թոյլաւութիւն, մարմինը կարելի կըլինի տեղափոխել և կտակը
կատարել:

Այժմ Ռ. Պատկանեանի և Մ. Նալբանդեանի վրայ մենք
զբեկ ենք արձաններ, որ տաղանդաւոր քանդակագործ Անդ-
րէաս Տէր-Մարութեանի աշխատութիւնն է: Մենք յանձնեցինք
Ս. Խաչ վանքի վանահայր արժանապատիւ Վահան վարդապետին
մի գումար (500 ռ. մօտ), որպէսզի նա հոգայ այդ երկու ար-
ձանների վրա: Վանահայրը, որ վայելում է Նոր-Նախիջևանցոյ
սէրը և յարգանքը, համարում է իր ամենավսեմ պարտքերից
մինը հոգալ նրանց վրա: Ողջ ամառը գեղեցիկ ծաղիկներ զարդա-
րում են վանքի այդ սիրեցեալ անկիւնը:

Յիշենք այստեղ մեր տաղանդաւոր բանաստեղծ Ծատուր-
եանի ոտանաւորը, որ նա արտասանել էր արձանի բացմանը:

Ո՞ՐԻ ԵՍ, ՀԱՅ ՌԱՅՈՒԼ...

(Գամառ-Քաթիկոսի յուշարձանի առաջ).

Ո՞ւր ես, հայ բըլբուլ, ձայնիդ է կարօտ
Մեր հոգին էրված, մեր սիրտը հարօտ...

Սև սուգ է պատել մեր կեանք ու օրին,

Սև թուխպ է կապել մեր սար ու ձորին.

Գիշերն է անլոյս մեր կեանքը մաշում,

Քո լոյս-երգերի կարօտն ենք բաշում.

Էլ մեզ չես երգում դարնան առաւօտ...

Ո՞ւր ես, հայ բըլբուլ, երգիդ ենք կարօտ...

Սարէ-սար ընկած՝ մենք վայ ենք կանչում,

Բախտաւոր ազգեր մեզ չեն ճանաչում.

Ծարան ենք, հօթի, օտար, խղճալի,

Հաց-ջուր ենք ուղում—մեզ թոյն են տալի.

Մեր ճամբէն դժուար, մեր ճամբէն քարոտ...

Ո՞ւր ես, հայ բըլբուլ, ձայնիդ ենք կարօտ...

Անտէր հօտի պէս, անկայան կեանքում
Մենք յօշոտվում ենք գայլերի ճանկում...
Երկինք ենք նայում—նա չի մեղքանում,
Մեր լեզուն կտրած՝ մեզ խաչ են հանում.
Անձէն մառաղ ենք՝ կապած ձեռ ու ոտ...
Ո՞ւր ես, հայ բըլբուլ, ձայնիդ ենք կարօտ...

Լեզուով չի պատմուի հայի դարդ ու ցաւ,
Հայի արիւնով աշխարհ ներկուեցաւ...
Սիրտն է մղկըտում, սիրտն է սեանում,
Ոչ ոք մեր լացին ականջ չի տնում.
Եթիմ կանգնել ենք գերեզմանիդ մօտ...
Ո՞ւր ես, հայ բըլբուլ, երգիդ ենք կարօտ...

Բըլբուլ, դու մեզ հետ տանջվում ու լալիս,
Մեր անյոյս օրին—յոյս էիր տալիս.
Դու երգում էիր—անգլ իմ, մի սրգա,
Յուսով եմ, քո վարդ-գարունն էլ կըգայ...
Բայց, աւագ, ո՞ւր է դարուն վարդահոտ...
Ո՞ւր ես, հայ բըլբուլ, ձայնիդ ենք կարօտ...

ԳՐ. ՉԱԼԽՈՒՇԵԱՆ.

1.

ՆԱԽՈՐԳՆԵՐ.

Յուզվում է ծագն անլոյս, մըռայլ գիշերին,
 Խոր մոնչում, որպէս առիւծ վերաւոր.
 Մերթ կատաղի ցատկում ժայռոտ ավերին,
 Մերթ թուլացած՝ քաշվում խորքերն հեռաւոր...
 Լուռ կախուել են երկնից զուժկան սև ամպեր...
 Չար սուլում է մոլիգնածուփ, ժանտ բամին...
 Ժամն է ահեղ, դժոխաշմունչ, մահաբեր—
 Ահեղի է տարերքի խաղն այդ ժամին...

Բայց մի անահ նաւորդների քաջ խմբակ
 Ծովի խորքից, ահա այդ ծով-խաւարում,
 Խոր ճեղքելով ալիքները դժնդակ,
 Իր յաղթ նաւը դէպի ափն է նա վարում:
 Վարում է քաջ, վարում, կռվում անընդհատ.
 Կրտուի տաղնապն աւելի է ոյժ տալի.
 Ներա կրծքում վառ շողում է ջերմ հաւատ—
 Պիտի հասնի նաւահանգիստ ցանկալի...

Ո՛վ ընկերներ իմ ոսկիվառ խոհերի,
 Որ ներշնչուած ապագայի յոյսերով,
 Դուք ձգտում էք միշտ վարդաշող օրերի՝
 Մեր ծով-կեանքի փոթորկի գէմ կրտուելով—
 Կրտուէք անվախ, կրտուի կոչէք փոթորիկ.
 Առաջ տարէք կեանքը այս ժանտ խաւարում...
 Դուք է՛լ՝ հերոս-նաւորդներ էք, սիրելիք,
 Իմ հայրենի ծով-ալիկոծ աշխարհում...

2.

ԳԻՇԵՐԸ ՄՈՒՏԻ ԵՐԳԵՐԻՑ.

Լիռան լանջերից հովաքոյր շքնով
 Գիշերն է իջնում՝ լոյսերը վտած.
 Իջնում ներբաքող թեւերը փըռած,
 Ու յուշիկ անցնում սաղարթի միջով...

Եւ զով համբոյրով նա ճանապարհին,
 Սիրող մօր նըման, անուշ զգուանքով
 Ներձ է շքննջում մեղմ օրօրանքով
 Թաւշեայ դալարին, ծաղկին ու ծառին...

Ներհամ է երկիրն օրօրների տակ,
 Յոգնած ցերեկուայ անլուռ աղմուկից.
 Լուսինն էլ, որպէս մի քոյր կարեկից,
 Սփռում է վերան շողահիւս վերմակ...

ՄՈՒՐԱՅԻՆԻ ՄԱՅՐ.

(Թարգմանություն).

Մեռան նա, որպէս արքայ մեծապանծ,
 Մեռան... Բայց ո՞վ էր—ուչ որ չիմացաւ.
 Միայն տեղան թէ՛ ինչպէս կուչ հեղած՝
 Նա հին լաթերով ծովի ափ հեղաւ:

Եկաւ ու պատկեց քարերի միջում,
 Ձեռքերը խաչած ցաւազար կըրծքին.
 Եւ թոյլ հայեացքը, ուր կեանքն էր հանդուժ,
 Նա յառեց անհուն, կապոյտ երկնքին...

Իսկ նրբա վերե, որպէս հըրհշտակ,
 Թըռչում էր ամպը երկնի երեսով.
 Եւ հեռուն՝ ազնաւ, պայծառ, կապուտակ
 Փայլում էր ծովը անդորր մի լուսով...

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ.

Եաթա, 1909 թ.

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ.

Սահակ ու Մեսրոպ անբաժան, և Հայրիկ ու Նահապետ ի-
 րարմէ անբաժան մեղմէ անբաժան: Ասոնց համակրանքը ալ սրը-
 րացած է մեր մէջ: Եղան քնար սիրտ, խրախոյս և սփոփանք.
 ակնկալներու անըջանքնին պարզուկ պապիկներու անուշ լեզուով
 վիպեցին, հիասքանչ մտիկ ըրինք ու սիրեցինք զիրենք, վասն
 զի Հայաստանի բերնով խօսեցան: Նահապետ գրքերու մէջէն մեղի
 պատմեց մեր հողին պատմութիւնը, իսկ Հայրիկ Արարատեան
 դաշտէն ձայնեց մեր եղեմաշունչ երկրին փառքին, ողբին արծա-
 դանգը:

Արտի պատմութիւնը հասարակութեան կը թողում, գրչին
 մաքին պատմութիւնը գրականութեան:

Ինչ էր Հայրիկ իբր գրագէտ:

Հայրիկ իր առջև նկատած է երկու հիացումի պատկերներ՝
 Հ. Արսէն Բաղրատունի և Հ. Ալիշան: Ասոնց քնարը զինքը խան-
 դավառեր են. անոնց մեղմ ու պարկեշտ արծազանգն եղած է.
 Ինքնին Հայրիկ իր «Հրաւիրակ Արարատեան» քերթողական գրքի
 յառաջաբանին մէջ կը խոստովանի թէ իրեն շարժառիթ եղած է
 «և օրինակ Մեծահանձար Քերթողն Բաղրատունի»: Անգուղական
 մշակուած միտք մեծ վարպետ Բաղրատունին՝ Հայաստանին Հայ-
 րիկը իրեն աշակերտ կ'ունենար: Իր երկերն են անոր ուսուցիչ-
 ները: Հայրիկ ինքնօգնութեան վարժարանէն եղած մեր նշանա-
 ւոր գէմքերէն մէկը կ'ըլլար:

Ո՛չ տխրանա՛ն հայկաւրան, այլ պտպենական քերթող Հայ-
 րիկ մ'եղաւ:

Սիրով Հրաւիրակին ունկնդիր, մտքով կ'այցելենք Արարատեան երկիրը:

Հոն փոփոխութիւնները ներհակ տպաւորութիւններ ունին մեր սրտին վրայ. Հայրիկ մի առ մի կը բանայ նահապետական դարերու պերճագեղ պատկերները, որոնց կը յաջորդեն սգաւոր անապատական աւերակ տեսարաններ, նախ փառայեղ կեանք, յետոյ կոտորած է կենդանութեան ծառը, հայկական մոխիրը կը ծծէ այցելուին արտասուքը:

Հայրիկ հայրական սիրտ է և հոգի, մեր մարդկային ցեղապետ Աղամէն աղինական դրախտէն կը սկսի իր քերթողական պատմութիւնը. պահ մը հովուերգական հրգը կ'երազենք, Աղամին հետ կը խայտանք դրախտի բարատտանական զարդ ու հըրձուանք հրէներուն, թռչուններուն և ծաղիկներուն հետ, պարկեշտագեղ քօղով կ'երթանք առաքինի Սէմ և Յարեթ զոյգին հետ, Նոյեան մերկութիւնը գոցելու, կը պօղանք նախանձի հոգիէն, որ արիւն վազցուց, պղծեց դրախտին կոյս հողը: Մասեաց սորոքաւն առաջին պատարագի ճենճերին սուրբ բուրումը կը հասնի երկինք, ու վերէն Աստուած կը խոնարհի հոտն առնելու այդ զահմունքին, և այդ սիրուն պատկերը Հայաստանի եղեմաշունչ հորիզոնին վրայ կը գծուի. կը տեսնենք Մծրնայ հայրապետին անոյշ նինջը, և Մասիսէն իջած հրեշտակը որ հայրապետին կը յանձնէ կտոր մը Նոյեան տապանէն: Ու կ'ուզենք բալի Արարատեան դաշտին վրայ, քաղիկ ծաղիկները որոնց վրայ մեր նահապետները, թագաւորները կոխեր անցեր են մեր ոսկեղէն փառքի օրերուն:

Եւ տեսէք ինչ առողջ ժամանակակից իմաստասիրութեամբ, կը խոկայ, կ'երգէ, կը խորհրդածէ, բնութեան ծաղիկ միտք, հայ սիրտ Հայրիկ կոյս հանճարը:

«Վաճ, քանի՞ քաղցր էր նոցին կենցաղ երկրիս Արարատու:

Յորժամ ոչ էր բըռնաւոր և հարկահան անարգօրոյն,

Ոչ կըռփումն անաւագին և աղաղակ զըրկեցելոյն,

Ոչ իշխան ոչ իշխեցեալ կամ թագաւոր և ժողովուրդ,

Ոչ զօր ոչ պատերազմ և խաղմարար աշխարհաւեր:

Ոչ 'ի սուր ձուլէր երկաթ այլ 'ի մանգաղ և դերանդի

Լոկ 'ի պէտս երկրագործին և ոչ մարդոյն մարդախոշոր»:

Եւ այսպիսի գաղափարներ ունենալ, հիմայ, լուսաւոր կարծուած դարուս մէջ խեղալական գիւցաղնութիւն մը կը համարուի, Հայրիկ գաղափարական այդ խրոխտ ներշնչումը ունեցեր է 1850-ին: Ստոյիկեան այդ համաշխարհական եղբայրակցութեան գաղափարը այն ծաւալը դեռ չէր գտած ինչ որ հիմայ յայտնի է: Կէս դար առաջ Հայրիկ նահապետական հաւատարմութիւն քարոզած է, ուզած է ջնջել քաղաքական և ազգայնական խտրողական կաշկանդումներն, ուզած է վերցնել եղբայրակցութեան արդեւորները: Զէ ուզած ճանչնալ սահման, ցանկապատ. իմ և քոյի դժոխաւոր ձայնը չէ ուզած լսել, ու կը բողբէր ուրիշին արդար վաստակին պտուղը յափշտակողին դէմ. կ'օրհնէր ճակտի բրտինքով վաստեղած հացը: Նախանձելի կը զըտնէր նախապատմական համեստ խրճիթները, և գաշտերու մէջ արեակէզ աշխատանքը:

Հայրիկ իր «Հրաւիրակ Արարատեան»-ով մեզի չէր տար ազգասիրական վէպ մը, կամ գիւցաղնիկութիւն մը: Տարադրեալ հայութեան կը յիշեցընէր Հայաստանի անցեալը փառաւոր՝ և ներկայն ողբերգու. դեռ իր վարպետը Հ. Բագրատունին չէր հրատարակած «Հայկ գիւցաղը», և ահա Հայրիկ կ'աճաղուէր կը շարժէր իր քերթողական բնարը: Բագրատունին Հ. Արքայ կը շարժէր իր քերթողական բնարը: Բագրատունին Հ. Արքայ Վիրգիլիոսի «Մշակական»-ով գտած ու քարոզած էր հայկական չափը ու այդ չափով Հայրիկ կ'երգէ իր Արարատեան հրաւիրակը. գինքը իր բառով կ'անուանեմ «քնար թուրաղաշակ», բայց կատարեալ հայրենասէր, լի զգացմունք, և զգացումը հոգի է Հայրիկ: Հայոց մանկտին կը մտածէ բնարը դարնելուն, հայ մանուկներուն կը յիշէ թէ որքան մեծ էր հայ ցեղը, ինչ ճոխութիւն կար Հայաստան, կը պարծի Բագրատունի գեղապանձ օրերով, և սուրբերը որ Հայաստանի ազգային եկեղեցւոյ պաշտպաններ են, անոնց հակիրճ ջատագովանքը կ'երգէ. Եղիշէն կը յիշէ և անոր Աւարայրի գիւցաղները, կ'ողբայ գաւազանները, աղիխարշ սրտի մորմօքումով կը բամբասարէ գաղթականին հայրենասիրութիւնը: Բայց ամենէն աւելի բնարը կը յուզուի, երբ անցեալ փառքին վրայ կը թրթռայ սրտին լարերը: Իր վերջին երգը աւելի գրական շնորհք մ'ունի, վասն զի իր ծանօթ ծննդավայրը Վանայ նկարագիրը կ'երգէ, հայրենասիրական զգացմունքին հետ միա-

ցուցած է տեղագրական, առանդական պատմութիւնը և նկարագրութիւնը: Այդ երգին մէջ կայ Վերգիլիոսի «Մշակական»-ին քերթողական շնորհքին համեմատ կաթիլ մը: Հայրիկ իր այս «Հրաւիրակ»-ով կը յիշեցնէ Արիստակէս Լաստիվերտցիի ողբական նկարագրութիւնը Անույ և ողբերգու քերթողական շնորհքը Ներսէս Շնորհալույ: Իր բառարանը աղքատ է, ունի սակայն մութ քաղցիկ գեղեցիկ բառեր Բագրատունեան գանձարանէն:

Որչափ լացինք, հայրենքի սիրով, որչափ մօրմօքեցանք, և իրաւունք ունի «Հրաւիրակի» քերթողը երգելու:

«Ոչ կարեմ այլ հանդուրժել և չունիմ յիս տեղ արտասուաց:

Զի լըցաւ ծոցըս ողջոյն ի գերարտօսը աչաց գետոց:

Ո՛հ, ո՞վ տէր, զիս արտասուաց աման եգիր հայոց մանկութիւնս»

Եւ այս երեք տողը՝ անմոռանալի կը մնան. փափուկ, զգայուն սրտաբեկ զգացմունքի քնար մըն է այդ բարբառը, տխուր իրականութիւն:

Հայրիկի սիրաւ կատարեալ հօր սիրտ է, կը զգայ ցաւը, վիշտը, տառապանքը ցեղին՝ որուն ինքը հայր է, և հարազատ հօր կակիծները կը լացնեն, կը յուզեն: Անկեղծութեան այդ զրոշմը անուրանալի է Հայրիկի հայ երեմիականներուն մէջ:

Վանգոյժ, Հայգոյժ, տխրունի քնարներ են, արուեստը պահ մը մոռնալու ենք, սիրտն է ողբացողը: Կու լայ, կը լացնէ: Վանքաղաքը վշտերու վառարանն է դարձած. Հայրիկ իր «Վանգոյժ»-ով՝ չի կրնար մօրեւ իր հայրենիքի կրակը. ի՞նչ է ուրեմն այդ արձակ ողբերգութեան նպատակը. «Ես մի կաթ ջուր պատրաստեցի, չէ թէ այրած ժողովուրդին մօրմօքեալ սրտին ջուր տալու մտքով՝ զի զորա համար գետեր և ծովեր պէտք են՝ այլ մի միտայն Վանայ գալատանց աղբատիկ մանուկներուն ծաբաւն ու պապակը գովացնելու համար»: Ողբերգութեամբ մեղմել հայ մանուկներուն սրտի ցաւը... Բայց չէ, իր լեզուն ուրիշ է և նուազապէս ինչ, Հայրիկ ուզեր է ողբալ ցաւերը իր հայրենիքին. այս է իր պարզ ու զուտ նպատակը: Ստիճանալ, ամէն վայրկեան թշնամիին հարուածներուն տակ ընկճիլ, բռնաւորներու լուծով կաշկանդուիլ, տառապիլ, այդ կեանք չէ, լաւագոյն է մեռնել:

սակայն յուսահատութիւնը բնաւ առաքինութիւն մը չէ: Լեռնացած տառապանքները սրտէն հանել կուտան յուսահատ հառաչներ: Եւ Հայրիկ թէև շուտով չի լքանիր, և սակայն իր ժողովրդին աղիողորմ պատկերները զինքը անքնոյն կ'ահաբեկեն, որ կը ստիպուի լալազին ողբալ. «Ողորմիմ քեզ, ժողովուրդ Հայոց, ողորմիմ, արգիօք լաւագոյն չէ՞ր քեզ, որ միանգամ մեռնէիր և կնքուէր քո հանգըստեան գերեզման և դու երթայիր դադարէիր առ հարս քո, քան թէ այսպէս ի գետին թալկանալով արեւնացամաք մեռնիս»: Եւ կը ցաւի որ հայը զիւցազնութեան դաս չառնիր: Հայրենիքի փրկութեան համար՝ պէտք զիւանագիտական դաս առնել, և պէտք է անձնանուիրութեամբ մեռնել:

Մի առ մի կը տեսնենք նկարագրուած մեր վշտերու պատկերները. անոնք սոսկալի են, սակայն դժոխային անարկութիւն մը կ'ազդէ Հայրիկի սա խօսքը. «Ո՛չ ո՛չ, մեք զմեզ անգիտարար ջախջախեցինք և արդ փշուր փշուր եղանք»: Եւ ո՞ր նշանաւոր կոմ աննշան հայ գրիչ՝ այս տխուր ճշմարտութիւնը չի հաստատեց զոգոջուն ձեռքով:

Հայրիկ զիւանագիտական խոր տեսութեամբ օժտուած է: Քրտական կարմիր սխրագործութիւնները զսպողը՝ պիտի ըլլար ինքնին թուրքը: Եւ ասոր համար կարեւոր էր թուրք և հայ իրարու հաւատարիմ մնալ, իրարու եղբայրութեամբ ձեռք տալ և զործել. այսպէս մտածել են մեր ամէն ջոջ հայ խոհեմ դասագիրքը: Հայը պատրաստ էր կարծես իր համերաշխութեան ձեռքը երկնցընելու, սակայն զիմացինը սուրը պատեանէն հանած կանգնած էր. ու այդպիսի պահապանին բնական էր որ Հայրիկ պիտի ըսէր.

«Նախատեսէ, նախատեսէ, ո՛հ թուրքաստան. սուր ու դանակ քաղաքակրթութեան պատենին մէջ զիր, գիտցիր եթէ ջանաս միշտ քո վատտակաւոր եգն իւր վարած ախօսին մէջ մորթիլ՝ ի՞նչ կը լինի այնուհետեւ քո շահն, ոչինչ, միայն միան ու կաշին. և յայնժամ դու անագան ուրեմն կուշարբերիս. և աւաղ, կը տեսնաս որ երկիրդ անմշակ մնացեր է, հացին ու գանձին սովը կը տիրէ, երկիրդ դաւակներ քաղցած կը մնան: Ծանիր ուրեմն ծանիր, այդ ժրագործ եղին շահաբեր արդիւնքը, փոխանակ ազազուն պահելոյ՝ դարձան տար ու պարարտ պահէ դայն,

որ իւր ուժով կարենայ վարել քո խորհրդացեալ երկիրը»: Անասնացած, ամբանացած թուրքը կարող չէր դիւանագիտորէն խոհալու գործէր: Այդ անոյշ յորդորները գաղանացած խուժանին համար բնաւ օգուտ մը չունին: Թուրքը ոչ միայն չուզէր ըմբռնել հայ ցեղի բարեկամութեան ուժը, այլ ընդհակառակն բրտորէն մտածեց, իր գէնքը չէր բաւեր, բուրդ վայրենիներուն ալ սուր ու կրակ տուաւ որ հայութիւնը հայ օճախէն բնաջինջ վերնայ: Զարմանալի չէ, թուրքի քաղաքականութիւնը իր հարադատ որդիներուն ալ չի խնայեց, իրեն գաւազները և իրեն ազազան կործանելու ամէն ջանք գործ դրած է, աւելի մեծ պահանջ մը կար՝ ժամանակաւոր իշխանութիւնը չի կործանելու պահանջը: Բռնակալութեան հրէշին ոտքին տակ հաւասարապէս կը ճուռն թէ Ալլահին և թէ Մահմէտին գաւազները: Հայրիկ ըմբռնեց որ թուրք բռնակալը միշտ անաստ կը մնայ, և իմացաւ որ հայկական հլու հպատակութիւնը, կատարեալ մահ է. ինքը թէ և աւետարանի մաքուր, խղճամիտ բարոյիչն, և սակայն ակնյայտի իմացուց որ հայր այլ ևս պէտք չէ ստրուկ մնալ, թշնամին կ'ապտակէ՝ հայն ալ պէտք է ապտակել, ուրիշ կերպ կարելի չէր. հայն ալ պատիւ ունէր. հայկական անձնասիրութիւնը կը վառէ իր այս տողերով. «Միթէ գոհաց կաւ ևս դու աշխարհիս երես, ևս էլ կը գատիմ զքեզ թէ այդչափ սարկանաս և ազարտես մարդկութեան ազատ պատիւ»: Ու պէտք է նկատել որ հայուն թշնամին աւետարանին ըմբռնած թշնամին չէ, հայուն թշնամին վայրագ գաղանացած մարդկութիւնն է, կրօնքի և ազգի ոխերիմ ոտիս հրէշը: Աւետարանը պատուիրած չէ որ երբ գաղանները ճիրանին երկնցնելով պատուեն մեր մէկ երեսը, գարձանք և միւսը... Մեր թշնամիները, ըմբռնեալ որ գաղաններ են, մեզի ալ թշնամի, մեր Աւետարանին ալ թշնամի:

Հայրիկ թէ և իր հայրենի հողին մէջ մանկութիւնը, պատանեկութիւնը անցուցեր է և կատարեալ հասուն և ծեր հասակին ալ այցելեր է մեր բնաշխարհի սիրուն վայրերը, բայց իր մէջ տարագրութեան վիշտը, շատ կսկծալի է: Պանդխտութիւնը բանտ կը նկատէ. «Ո՛հ, ևս էլ նոյն ըզձով կը փափագիմ, որ միանգամ արձակվիմ այս պանդխտութեան շղթայէն, երթամ ոտքովս շրջիմ և աչքովս տեսնեմ մեր աւերած աշխարհ, և թէ լամ՝ թող

արտասուքս այն կարմիր հողոյն վերայ կաթի, ուր կատարուեցան հայեր և ուր թափեցաւ անմեղ մանուկներուն և անբիծ կոյսերուն արիւնը»: Եւ այս անկեղծ ըզձանքներէն վերջը, կը սկսի իր սրտածմլիկ «Աշխարհամը»: Ու կարծես մագձուտութեան քնարն է որ չուզիր մեռցնել անցեալ ու ներկայ կոծը: Հայրիկ ինչպէս ուրիշ եկեղեցական գրիչներ՝ տեսնելով հայ հօտին գառնուկի պէս յօշոշումը, ողբին լարերով կը ջանայ Հայաստանի ցաւքն մեղմացնել: Հայրիկի ողբերգու գրիչը վիպական և իրական պատկերներ կ'ուրուագրէ, և զժրագորարար սուգի ներկը կը տիրապետէ. կարմիրը սեխն հետ թանձրացած կը դրոշմեն Հայաստանի ողբերգու պատկերը: Բայց չի մոռնաւ, Հայրիկ Արաքսի, Եփրատայ ջուրը խմեր, մեր սարերուն օղը ծծեր է, կաղզուրուած կարիճ հայ մեծ դէմքն է, և որով իր պատկերներուն կը փչէ խիղախութեան շունչը: Պատասխաններ արտագրելով հաս իր նկարագրութիւններէն, անոնք թարգման կըլլան իր գրչին փափուկ նկարչական ներշնչութիւնը. լսենք իր ազու աշխատանքն:

«Դասերը հայոց, բիւր երանի կուտայի ձեզ թէ նոր Շահապաս մի գար զձեզ ի գերութիւն վարէր, և դուք երթայիք միա՛ս համուս և կամակար թափուէիք Երասխայ գետին մէջ, գետն զձեզ գլորէր տանէր ի կասպիական ծով, ծովն ձեզ գերեզման լինէր, իւր խոր անգունդին մէջ ծածկէր ձեր մերկութիւն, քան թէ կուսական արեան մէջ թաթախելով նշուակէր զձեզ վատշուէր Քիւրտին վայրագութիւն»:

«Հայոց լերանց մտերիմ էրէվայրիք, և դուք խալ վայրենի գաղաններ, բացէք ձեր որջեր, ցոյց տուէք ձեր մութ խորշեր, հիւրասիրեցէք հայոց փախուցեալ կիներ և կոյսեր, որ մարդակերոյ գաղաններէն փախչելով ձեր գթութեան կապաստանին»:

«Ո՞վ ևս դու, ողորմելի կին, որ մերթ խուճապելով կը փախչիս և մերթ ծոռնկերդ կթոռելով կը տապալիս ի գետին. Հերովդէսի դահլճներ զքեզ կը վարեն. սէ, երկունքդ առ երկիւղի հասեր զքեզ ըմբռներ է. սորա համար անցար մտար մեկուսի ցոլենաբոյս արտին մէջ, դու ինքնին անդայեակ ծնար, դաշտի կազուկ խոտերէն խանձարուր շինեցիր, փաթութեցիր մանկիկդ. չգիտեմ թէ բերկրեցա՞ր, երբ անցաւ երկունքդ և ողջամբ ծնար»:

«Իրիկուն էր, քս տխուր սև սրտին հետ մութ գիշերն ևս եկաւ գրեզ պատեց. այլ ևս ապահով եղար թէ քս վարիչ որսորդներ անցան. առիւր նորածին մանուկը՝ գնացիր մօտակայ գիւղ. մանկիկդ կու լար կաթ կ'ուզէր, և դու՝ հաց-հաց կը խնդրէիր. զի քաղցէն նուազելով կաթդ ցամքէր էր: Զգիտեմ, զժրանդ կին, թէ այնուհետեւ ազատեցա՞ր բազէներուն ճանկերէն»:

«Փողոցէն ելէք, բահանայք, մտէք այդ մերձակայ տան մի սենեակին մէջ, ուր երկու նոր ամուսնացելոց հարսնարան և առագաստն է. տեսէք, զուցէ կը ճանաչէք. թերևս դո՛ք պսակ դրիք ու կապեցիք այդ զժրադդ գլուխները. տեսէք զոյգ համանման նորահաս կտրիճ ամուսիններ, երկու լծակից սիրելիները, զորս վայրագ քիւրտեր միմեանց վերայ դնելով ընդ գետին դամեր են, որ գիտես թէ ուխտեր էին նոյն իսկ մահուան մէջ իրարմէ չբաժնուել»:

«Ժամհար, թող այդ ցցահան գիակներ, մտիր 'ի տանտուն թոնրին սալխուփն 'ի վեր առ. տես, մարած մոխրին վերայ խանձողած կոճղ մի կայ, հան 'ի դուրս. մի կարծեր թէ այրած հացի կուտ է այդ, այլ հացթուխ և հացարար տանտիկինն է, որ մինչ բարկ թոնրին շուրջ նստած անօթի Քիւրտին համար հաց կ'եփէր, ապիրատներ կերան նորա հաց, զարկին ձգեցին վառած թոնրին մէջ ու գնացին»:

«Արևն 'ի մայր մտաւ, այլ ձեզ համար հանգիստ ու դադար չկայ, կտրիճ ժամհարներ. Տովբիթի նման առաքինացէք, գիշերաժամուն ելէք՝ լուսնի լուսով ժողովեցէք հայ մարտիրոսաց նշխարներ. մայրերու զրկէն ու կուրծքէն մի բաժնէք յօշոտուած մանուկներ. մի դպիք, մի կրկնէք այդ արիւնշաղախ գիակներ. պատան պէտք չէ, կանաչ խոտերու մէջ փաթթեցէք Հայոց կանաչարև և ծուռումուռ մեռելներ. թէ պատառ մի կտու կը զրտնէք, կենդանւոյն մեռած Հայոց հոլանի կիններուն և կոյսերուն տուէք, որ պատատեն իրենց առականքը. բաւ է՝ թէ այդ անտէր մեռելներ, Քրիստոսի անուան զոհեր՝ իրենց արիւնտա շապիկներով և պատառատուն ցնցոտիներով թողէք: Թողէք նոցա ոգիներ երթան Երկնից մէջ պայծառազգեստ լինին»:

Հայրիկի «Հայգոյժ»-ի այս պատառիկները ո՞ր զգայուն հայու սիրտը չեն պատուեր. ի՞նչ է այդ լեզուն շարժողը. Հայաստանի

վիշտն է որ Հայրիկի երջանիկ հոգին կը յուզէ. կարծես կը բացուի մեծ գերեզմանը, ու չենք կրնար ներս նայիլ: Սոսկալի է տխրութեան պատկերը: Հայրիկի միայն «Հայգոյժ»-ը բաւական է զինքը զգայուն զրազէտներու դատաւարին մէջ ամենէն բարձր մէկ աթոռին վրայ նստեցնելու: Այդ համեստ զիրքը մեր Երեմիականն է. դեռ զայն մեր ծոցէն չենք հաներ, քանի որ մեր սրտէն դուրս չենք կորցած ջարդերու թուականներէն մնացած մեր հոգին, հայ հոգին ծծող սուրը:

Հայրիկի երեակայութիւնը նշուած է շատ երփներանգ ու փափուկ մտքեր. ու մենք իր պատկերներով կ'երազենք Հայաստանի դռնէն ներս պարկեշտ հայ հարներու ամօթխած գորովական կացութիւնը, անոնց ահաբեկութիւնը խոշտանգիչ է. ու հայ պառաւները, հարս ու փեսայ, բաղցած մանուկներ՝ իրենց ահաբեկիչ զիրքով, տխրութեան տաճար մը կը կանգնեն. հոն կ'աղօթէ Հայաստանի լալկան քնարը:

Հայրիկի «Հայգոյժ»-ական ամէն մէկ պատառիկ կարող են վիպասանութեան նիւթ ըլլալ. և վիպադրողը կրնայ ստեղծել զգացմունքի ուսմանդիկ զիրքը, ուր կարելի է կարգաւ մեր վըշտերու սրտաճմլիկ գիպուածոց պատմութիւնը:

Հայրիկ «Հայգոյժ»-էն առաջ ու վերջը՝ շատ գրած է, սակայն «Հայգոյժ»ին հետ անմահ կրնայ մնալ այն ընդարձակ քերթուածը, որ ողբերգ մ'էր մեծ հանրական հայ մարտիրոսացութիւնը, որ ողբերգ մ'էր մեծ հանրական հայ մարտիրոսացութիւն: Կ'երգէր. բայց իր ձայնը չի լսած, պատրաստուինք թէ ինչպէս գնահատուած է իր այդ երգը: Դժուարահաճ Արփիարն է, որ կարդալով այդ քերթուածի առաջին մասը՝ «Գեղաւնի»-ի մէջ, կը յայտնէ իր տեսութիւնը իր այս որոշ բառերով. «Գեղարուեստական այդ հանդէսը նաեւ գրական ալ համ հոտ ունի: Ու թէև բազմաթիւ յօդուածներ կը գրուեն ընթերցողին ուշադրութիւնը, բայց Հայոց Հայրապետին թոխն է որ պիտի յափշտակէ անոր հոգին: Հրապարակ Արարատեանի բանաստեղծը Արարատ՝ կը ձայնէ Ս. Ղազար. ու հոնկէ՝ ամէն Հայոց:—Որուն համար կրնանք ըսել, եթէ ոչ Կաթողիկոսի մը, և՛ Հայրիկ կաթողիկոսի մը բանաստեղծութեանցը համար «Ճաշակեցէք և տեսէք զի քաղցր է Հայրիկ»:

Հոս ամբողջովին կը հրամցընենք* քերթուածի մէկ մասը անտիպ քովս կը մնար, այժմ անաւտիկ յարմար կը գտնեմ զայն ի լոյս ընծայելու: Ե.

այդ, համով հոտով քերթողական քաղցրութիւնը, միշտ նկատեցէք որ այն՝ սրտէն կը բղխի, ոչ հանճարէ:

ՈՂԲԵՑԵԼ ԶԵՆՈՆԻ ՅԻՇԵՏԵԱԿԻՆ.

Հրեշտակ հոգիս իմ վերացոյց,
Տարաւ իջուց մեռելոց դաշտ.
Ո՞ւր է, գիտէ՞ք մեռելոց դաշտ,
Ի Բաբելոն թէ Հայաստան.
Հայաստան է, Հայաստան,
Հայոց աշխարհ և հայրենիք.
Ուր զոհուեցան անմեղ անպարտ
Հայ գաւաղներ. բիւր-բիւր հազար:
Ես շուրջ եկայ մեռելոց դաշտ
Հոգիս նկատեց դարհուրանք.
Դաշտին հրեա լեցուած էր ողջ
Մարդոց ցամքած ոսկերոտօր.
Ասի, աւանդ, ոսկերք հայոց
Դուք տի տեսնա՞ք խաչէն յետոյ
Այն հրաշալի յարութեան օր:
Տեսայ մի տեղ քարակարկառ
Կոյս մի նստած վերէն կուլար.
Գերեզման էր քարակարկառ
Ո՛չ գիւր ունէր, ոչ խաչաքար:
Ասի, աղջիկ, ինչո՞ւ կուլաս
Ի՞նչ է անունդ, ուստի՞ ես դու,
Քաղքըցի՞ ես թէ գիւղացի.
Ի՞նչ բան ունիս մեռելոց դաշտ:
Ասաց. «Սօնէ է իմ անուն,
Ես չգիտեմ քաղաքն ինչ է.
Ես գիւղացի՞ եմ, գիւղացի՞,
Մշոյ դաշտի խորնոյ գիւղէն,
Եւ այս դաշտին մէջ ծնած եմ,
Մեր Եփրատայ գետին և գերք.
Ինչպէս պատմեր է ինձ մայրիկս

Ձեմ մոռացել, ես կը յիշեմ.
Նա մինչ կ'երթար ոչխարին կիթ,
Յաւն ու երկունք բռներ է գինք
Եւ հասնելով Եփրատին ափ
Զիս ծներ է ողջամբ աղջիկ.
Սուրբ Եփրատին ջրով լուացեր,
Ո՛հ, չունելով խանձարուրիկ,
Կակուղ կանաչ խոտով ծրարեր
Եւ տուրիկին մէջն է դրեր:
Կաթի սափորն հետ տուրիկին
Ուսին առած գիւղն է դարձեր:
Ես գիւղացի՞ եմ, գիւղացի՞
Չարքա՞ աղջիկ եմ գիւղացի.
Դու տսում ես, ինչո՞ւ կուլաս,
Ես որք մնացի ապա չի լսմ:
Ասի, Սօնէ, խօսիր դու ինձ ցաւերուդ ճառ,
Դուցէ գտնեմ ես քեզ մի ճար:
— «Յաւրս մեծ է լեռներու չափ,
Դու չը կարես գտնել մի ճար.
Հէրիկս այստեղ ըսպանեցին
Այս քարերուս մէջ ծածկեցին.
Մէրիկս առան տալան գերի.
Ա՛հ իմ մէրիկ, անուշ մէրիկ,
Սօնէն թողիւ որք ու մենիկ»:
Ասի, Սօնէ, չունի՞ս քուրիկ
Որ մենութեանդ ընկեր լինի
Եւ վշտերուդ քո վշտակից:
— «Ա՛հ, իմ քուրիկ, Նազու քուրիկ,
Որ նշանուած էր Մուշեղին.
Էն էլ հետ մօր գնաց գերի
Որ քրդի տան նա հաբս լինի:
Լսեց Մուշեղ քաջ մշեցին,
Հեծաւ արագ իւր հոժոյգ ձին,
Ասաց կ'երթամ ես ի կոխ,
Կամ կ'ապառեմ գերի Նազու

Կամ կը մեռնիմ նորա սիրոյն»:
Ասի, Սօնէ, չունի՞ս աղբէր,
Քո վերջի յոյս և ապաւէն:
Ասաց.—«Ունիմ ես մի աղբէր,
Կտրիճ, ջիւլան, հայրենասէր
Նա պաժ* ունէր սօսի նման
Ուսէն կախէր թուր ու վահան,
Ա՛հ, նա թողեց հայրենի տուն,
Գընաց օտար երկիր պանդուխտ,
Ո՛չ թուղթ ունիմ, ոչ բարի լուր
Չգիտեմ ո՛ւր է, մեռա՞ւ թէ ողջ»:
Ասի. Սօնէ, անբաղդ Սօնէ,
Աշխրհիս վերէն էլ տէր չունիս:
Ասաց.—«Աստուած է և Չանշե,
Որ որբերուն նա հայր լինի»:
Ասի. Չանշե դու ճանաչե՞ս.
Ասաց. «միայն անուն լսեմ.
Ես որդեգիր եմ Չանշեին,
Աշկերտ նորա որբանոցին»:
Ասի. Սօնէ, ես լուր ունիմ,
Լուրս վատ է, չկարեմ խօսել,
Գուժկան լինել խեղճ որբիկիդ
Եւ վրդովել մատաղ հոգիդ:
—«Սօսիր, Բանբեր, դու մի պահեր,
Ես էլ երազ վատ եմ տեսեր.
Աստուած բարին դարձնէ,
Չեմ վրդովել ու խռովել,
Ես վարժած եմ ցաւեր տանիլ.
Պատմեցի քեզ միթէ մոռցար.
Ինչե՞ր անցան իմ սե գլխէս
Չկարեմ խոյս տալ ճակատագրէս»:
Ասի, Սօնէ, ա՛հ և աւանդ...
Նոր գոյժ հնչեց Մոսկուայէն,

* Քրդերէն՝ հասակ:

Մեռաւ Չանշե և թաղեցին:
Պարծող Սօնէն լսեց այս գոյժ...
Շատ տառանուեց կանայցի ոյժ.
Պահ մի փնաց նա լուս և մունջ,
Ինչպէս արձան որ չի խօսում.
Խաժ աչքերուն գոյգ աղներէն
Հոսեց թափեց աղի արտսունք,
Լեզուն բացուաւ ձայն արձակեց
Ո՛հ, իմ Չանշե, միթէ մեռար:
Ո՛չ, անունդ անմահ է յաւիտեան:
Հայր և մայր իմ թողին զիս որբ
Եւ դու թողիր Սօնէն քո որբ»:
Յոյսը հասաւ Սօնէին յօգն,
Սօնէն դարձաւ լուրջ և զգօն
Սրբեց աչեր, դարձուց ի վեր
Դէպի երկնուց կապոյտ վրան,
Կեցցէ, գոչեց, յոյս ու հաւատ,
Մեռաւ Չանշե մահկանացուն,
Ողջ ես դու, ս՛վ Երկնաւոր հայր,
Աստուած զըթած և Բարերար,
Որ կը հոգաս ճնճղուկներ,
Դու չես մոռնար քո խեղճ որբեր:
Ասի. Սօնէ, ես տի գառնամ.
Հայոց դաշտի ծաղիկներէն
Քաղէ կապէ մի ծաղկեփունջ,
Տնւր, որ տանիմ քո Չանշեի
Գերեզմանին պսակ դնեմ:
Ասաց. «Գիտե՞ս դու շուրջ եկար
Մեռելոց դաշտ ծաղիկ չունի,
Խորշակ փչեց հարաւ կուսէն,
Խամբեց, թափեց բոյսն ու ծաղիկ:
Իմ վարսերէս փունջ մի հանեմ
Ուրբելով պսակ հիւսեմ,
Թաց աչքերուն ցօղով թրջեմ,
Տար Չանշեի անմահ շիրմին,

Այս է միտի սուրբ յիշատակ
 Իր որբացեալ հէգ Սօնէին»:
 Հարցուց Սօնէն. «Ո՞վ էր Չանշե.
 Պատմէ դու ինձ նկարագիր»:
 Ասի. Չանշե փոքրիկ մարդ էր,
 Հասակ կարճիկ, ուսեր կուզիկ,
 Հոգին բարի սիրտն էր ազնիւ,
 Իւր ուսումն էր իրաւաբան
 Միշտ ջատագով ճշմարտութեան.
 Բարի խորհուրդ տալ պատրաստ էր
 Ով որ լինէր նա չէր խնայեր.
 Գրի մշակ էր մեր Չանշե,
 Տիւ ու գիշեր անխոնջ տրնէր.
 Թափէր աչքէն լոյսն ի թղթին,
 Թուղթն լինէր փող և ոսկի,
 Ոսկին փոխէր հաց և սնունդ
 Ճարակ լինէր իւր որբերուն:
 Ասաց Սօնէն. «Ափսոս, ափսոս,
 Պէտք էր Չանշե որ շատ ապրէր,
 Մեզ որբերուս խնամ տանէր.
 Աստուծոյ կամք օրհնեալ լինի»:
 Ասի. Սօնէ, ողջամբ մնաս,
 Յոյսն ու հաւատ դքեղ պահէ.
 Հերիք ողբաս լաս ու կոծիս,
 Թող գերեզման քարակարկառ,
 Թող մեռելոց դաշտի ողբեր,
 Կ'անցնի ձմեռ, կուգայ դարուն
 Մեռելոց դաշտ ծաղկազարդի,
 Անջատ, անջատ ոսկերութիք
 Շարժին հրաշիւք, կցին իրար
 Շունչ մի շնչէ կենդանաբար
 Յառնի կանգնէ մեռելոց դաշտ.
 Սօնէ, չմեռնիս, ապրես անհափ
 Մինչև հասնես հարսնութեանդ օր.
 Ո՞ր տայր, և ես ողջ մնայի.

Քո հարսնութեան երգ երգէի.
 Մինչ վերածնին Հայոց որդիք,
 Եւ Հայաստան յառնէ փառօր.
 Օրհնեալ է օրն այն յարութեան
 Ասաց հրեշտակ իմ առաջնորդ
 Ե՛ս եմ զուարթուն աւետաւոր
 Ես աի հնչեմ յարութեան փող,
 Ասաց այս բան և վերացաւ:
 Ասի, հրեշտակ զիս սէր թողուս,
 Առ տար դու զիս ուստի բերիւր.
 Ասաց. «Կայ դու մեռելոց դաշտ,
 Ապասէ աւուրն այցելութեան»:
 Ասի. հրեշտակ, ոհ, մինչև ցերբ
 Նստիմ ու լամ ողբանուէր.
 Ասաց. մինչև տեսնաս աղեղ
 Նոյան նշան և ծիածան,
 Կամար կապած երկնուց երես,
 Մի ծայր Մասիս, միւսն Արագած
 Եւ Եսային հնչէ պատգամ,
 Այսպէս ասէ աէր զօրութեանց,
 Այլ ես հաշտեալ եմ ես ընդ քեզ
 Ո՞վ տառապեալդ Հայաստան
 Որ զայս հիւսնց և ողբազրեց,
 Ուժգին ելաց Հայոց Հայրիկ:
 Ասի Սօնէ, մնաս բարով,
 Յոյսն ու հաւատ դքեղ պահէ,
 Դարձիր, Սօնէ, դարձիր բո առն.
 Բաւ է հերիք թափես արտասունք,
 Թող մեռելոց դաշտի քո սուգ,
 Թող գերեզման ալդ քարակոյտ.
 Մոռցիր հայրիկդ, մոռցիր մայրիկդ,
 Մոռցիր գերի Նազու քուրիկդ,
 Անդարձ պանդուխտ ջան աղբերիկդ:
 Ես ողբակից եմ քեզ Սօնէ,
 Անգին կորուստ է բո կորուստ,

Դու ճար չունիս էլ գտնելու:
Դարձիր, Սօնէ, դարձիր քո տուն,
Հայրենի տան մարած ճրագ
Դնա վառէ, մի թողներ մռթ:
Վերջին բողբոջն ես դու Սօնէ,
Նոր տի ծաղկիս պտուղներով:
Կայտառ սիրուն մանկիկներով,
Շուտ կը մոռնաս անցելոյն վիշտ,
Խայտաս, բերկրիս որդիքներովդ,
Խորնոյ գեղի Սօնէի տուն
Թող շէն մնայ չլիակուի դուռ,
Թող չ'պակսի հացն ի դաշտէն,
Առատ բարիք մառանատնէն,
Դէմ հլւերերուն, աղքատներուն
Միշտ բաց լինի Սօնէի դուռ,
Թող վառ մնայ քո տան թոնէր,
Ծուխն երգիքէն հընէ ի վեր-
Տեանեն դրացիք, ուրախ լինին,
Սօնէին տուն շէն է ու շէն.
Մեր շինական ժողովուրդին
Շէն տան նշան ծուխն է ասին:
Է՛ դու բանբեր, ասաց Սօնէն,
Ինչ խօսում ես յորդոր յորդոր,
Կտարած սրտիկս շինե՛լ կ'ուզես,
Ես տուն ունիմ, որ գտնում տուն
Տունս քանդուեր, աւեր դարձեր,
Եւ բուերուն բոյն կղեր
Ոչ մարդ կայ, ոչ մարդահոտ,
Ոչ տիրասէր, ոչ տնասէր,
Շուն ու կատու չըմնաց տուն:
Սարեակ ծիծառն ունին բունիկ,
Ես բունաւեր եմ, բունաւեր.
Ասեա թողնեմ մեռելոց դաշտ,
Մոռնամ անգին իմ կորուստներս,
Դառնամ գնամ հայրենի տուն.

Մարած ճրագ վառեմ լուսեմ,
Շինեմ տնակս և շէն պահեմ:
Ի՞նչ օգուտ է և ի՞նչ պարծանք,
Որ սոսկ միայն Սօնէի տուն
Ճրագ վառի և շէն մնայ,
Մինչ անուանի Մշոյ երկրին
Հաղար հաղար ճրագներ մարեր.
Այնչափ զոհեր, այնչափ արիւն
Դեռ չըջուց մոլեգին հուր,
Դեռ գուժ հնչէ Սասնոյ սարէն,
Սասնոյ քաջեր կոտորուեր են,
Մնացորդ ճիւղեր, մնացորդ ճիւղեր
Ո՛հ ժուռ ու մուռ ճըմլըվեր են.
Ազատ որդիք ազատ լեռանց
Անմեղ էին զերթ այժմուսնք,
Սահն խեթկիչ կղջիւր ունին.
Եղջիւր վտանգ է մեղ վտանգ,
Զարնենք փշրենք այդ կղջիւրներ.
Մեղ պիտոյ է քոլիկ* ոչխար
Որ նա լինի հլու հնազանդ,
Որ թէ մորթենք և թէ բերթենք
Անմոռնչ կայ հանէ ձայն:
Անգուժ անխիղճ բռնակալաց
Այս է՛ օրէն և դատաստան.
Դու այս բաներ գիտես բանբեր,
Աշխարհ զիտէ և վկայէ:
Տէր դատաւոր, արդար Աստուած,
Քեզ թողուած է որքն ու աղքատ,
Տառապեալ քո Սօնէին,
Իմ գթած Տէր, դու այց արա,
Ես չունիմ տէր, տիրական
Իմ տէր դու ես, ինձ այց արա:
Թէ ողբակից ես, ո՛վ բանբեր,

* Անկոտոր:

Լինել ցաւոյս իմ կարեկիր
 Մի ջանար զիս մխիթարել,
 Անմխիթար է որք Սօնէն:
 Թող որ մնամ մեռելոց դաշտ
 Մօտ հայրիկիս ի գերեզման:
 Եփրատին ափ ուր հէզ մայրիկս
 Յաւոց զաւակ ծնաւ Սօնէս,
 Ես ուխտեր եմ ապրիլ այս տեղ
 Մինչև առնէ Աստուած հոգիս:
 Իմ կուսական ոսկերոտիքս
 Կոյս մարտիրոս իմ քոյրերուն
 Ոսկերոտեաց հետ խառնուին,
 Երանի թէ վաղ մեռնէի
 Մանէր արեւն իմ արշալոյս,
 Խաւար փակէր աչքիս իմ լոյս
 Որ չըտեսնէր դժբաղդ Սօնէն,
 Ճակատագիրս սև օրերուս:
 Ինչ վհատեալ և յուսահատ
 Դու բան խօսիս Սօնէ ջան:
 Դարձուր աչերդ, դարձուր ի վեր
 Դէպ ի հիւսիս այն բարձրասար,
 Հա կ'երեւի Գլակայ վանուց
 Կաթուղիկէն խաչն ու նշան,
 Ուր բազմեր է իւր բարձր աթոռ
 Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետ,
 Որ Քրիստոսին քաւոր եղաւ,
 Եւ մկրտեց Յիսուս Փրկիչ,
 Նորա սուրբ աջ պահպանէ,
 Մշոյ երկրին ժողովուրդին:
 Որ քան զամէն սուրբեր մեծ է
 Մկրտիչն առ մկրտեալն
 Միշտ բարեխօս է առ Քրիստոս:
 Կանչէ Սօնէ, կանչէ յուսով,
 Սուրբ Կարապետ կանչէ քեզ յօգն,
 Նա չի մոռնար Մշոյ աշխարհ,

Մուշն ու Տարօն իւր գերդաստան:
 Դարձիր Սօնէ, դարձիր ի տուն,
 Քո պահապան է ամլորդին:
 Ժրացիր Սօնէ, ժրացիր յուսով,
 Ժրացիր խաչով և հաւատով,
 Քեզ աւետիս տամ, աւետիս,
 Այցելու աէր մօտ է Սօնէ:

Հայրիկ այս քերթուածը գրելուն, իր վրայ ծանրացած էին ջարդերու թուականին երկնաբերձ տառապանքները. միայն Վասպուրականի հայը չէր որ զինքը իր Հայրիկը կը ճանչնար, այլ ամբողջ Հայաստանին հայր էր և Հայրապետը: Ու հայուն ցաւերը անսահմանօրէն ծովացած էին: Սօնէ կը պատկերէր սպաւոր, վիրաւոր, հաշմանդամ, լքեալ Հայաստանը. Չանշե բարերարութեան հրեշտակը պիտի սփռէ մեր որբերը, բայց երկար չի տներ այդ սփռիւմը: Հայրիկ յոյսերու վառ խանդով կը նուազէ, չուզեր որ Սօնէ յուսահատի. խաչէն վերջը յարուկը նուազէ, չուզեր որ Սօնէ յուսահատի. խաչէն վերջը յարուկը մէջ: Բայց խաչուած Հայաստանը փրկութեան նշոյլ մը չի տեսնէր: Սօնէն մահուէն կը սպասէ երջանկութիւնը: Խեղճ Հայրիկ շատ սպասեց, յուսով ապրեցաւ, սակայն Այցելու աէրը որ մօտ էր, չի հասաւ: Հ. Ալիշան ալ յուսախարութեամբ մտաւ գերեզման, և նոյնպէս Հայոց Հայրիկը ազնուական շողոքորթ յոյսէն խաբուեցաւ:

Օր մը Փիէր Քիար հայտնէր բարեկամս՝ իր մտերմական մէկ բանակցութեան առթիւ՝ ինձ կ'առաջարկէր. «Ախ, որքան հիանալի էր Հայրիկի «Արծուի Վասպուրական»-ի էջերէն լուսաւորել կարեորները և ցոյց տալ հանրութեան, թէ այդ պատկանելի ձերունին՝ կէս դար տառջ ինչ մեծ դեր կատարած է»: Համամիտ գտնուեցաւ Պ. Քիարի ազնիւ զգացումներուն: Ու երբ իրարմէ բամբուկեցանք, միշտ երբ կը յիշէի Պ. Քիարի Հայրիկ-ֆրանսացիին մէջ Հայրիկ մեծ ու անկեղծ պաշտումի խորան մը կը կանգնէ: Ու երբ արդէն իսկ ինձի խիստ ծանօթ Հայրիկեան սիրտը՝ կրկին կ'ուսումնասիրեմ, իր հրատարակած հատորներով

ալ տարակոյս չեմ ունենար: Գրիչ մը որ այդ էջերուն մէջ շար-
ժեր է, կը տրոփէ հայրական սիրտ մը. և կարելի չէր, որ սըր-
տով գործօն անհատ մը՝ այդ աստիճան հանրական պաշտում
մը չունենար: Ինչո՞ւ Արտիկանի «Վէրք Հայաստանի»-ն կը սիրենք,
վասն զի հոն Հայու սիրտը, կրակոտ մաքուր սիրտը քեզի հետ
կը խօսի, անոր վշտներու ձայնը քեզ կը մորմոքէ. ան քու
առջևդ իդէալ Հայաստանի հոգին կը մարմնացնէ, ու դու հիւ-
սքանչ, յափշտակուած՝ ունկդիր կ'ըլլաս անոր: Գրականութեան,
հեռուորութեան վարպետ շարունակած արուեստը չէ որ քեզի հետ
կը խօսի այդ էջերէն, և ոչ ալ Աղասիի անմահ երկնքի ակն
թափուհին քեզ կը դիմէ, այլ Արտիկանի սիրտը որ կուլայ
Հայաստանի դարաւոր հարստահարութեանց, ջարդերու, հալո-
ծանքներու վրայ: Համանման զգացմունքը կրնանք ունենալ,
երբ մի աս մի թերթին Հայրիկի ամէն մէկ հատորները, փոյթ
չէ անոնց բովանդակութեան նիւթը: Միեւնոյն հայրական սիրտն
է որ զգացմունքով կը տրոփէ: Գրագէտէն աւելի, Հայրիկ՝ Հայր
ուզեր է ըլլալ. ու այս պատճառաւ չէ փափագած «Հրաւիրակ
Արարատեան»-ի քերթողական քնարովը ձայնիլ. իր հատորնե-
րուն մեծ մասը քեզի հետ շատ ընտանի լեզուով կը խօսին. Հայ-
րիկ մամուլով ուզած է ըլլալ ընտանի քարոզիչ Աւետարանին,
դաստիարակի, վարժապետի, գիւղատնտեսի: Մեր մէջ արծարծեր է
Հայաստանի կրակը և գիտութեան սէրը: Ու ուզած է համոզել
զմեզ, որ կ'անցնի ամէն տառապանք, և մենք կարող ենք դար-
ձեալ կանգնիլ, կեանք ունենալ եթէ սիրենք գիտութիւնը: Ամէն
ընկճեալ ազգ իր ամբողջական կաշիծները կը վերագրէ իր սաըր-
կական վիճակին. և ազատութիւնը կը նկատէ աղբիւր ամէն
տեսակ յառաջադիմութեան. բայց տեսէ՛ք Հայրիկ ինչ կը գրէ.
«Խեղճ և ստրուկ ժողովուրդներ բռնարարուած են և կը գոչեն
ազատութիւն ազատութիւն: Այլ ոչինչ ճար չունին, գորտ միակ
ազատութեան ճար՝ լոյս և կրթութիւնն է. դու գայն երբ 'ի
ձեռս բերես, այն օր է միայն քո ազատութեան տօնահանգէս»:
Եւ որքան ճիշտ է իր այս նկատողութիւնը: Տգիտութիւնը դեռ
աւելի կաշկանդեց մեր ձեռքը, և միեւնոյն ազիտութիւնը ներքին
պառակտումի գաղափարը արծարծուն պահեր է. գիտութիւնէն,
լուսաւորութիւնէն կարելի էր սպասել ազատութեան փրկիչը:

Ինքը գիտութեան ջերմ պաշտպան կ'ըլլայ, բայց մեր մէջ իր
օրերով գիտութիւն տարածելը շատ դիւրին չէր: Հայաստանի
ժողովուրդը իր գութանէն չէր հեռանար, աւանդական սովորու-
թիւններով մշակութիւնը առաջ կը տանէր: Պօլիսը գիտուն էր,
բայց Պօլիսը կամ Բիւզանդական մայրաքաղաքի հայութիւնը,
այդ կաթիլ մը հայ ժողովուրդը՝ հանրութիւն չէր: Հայաստան
կատարեալ խաւար էր: Ու Հայրիկ շատ լաւ գիտէր որ այդ խա-
ւարը ինչ մեծ խոչընդոտն է հայկական յառաջադիմութեան:
Գիտութիւն քարոզողը ինքը Հայրիկ օրինակ տուաւ թէ ինչպէս
կարելի է մշակել յառաջադիմութեան այդ գաղտը: Եւ անտարա-
կոյս գործին գծուարութիւնները դառն են և ծանր, սակայն
աշխատելու երկաթէ կամքը կարող է ամեն արգելք խորտակել:
Տեսէ՛ք Հայրիկ իր Արծուի Վասպուրականի մէջ ինչ կը գրէ:
Ինքը ունի Պօլսեցի երախտաւոր բարերարներ, Տփլիսեցի,
Պարսկաստանցի մտերիմներ «որք հայրենայոյս ձեռնտուութեամբ
և հանապազորդեան խրախուսանօք, իբր ջնջանաւ մաքրոյ սրբն
տապակէզ ճակատուց մերոց զկայականացեալ զբիրտ և տան
նուիրելոցս 'ի պայծառութիւն օրհնեալ Ազգիս 'ի վեր քան չկար
նահատակիլ անվեհեր ընդդէմ ամենայն լեռնացեալ գծուարու-
թեանց. մի միայն նպատակ ունենալով սակաւ առ սակաւ ամեալ
մուծանիլ կաթնածարաւ մանկտին 'ի գեղաւոր տաճար լուսաճեմ
իմաստութեան...» և այս աղբերը կը գրէ Հայրիկ Վասպուրակա-
նէն, ուր Վարդայ վանքը իր շնորհիւ կը յիշեցընէր Նոր-Ջու-
ղայի Խաչատուր վարդապետի տպարանական գործունէութիւնը:
Հայրիկ իր պարբերական մամուլը նախ Պօլիս կը հաստատէ,
յետոյ կը տեսնէ որ Հայաստանի սրտին մէջ պէտք է դրծել:
Վանատոտի Վարդայ վանքը պիտի ըլլար նոր Աշտիշատ մը և
գիտութեան տաճար: Հոն Հայրիկի հովանիին տակ կը մեծնար
Սրուանձտեանց սիրուած սրբազան մեղուաբան աղբազրագէտ
բանասէրը, որուն համով հոտով գրիչը, անոյշ ու բուրուփաւէտ
կեանքով կ'անմահանայ մեր գրականութեան մէջ: Պարբերական
թերթը կը հրատարակուի շատ դժուար հանգամանքներով: Բայց
Հայրիկ իր նպատակին հասած էր: Իր մամուլը կը ճռնէր
Հայաստանի մէջ, անմիջական օգնութիւն, լուսաւորութիւն կը
հասցնէր գեղջուկ հայութեան: Փոյթը չէ, թէ շատ հեռաւոր աշ-

խարհի մէջ կը գտնուի, ահա թէ ինչ կը գրէ իր պարբերականին մէջ. «Բազմամղոն հեռաւորութիւն տեղւոյս յափանցն Պոնտոսական ծովու, յորմէ միայն կարեմք ընդունել շարունակ զրո-վանդակ նիւթս տպագրութեան. զկազապար, զթուղթ, զմեկան և զայլս»: Եւ սակայն ժամանակի պահանջներուն համեմատ, իր պարբերականը փառաւոր գիրք մ'ունի այդ հեռաւոր աշխարհի մէջ. ազգային գրականութեան վերաբերեալ գեղեցիկ յօդուած-նե՛ր՝ իր թերթին մէջ կը կրեն ստորագրութիւնը Բաֆֆիի և Սրուանձտեանցի: Քիչ շատ նման «Արարտ» ամսագրի:

Հայաստանի ներքին ժամանակակից կացութիւնը, պատմու-թիւնը և դրութիւնը Հայրիկին շատ ծանօթ էր, ըստ այնմ գեղ ու դարման կը մտածէր իր ազգային գաւազներուն. Անտարա-կոյս կսկծալի էին յաւիտենական սրածութիւնները, կեանքերու անգութ մշտնջենաւոր քաղցները, սակայն անոնցմէ աւելի հայ կեանքի թշնամի կը նկատէ Տգիտութիւնը: Հայաստանէն Պօլիս դառնալուն ինքը կը յայտարարէ թէ «Հայաստանի վշտերուն պատկերն» է ինք: Բուժումը կը տեսնէ գիտութեան զօրեղ լոյսին մէջ: Ու ամէն ջանք ի գործ կը դնէ որ հայաստան ծաղկին վարժարաններ, հոն ձայն ունենայ հայկական մամուլը: Եւ ինքը գիտնալով թէ իր ժողովուրդը բարոյական և քաղաքակրթական ինչ սնունդներու պէտք ունի, ըստ այնմ քերթողական մատե-նագրութենէն աւելի կը թափանցէր գրքերու ձեռք կը դարնէ: Ու մենք կ'ունենանք իր գրչին արդիւնք փոքրիկ համեստ հատորիկ-ներ: Իմաստուն խրատներ կը կարգայ. իր նպատակն է Սողոմոն, Սիրաք, խրատախօս մտքերու հանձարեղ բարոյախօսութիւնը հոսեցնել հայ մանուկներու սրտին մէջ: Իր այդ հատորներով հայ ժողովուրդը զրախտի ընտանիք կ'ուզէ դարձնել: Եւ Պապիկ կը դառնայ ու իր հայ թոռնիկին թէն բռնած մշակութեան դաշտը կ'առաջնորդէ զայն, ուր կը կարգայ երկրագործական սիրուն խրատներ: Հայոց Հայրիկը համեստ է. իր հայրապետական ա-թոռէն պարծանք կը համարի իր խեղճ ծագումը յայտարարելու. «Իմ սիրելի դաշտաբնակ մշակ ժողովուրդ, Հայոց Հայրիկ, որ այժմ ձերացած մի պապիկ դարձած է, նա սիրեց և փոքրիկութիւն չհամարեց, որ ինքն պահ մի իբրեւ մի շինական պապիկ ձեանայ,

որպէս թէ Վասպուրականի Առճակ գիւղի մէջ ծնած է, Վարազայ վանքում մաճկալ եղած է, շատ անգամ ի Պօլիս գնացել եկեր է և առանց պարոցի նա միայն մտիկ անելով ու գրքեր կարդալով քիչ մի բան սովորած է և իւր սորված կ'աւանդէ իւր սիրական թոռնիկին»: Պարզ հակիրճ կենսագրական ու պարզութեամբ է աւելի պերճապայծառ, ըստ Մակսիմ Կօրքիին լակոնական ինքնա-կենսագրութիւնը հանրածանօթ: Եւ գիտէ ամէն հայ անհատ, որ Հայրիկ ունի պատմութիւն մը. մեր ժամանակակից պատմութեան մէջ ապրած է իբրեւ պատկառելի դարաւոր կաշնի մը: Իր ուշա-գրաւ գէմքը ամէն պարագայի մէջ՝ նկատելի կ'ըլլայ հայ սրտե-րուն և իր համեստութենէն փառքի ծայրագոյն աստիճանին կը հասնի, ու օրին մէկը միահամուռ ձայնակցութեամբ մաճկալ վասպուրականցի համեստ եկեղեցականը հայրապետական բարձր աթոռին վրայ կը բազմի: Ու անկէ այդ հոյակապ փառքի նուր-բական բարձրութենէն, դարձեալ կ'ուզէ խոնարհիլ ու գերադա-սել իր հայրենիքի գեղջկական խղիկը կաթողիկոսական վիհափառ վիհաբանէն. իր ծերունի ալիզարդ հայրապետական օրերուն կը գրէ. «Վարազայ Սաշի սար ծածկուած է աչքէս: Վասպուրական Արծիւն էի երբեմն, բայց այժմ թեաթափ ձերացած եմ, և թ տայր ինձ որ նորափետուր արծուի լինէի, թռչէի վերանայի գէթ վեր-ջին անգամ տեսնայի բարձր քարի վերայ դրուած իմ աւերակ բունիկս»: Հայրիկ ոչ փառքին, այլ հայրենիքին հետ էր կապուած. իր հայրենիքի ինքնավարութեան համար Պերլինի վիհաժողովէն ձեռքը կը ձգէր 61-րդ յօդուածը, որով մեր երկիրը՝ Լիբանանի պէս քրիստոնեայ վարիչ մը պիտի ունենար: Հայաստան պիտի ազատէր հարստահարիչներու ձեռքէն, անյապաղ բարենորոգու-թիւններ պիտի մտնէին հայրենիքի մէջ: Թուրք Սուլթանը մեր բարերարը պիտի ըլլար. ու Եւրոպայի վեց պետութիւնները պի-տի հսկէին մեր հողին բարեկարգիչ գործին վրայ: Հայաստան կը մանէր այդ եւրոպական հեղինակաւոր պետութեանց հովա-նիին առկ: Սուլթանը պարտական էր կէտ տա կէտ բարենորո-գումներ մտցնել Հայաստան. հակառակ պարագային վեց պետու-թեանց սաստը ահարկիկ պիտի ըլլար: Հայրիկ Պերլինէն անոյժ և երջանիկ երազով մը կը դառնար: Հայութիւնը երկար ատեն յափշտակուած կը մնայ այդ երազանքով, բայց դժբաղդաբար ե-

բազը՝ ոսկեզօծ իրականութիւնը արիւն կարմիր կը մընար՝ 61-րդ յօդուածին արդիւնքը այդ էր: Հայրիկ երբէք բողոքելէն չի դադրեցաւ, նոյն իսկ մահուէնէն առաջ այդ յօդուածը երկու անգամ նուիրակներով Եւրոպայի վեց պետութեանց երեսին զարկաւ, անոնք թէ և շահամուտեան հաշիւով գինովցած՝ անբարոյական անգիտութիւն ցոյց կուտան: Հայրիկ իբր հայր և Հայրապետ մեր իրաւունքներուն գիւցազնական պաշտպանը կը ֆնայ, ու միշտ խնդրող, բողոքող:

Եւրոպայի քաղաքագէտ մ'ըսած է Հայրիկի համար. «Ախ, որքան կ'ուզէի պատկերահան մ'ըլլալ, նկարելու համար այս հիասքանչ գէմքը»:—Այդ գէմքին բարոյական սքանչացումը աւելի շահեկան էր մեզի համար: Հայրիկ երիտասարդ ժամանակներէն սկսեալ գրաւիչ կ'ըլլայ ժողովուրդին, որուն հովին է, վարժապետը, քարոզիչ վարդապետը: Արտասահմանի թերթերէն մէկուն մէջ յօդուածագիրը մը կը գրէր 1891-ին. «Քարոզի սկսաւ (նոր եկի արկանել յերկիր), գոնե կը խորտակին, ժողովուրդը ղերար կը կոխտէ միանգամ տեանելու համար այդ հիացման գէմը որ նոր հաւատք, նոր յոյս կը ներշնչէր, լսել այն սրտախօս ձայն, որ վարդանանց թմրած թոռներու կենդանութիւն տալու նորահրաշ զօրութիւնն ունէր:—Առաջին անգամ տեսայ զինքը, բովանդակ Արարատ աշխարհի արմանք, զարմանք գրաւող Հայրիկ-ն իւր հասակի կորովի առուգութեան մէջ և այնուհետեւ սիրտս կապուեցաւ անոր հետ»: Բայց ամբողջ հայութեան սիրաւ կը կապուէր Հայրիկին հետ, վասն զի իր սրտի տրոփիւնով հայուն հոգեբանութիւնը կը յուզուէր: Ու ոչ միայն Հայաստանի և գաւառներու եկեղեցիներուն մէջ այլ նոյն իսկ Պօլսոյ եկեղեցական աւագ բեմերէն խուռն բաղմութիւն մը մեծ հիասքանչացումով ունկնդիր կ'ըլլան իր քարոզներուն: Պէտք է խոստովանիլ որ իր խրատական գրքերը ինչպէս ցոյց կուտան, ինքը իր գրիչը և միտքը մշակած չէ հանձարեղ հեղինակներու տաղանդաւոր գրքերով, իր մտաւորական պաշարը Ս. Գրքէն է, անոր բնական պերճ պայծառութեամբ կը շարժէ իր յորդորական լեզուն:

Ժամանակը զեռ գրական մեծ քայլեր առած էր. և Հայրիկ

թէ և ինքնօգնութեամբ առաջ եկած, բայց իր ժամանակին գիտուն եկեղեցականը կը համարուէր: Իր Պատրիարքական շրջանը շատ նշանակութիւն ունի մեր գրական շարժման համար: Հայաստանէն եկած պատրիարք մը բնականաբար զուրգուբանքով պիտի գիտէր բնաշխարհի վրայ: Արփիար Արփիարեան Լոնտոնի իր «Նոր Կեանք» հանդէսին մէջ կը գրէր. «Խրիմեան Հայրիկին պատրիարքութեամբը Հայաստան և Պօլիս աւելի սերտ իրարու կապուեցան: Մինչև այն ատեն պատրիարքները կուգային Պօլսոյ շրջականներէն կամ փոքր-հայքէն: Նիկոմիդիա, Պրուսա, Ռոմոս-թօ, Իզմիր, ասոնք էին պատրիարքներ պատրաստող մեծաշնորհաւ քաղաքները: Իսկ Հայրիկ բնիկ վանցի մըն էր, Հայաստանը քարոզած էր, ու վասնէն կը բերէին զինքը: Ազգային ժողովը հայ ազգին զաղափարներուն և զգացումներու թարգմանը կը հանդիսանար: Այդ նոր սերունդին պարագլուխը Օտեանն էր, որ Հայրիկին ձեռքէն բռնեց և պատրիարքական աթոռը բարձրացուց, հանդարտեցընելով խորագէտ և հեռատես Ալի փաշային վրդովումները»: Ու իր պատրիարքութեան օրով բուռն կերպով վերստին կ'արծարծի Հայաստանի հարստահարութեանց խնդիրը, և լրջօրէն կը մտածուի հայ վարժարաններու կրթական ամենակարեւոր գործը: Գիտուն երիտասարդներ Հայրիկի աշուրներուն մէջ կը կարգան Հայաստանի կրթական պէտքերը, ու մայր Հայրենիքի մէջ գիտութիւն տարածելու համար 1876-ին խանդավառ երիտասարդները կրթական պաշտօնը իրենց մեծաշնորհը կ'ընեն և կ'աշխատին: Արարատեան ընկերութեան հետ ուրիշ չորս կըրթական ընկերութիւններ կը գործեն՝ Հայաստան գիտուն աշակերտ, և ներհուն վարժապետներ հասցնելու համար:

Հին ու նոր գրիչներուն հիացումը, ամբողջ դարումը հայ սերունդին սրտին մէջ պաշտում մ'ունեցող Հայրիկը՝ առաջին անգամ տեսայ Գիտապարճ Պետրոսի Ամենափրկչեան վանքէն անդին Կըլիլջուրի քովերը, երբ իր ձերմակ ձին քշեց Պոնտոսի մայրաքաղաքի զոնէն ներս. ես փոքրիկ և ընկերներովս Սուրենի և Արտաշէսի հետ բարեւ բռնած կեցանք ու Հայրիկ իր սե ծիրանիին մէջ փաթթուած, զմեզ ալ բանի տեղ գրաւ, բարեկց օրհնեց, իր ետէն կուգային զինք գիմաւորող հինգ հազար ձիաւորներու

բազմամբոխը: Վանէն վերջին անգամ կը դառնար. Տրապիզոն-
ցիք զինքը մեծ հանդիսով կ'ընդունէին, ազգային հողի մը տուած
էին անոր յաղթական մուտքին. հնչակեան անգրանիկ գլուպը
գործի մէջ էր:

Եւ նոյն օրէն ի վեր անցած է գրեթէ երեսուն տարի, և
ինչեւ կարգացի Հայրիկի վրայ և կրնայի գուշակել, թէ Հայրիկ
կաթողիկոսը իմ վարած պարբերականներու մէջ վեհալի ազդե-
րունք կարգաւորած մը պիտի ունենար: Ու իր համեստու-
թիւնը զիս կը շուարեցնէր: Յիսուսական տիպար հեղութեամբ
անած սիրտը աստիճանով, փառքով ու պաշտումով չի խրոխտար:
Խրիմեան Հայրիկ, Պատրիարք առաջին անգամ Սուլթանին կ'ի-
րենայ Վանի շայախէ հագուստով. զինք շրջապատողներն են
բարապաններ, սպասաւորներ, սենեակապաններ, անոնց հետ կը
նստի կ'իլլայ, և այդ առթիւ զինքը քննադատողներուն կը պա-
տասխանէ, թէ Յիսուս ալ իրեն մտերիմ ընտրած էր կըկըօրո-
սները: Ու կը մտածենք մեծ պաշտումի աէր դէմք մը, այդ ա-
մենուն հայր Հայրիկը կը ստիպուի հրաժարիլ պատրիարքութե-
նէ, վասն զի, զինքը շրջապատողները կը նեղէին զինքը, առար-
կելով թէ արխատիկատներու մենաշնորհ չընէր ազգային ժողով-
ները: Ռամկավարական մեծ միտք մ'էր: Զոր գնահատեց հասա-
րակութիւնը և հանրութեան ձայնը կաթողիկոսութեան հրաւի-
րեց:

Պիտի սիրուէր Հայրիկ, վասն զի զուտ անկեղծ ժողովրդա-
կան դէմքն էր. արտասուքն ալ անկեղծ, սէրն ալ անկեղծ. ու
երբ դէմք մը ժողովրդական պաշտում մը ունի, իր գրիչը խօ-
սուն է, իր լեզուն կ'երգէ, իր գործերը կ'ամահանան:

Հայրիկ իր հիացումը ժողովրդականութեան կը պարտի:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵՅԱՆ.

«ՈՍԿԻ ՀԵՔԵՆԹ» ԳԻՔԻՑ.

1.

Մեղմիւ փուեց քնքոյշ մութ
Խորհրդաւոր-թափանցիկ-
Երեկոնէր իմ կապոյտ,
Երազներ իմ փութանցիկ...

Ժանեակները լուսազարդ
Լայն երկնքի ծովերում
Հիւսւածներով անաւարտ
Մոռացումն են օրօրում:

Ժըպիտներով խաղացկուն
Երգն է ձուլւել իմ կեանքին.—
Սէր ու երգ է իմ հոգում,
Սիրոյ երգ է իմ հոգին!

Իմ սիրոյ պէս խորն ու մեծ
Շուրջըս աշխարհն է ծփում.
Ոսկէ հեքիաթ ռիլ պատմեց
Քեզ կախարդած իմ հոգուն...

Մեղմիւ փուեց քնքոյշ մութ
Խորհրդաւոր-թափանցիկ-
Երեկոնէր իմ կապոյտ,
Երազներ իմ փութանցիկ...

2.

Զըզիտեմ այս տխուր աշխարհում
 Որն է լաւ, որը վատ. —
 Ես սիրում եմ աչքերըդ խոհուն
 Եւ խօսքերըդ վհատ:

 Ես սիրում եմ արտերը ոսկի
 Եւ դաշտերը պայծառ,
 Ես սիրում եմ խորհուրդն այն խօսքի
 Որ չափը և անցար:

 Մէն-մէնակ ես սիրում եմ նստել
 Երեքուն լոյսերում. —
 Ես սիրում եմ երազ ու ըստեր
 — Ես իմ սէրն եմ սիրում!

3.

* * *

Դու չքացել ես
 Դու էլ չըկաս. —
 Սէրը ցնորք է
 Բախտը — երազ!

Քեզ չըգտայ ես
 Կեանքում խաւար.
 Իմ սիրոյ լոյսն էր
 Պատկերըդ վատ:

Քաղցր պատրանք էր,
 Խարոզ ժըպիտ —
 Կարօտիս երգն էր
 Պայծառ հոգիդ:

Սրտիս երազն էր
 Թովիչ լեզուդ. —
 Կեանքը հէքեաթ է
 Աշխարհը — սուտ!..

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐԵԱՆ.

ՋԱՆԳԱԿՆԵՐԸ ԽՕՍԵՑԻՆ...

Պատկեր.

Ա.

— Այստեղ ես, երիցունհի, հարցրեց քահանան և բարձրացաւ պատշգամբը...

Լուսինը երկնային անհուն բարձունքներից նայում էր աշխարհին ուրախ, գեղաժպտալից դէմքով:

Երկունս էլ՝ քահանան ու երիցունհին, կարծես, յանկարծակի հագան արծաթեայ ցուլուն զգեստներ ու ձեռք ձեռքի տուած կանգնած մնացին:

Հրաշագեղ գիշեր էր:

Շուրջը իջել էր խորին լուսթիւն. միայն երբեմն գիշերահաւի ձայնն էր հնչում:

Օղբ լի էր ծաղիկների անուշ բուրմունքով. վարդերն ու արծաթեբաշկ շուշանները բարձրացնում էին գեղանի զլուխները, պատիւ տալով իրանց տիրոջը:

— Ախ, ի՜նչ հիանալի գիշեր է, ասաց քահանան, դառնալով կնոջը — երթանք, նստենք պարտիզում:

Գնացին, նստեցին, կողք կողքի, մօտիկ, ձեռք ձեռքի տուած:

Նրանց աչքերը խոր նայում էին միմիանց մէջ, սրտերը թօտում էին ու երգում անուշ և հոգեթով երգ:

Այս իրիկունս այստեղ, կարծես, երջանկութիւնն էր իջել և բախտ էին շնչում օդը, ծաղիկները, թռչունները, քահանան, երիցունհին...

Բ.

Քահանայի մտքով անցաւ իւր ամբողջ կեանքը. նա ուշ ձեռնադրուեց. նրա երկտասարկութիւնն անցաւ ծանր ու դժուար դրութեան մէջ. չունենալով ոչ հայր և ոչ մայր, նա փոքր առ փոքր առաջ գնաց սեփական տաժանի աշխատանքով և ուսումնաւարտելուց յետոյ եղաւ ուսուցիչ: Նրա բնութիւնը պահանջում էր բոլորովին նուիրուել ժողովրդին, այդ պատճառով էլ նա որդեկ հոգեւորական դառնալ...

Հէնց այդ ժամանակները նա պատահամբ տեսաւ մի օրիորդ, որին առաջին անգամից իսկ հաւանեց և սրանց սիրեց, սիրեց առաջին անգամ: Եւ երբ նա յայտնեց օրիորդին իւր սրտի սէրը և ստացաւ համաձայնութիւն, նրանք ամուսնացան...

Երեք տարին անցաւ անչափ բախտաւորութեան մէջ. կարծես Աստուած ստեղծել էր նրանց երկունսին մէկգմէկու համար...

Նրանց բախտաւորութիւնն ու սէրը իրանց հրապուրիչ լոյսն էին՝ սփռում այն ամէն տեղ, ուր նրանք գտնուում էին. նրանց ջերմալիւս սէրը բախտէր ներշնչում այն ամենքին, որոնք նրանց տեսնում էին:

Երիցունհին ուրախ դէմքով, փափուկ ու մաքուր սրտով մտնում էր երեսնների մէջ իբրեւ վարժահի և նրանց զիտութիւն ու լոյս էր տալիս:

Քահանան շիտակ նայուածքով ու փառաւորուած սրտով մտնում էր եկեղեցին, ուր, կարծես, բաց էր անում ժողովրդի սիրտը և լցնում եղբայրական անընկուն սիրով...

— Ախ, ի՜նչ հրաշալի բան է աշխարհը, սիրելիս, լսուեց կամայ քահանայի ձայնը:

— Եւ ի՜նչ մեծ երջանկութիւն է ապրելը... ապրելը քեզ հետ, մեծաշնորհ քահանաս, էլ աւելի կամայ մրմնջաց երիցունհին...

Բայց երջանկութիւնն էլ ունի վախճան, ինչպէս վախճան ունի և կեանքը...

Գ.

Մի ցրտաշունչ ու մութ գիշեր, ուշ ժամանակ ձեռնարկեց քահանայի տան դուռը և եկան նրան տանելու մի մահամերձ հիւանդ...

Նրա սիրտը, դուրս էին սլանում և... այն ժամանակ լսում էր մի թախծալի ու սրտամաշ երգի ձայն:

Քահանան երգելով ոտքի էր կանգնում, ձեռքերը պարզում էր դեպի առաջ, երկինք էր նայում լացից կարմրած աչքերով ու շարունակ երգում... Նրա երգի ելեջները քանի գնում դժբանքում էին, բայց յետոյ նորից մեղմանում: Բռնկվում էր արշալոյսը, լուսանում էր առաւօտը և հեռուից, կապտաւուն լոյսի մէջ կարծես շուրջառի մէջ փաթաթուած երևում էր քահանայի յաղթ կերպարանքը երկնաբարձ ձեռքերով, արտասուածոր աչքերով, խառն ու քրքիր մագերիով...

Զ.

Անցաւ մի տարի...

Ժողովուրդը սպասում էր իւր քահանային:

Նա եկաւ և մտաւ հիկեղեցի:

Վերջապէս ժողովուրդը տեսաւ իւր սիրած հովուին, բայց... ռը էին հիմա Նրա սե մաղիրը, վայելուչ, բարձր հասակը և փառաւոր քայլուածքը... Եկեղեցի եկողը տանջուած, ծերացած ու կորաքամակ մի մարդ էր, միայն բոցավառ ու սուր աչքերով: Բայց այն աչքերը մարդ չէին տեսնում, այլ անդադար որոնում էին... որոնում էին... Ուրախութիւնը տեղի տուեց տրամութեան. կարծես թէ քահանայի հետ միասին ներս մտաւ հիկեղեցի ինքը մարմնացած տրամութիւնը: Երբ քահանան խօսեց ամէնքն էլ մօտ էին լսու, իսկ երբ նա երգեց, ամէնքը լացին...

Է.

Մեծ պատի վերջին շաբաթը, երբ ժողովուրդը ապաշխարահանքի մէջ էր, մի օր ժամերգութեան վերջին մօտեցաւ քահանային մի շքեղ հագնուած երիտասարդ:

— Հը՛, Սիմօն, դ՞ու ևս.

— Օրհնեմ ի Տէր...

— Աստուած օրհնէ. ինչ մեծ փոփոխութիւն ևս կրիւ Սիմօն...

— Այո՛, տէր հայր, ևս այժմ մի շատ հարուստ մարդ եմ. իմ հօրեղբոր ահագին հարստութիւնն ինձ անցաւ, բայց...

— Բայց...

— Բայց, տէր հայր, ևս ամենամեծախա մարդն եմ...

— Ինչո՞ւ...

— Ես, եկայ ձեզ մօտ, տէր հայր, խոստովանուելու...

— Նստի՛ր, որդեակ:

Քահանան նստեց, Սիմօնն էլ զիմացը:

— Ասա՛, Սիմօն, ևս լսում եմ...

— Ինչպէս դուք գիտէք, տէր հայր, ևս մի խեղճ տղայ էի... առաջ, հայրս դեռ չմեռած, մենք ունէինք բաւականաչափ կարողութիւն, իսկ երբ նա մեռաւ, մենք՝ մի քանի հղբայր միասին՝ կորցրինք մեր հարստութիւնը և ընկանք ծայրայեղ աղքատութեան մէջ, բայց մեր սովորութիւնները մնացին առաջուայ նման, ինչպէս և մեր պահանջները. ևս իմ չար կամքի և մոլի սովորութիւնների գերին դարձայ... և դրամ ձեռք ձգելու համար օրէցօր ընկնում էի բարոյապէս: Բանն այնտեղ հասաւ, որ ևս վճուել էի արդէն ինքնապաշտութեամբ կեանքիս վերջ գնել... այդ իսկ ժամանակ... այդ ժամանակ...

— Ասա՛, որդեակ, ասա՛...

— Ո՛չ, տէր հայր, չեմ կարող... Երբ այդ գործը... ո՛չ, ո՛չ, ձեզ ասելու ոյժս չի կտրուում... ո՛չ...

— Շարունակիր, բաց սիրտդ խոստովանահօրդ առաջ: Դու, ի հարկէ, լաւ գիտես, որդեակ, որ ինչ էլ ասես, հետս կմեռնի:

— Ես այժմ հարուստ եմ... ունիմ գեղեցիկ նշանած, մի շաբաթից պիտի ամուսնանամ. ուրեմն ևս բախտաւոր եմ, չէ՞, տէր հայր... Բայց այն չար գործը, որ ևս այն ժամանակ կատարեցի, զաւարում է սիրտս, տրորում է ուղեղս... ևս հանգիստ չունիմ: Ո՛ր, ինչ սարսափելի դրութեան մէջ եմ... կարծես սատանան առել է հոգիս իւր ձեռքը և չարաչար բղկտում է նրան...

— Ի՞նչ ևս գործել, ասա՛, սիրելիս:

— Այո՛, ևս պէտք է ասեմ, պէտք է ձեզ ասեմ, որ հանգստանամ և ապրեմ նոր, երջանիկ կեանքով կամ... Ուրեմն ասում եմ... լսեցէք... լսեցէք և սարսափեցէք, տէր հայր...

— Ասա՛, Սիմօն, ասա՛...

Մութ սենեակում... անկողնի վրայ հրեշտակի նման պառկած էր մի երիտասարդ կին: Կամոց բացուեց... կամոց բացուեց պատուհանը և ներս մտան երկու չարագործներ, «փողերը

տուր, փողերը» կանչեցին նրանք, բռնեցին կնոջ կոկորդից...
չանցաւ մի րոպէ և... չարագործների ձեռքին մնաց միայն այն
գեղանի կնոջ գլխակը:

— Եւ... և... ասա, ով էր այն կինը, սարսափելի ձայնով կան-
չեց քահանան:

— Չարագործներից մինը ևս էի... այն կինը... քո կինն էր...

— Դու... դու... կանչեց քահանան սարսափած և վազրի
նման վազեց Սիմոնի վրայ, բայց... վեր բարձրացրած ձեռքերը
մտրակի նման ցած ընկան, աչքերը լցուեցին արիւնով, դէմքն
ընդունեց մի սոսկալի արտայայտութիւն և մի ձեռքով դուռը
ցոյց տալով, խոստով ձայնով կարողացաւ միայն արտասանել՝

— Դնա, գնա, կորիւր...

Մի քանի վայրկեան քահանան մնաց ձեռքը կարկառած,
սարսափահար աչքերով դէպի դուռը նայելով: Յանկարծ նա
բարձրացրեց դէպի վեր երկու ձեռքերը, բռնեց մագերից և
բարձրաձայն ողբալով, ընկաւ սրբի պատկերի առաջ... Ուրեմն
այդպէս—անցաւ նրա մտքով,—ահա կեանքի ակնյայտնի մի
ճշմարտութիւնը: Ո՛ր, ո՛ր տուր ինձ... ո՛ր տուր... նա իմ կեանքն
առաւ, առաւ իմ սիրտը իւր գարշ ոտների տակ և տրորեց: Նա
երջանիկ է, բայց և... ինչո՞ւ, ինչո՞ւ... և կարծես իւր հարցի
պատասխանը լսելու համար նա յանկարծ դուրս ելաւ եկեղեցուց
և գնաց... գնաց հեռու...

Ը.

Քաղաքը մնաց հեռու նրա հետ:

Երևան էին գալիս զաշտեր, լեռներ, անտառներ, խոկ քա-
հանան գնում էր ու գնում: Մարդիկ, տեսնելով նրան, զարմա-
ցած, ճանապարհ էին տալիս և, գլուխները շարժելով, երկար
նայում էին այդ հազուադէպ տեսարանին: Իսկ նա զարձեալ
գնում էր ու գնում: Երբեմն նա կանգ էր առնում, նայում էր
շուրջը և ձեռքերը կրծքին խփելով, խօսում էր ծառերի, թռչուն-
ների, գետնի հետ և նորից՝ աւելի զայրացած ու սրանեղած
գնում էր ու գնում:

Անցաւ երկու օր...

Գիշերը, երբ մռայլ ամպերի տակից դուրս սողաց լուսինը
և իւր թախծալի լոյսը սփռեց երկրի վրայ մի գերեզմանի մօտ

յայտնի երեաց քահանան... Նա կանգնած էր, թեաքիկ արծուի
նման ողորմելի ու խղճով: Նրա երեսը բոլորովին սևացել էր,
շորերը պատառոտուած էին, մագերի խճճուած և փշերով լի:

— Ուրեմն այդպէս — լսուեց նրա սուր ձայնը գիշերուայ
մեռելային լուսեթեան մէջ... Ինչո՞ւ խլեցիր դու իմ երջանկու-
թիւնը և ինչու բախտաւոր եմ աւագակները ասա... ասա...

Այս խօսքերը նա արտասանեց դէպի երկինքը նայելով:

— Ինչու չես պատասխանում... և, չստանալով պատասխան
նորից կանչեց դիւ ձայնով և կանգնեց գերեզմանի վրայ:

— Պատասխանիր... պահանջում եմ... Ա՛... չեմ լսում... չեմ
լսում... ահա ես իմ կնոջ գերեզմանի վրայ կոխեցի... քեզ աւե-
լի մօտեցայ... ասա, պահանջում եմ, ասա...

Այս ասելով նա բարձրացրեց ձեռքը, սոսկալի հայեացքով
ու դէմքի կատաղի արտայայտութեամբ նայեց դէպի երկինք և
ձեռքի գաւազանը ձգեց դէպի վեր:

Բայց երկինքը համր էր ու լուռ:

— Ա՛... չեմ լսում... ահա, տես... և, կատուի նման մագլ-
ցելով, քահանան բարձրացաւ եկեղեցու դանդաղատունը:

— Տես, ես մօտեցայ... այժմ դարձեալ չեմ լսում. պէտք է
լսես... ապա թէ ոչ կղարթեցնեմ...

Այս խօսքերի վրայ նա բռնեց զանգակների թուկերից և... քաշեց:

Հնչեց նրանց բարձր ու երկար զօղանջը... մէկ էլ... մէկ
էլ, անվերջ, ինքնամոռացութեան մէջ, ուժով խփում էր նա
առանց տեսնելու ու լսելու... Նրա խելացնորի խօսքերը, լացը և
անհասկանալի երգը չէին լսում ուժով ինչ զօղանջից:

Չանգակները խօսեցին...

Չանգակները լացին...

Չանգակները երգեցին խելագարի երգ:

Ժողովուրդը խռոված ու ահաբեկ գիշերուայ տարածամ
պահուն վաղեց գերեզմանատուն և տեսաւ տարօրինակ քահանա-
յին: Բայց քահանան ոչինչ չէր տեսնում, ոչ ոքին չէր ճանա-
չում. նրա ուղեղը մեռած էր, նրա սարսափելի աչքերը սառել
էին, լեզուն կապուել էր, կենդանի էր միայն ձեռքը, որ անդուլ
զանգահարում էր գիշերային սգաւոր լուսեթեան մէջ:

Քահանային տարան հիւանդանոց...

Հիւանդանոցում նա քարշ էր տալիս իւր խորտակուած կեանքը. կարծես այդ խեղճ մարդու սիրտն ասել ձգել էին շիկացրած երկաթի վրայ և անվերջ այրում էին. նա կանչում էր ու չարչարում. կարծես նրա ուղեղի մէջ որդենք էին մտել ու վխտում էին այնտեղ: Այդպիսի ժամանակ նա պինդ սեղմում էր գլուխը ձեռքերով ու բարձրաձայն ողբում. կարծես նրա մարմնի մէջ հալեցրած արձիճ էին լցրել և նա թափահարում էր ձեռքերը ու շարժում մարմինը, կամհնարով կրակ կտրած արձիճը մարմնից դուրս թափել...

Նա ամէն օր, երբ պատարագի զանգն էր հնչում, զարմանալի ճարպիկութեամբ խափում էր ծառաների արթնութիւնը և փախչում գնում էր:

Նա գնում էր եկեղեցի մարդաթափուր փողոցներով ծածուկ և աննկատելի: Օձի նման սողալով, այծի նման ցատկատելով, բարձրանում էր նա զանգակատունը և երկար, երկար առաջ նայելով, վերադառնում էր հիւանդանոց:

Նա մի բան էր վնասում, մի բան էր սպասում և մի կիրակի օր տեսաւ այն, ինչ որ վստուց տեսնել էր ուզում—Սիմօնի պսակի հանդէսը:

Փողոցը լի էր շքեղ կառքերով, գեղեցիկ ձիերով և ժողովրդի խուռն բազմութեամբ: Այդ բոլորը փառաւոր ընթացքով շարժւում էր դէպի եկեղեցի:

Առաջին կառքը, ծաղիկներով լեցուն, կանգ առաւ եկեղեցու դռանը. միջից դուրս եկաւ Սիմօնը:

Քահանան ամբողջ մարմնով կոպտաւ դէպի ցած, խայթող աչքերով նայեց Սիմօնի երեսին... ապա շտապով, առանց մի բռնակէ կորցնելու դողահար ձեռքերով առաւ զանգակի թուղը, փաթեթեց վզին, միւս ծայրն էլ կապեց զանգակատան երկաթէ ցանկապատին...

— Ահա բեզ հարսանիքի ընծայ—կանչելով, զանգակատանից ցած նետեց իրան...

Սիմօնը առաջինը տեսաւ և նրա սոսկալի աղաղակը օդը ճեղքեց...*

Նոր-Նախիջևան.

ԷՄ. ՊԱՆՁԻՍԱՐԱՅՅԵԱՆ.

* Ներկայ պատկերը հեղինակը գրել է Նոր-Նախիջևանի բաղրատով և մեր ժողովածուի համար վերածուած է գրական լեզուի: Պմբ.

ՆԱԽՅԱԻԲԱԿԱՆ ԱՂԲԻԻՐԸ.

Ստանիսլաւ Պշիպիշևսկուց.

Ո՛, նախյաւէրժական խաղաղութիւն—

Յագեցրաւ իմ սիրտը,

Ո՛, գոյութեան անքննին զաղանիք—

Կուռ տուր թախիծս անգլեզի մէջ:

Ո՛, վերադարձնէրի և յաւէրժ կեանքի մշտնջենաւոր կոհակ—

Լեցրաւ հոգիս յոյսի խնդութեամբ:

Էլեյսօն, էլեյսօն:

Եւ, որովհետեւ ես կամ սկզբից և եթ և պիտի լինիմ մինչև յաւէրժութեան անծայրածիր սահմանները—

օգնիր ինձ, Տիրուհի:

Եւ, որովհետեւ անունդ ինձ համար միշտ և հանապաղ սրբութիւն էր և երբեք աւնայն տեղը ես նրան չեմ յիշատակել—

լսիր ինձ, Տիրուհի:

Եւ, որովհետեւ տանջանքի ամենածանր բեռը ես անտրտունջ վերցրի ուսերիս վրայ և տարայ խաչըս ճակատիս արիւն-քրտինքով մահուան և մահապատժի սարի զագաթը—

փրկիր, ինձ, Տիրուհի:

Էլեյսօն, էլեյսօն:

Չարչարանքի և բերկրութեան աղբիւր—

Ոգևորութեան անմիտ հիացում—

Աշնան փոթորկի թախծաթրթիւ հառաչանք—

Յոփութեան և սուրբ զմայլանքների ամուսնական անկողին—

Վրէժի և նախանձի արիւնաթաթաւ սուր, սիրոյ և յաւէրժ հաշտութեան խորհրդանշան—

Դէպի քեզ եմ, Տիրուհի, պարզում ձեռքերս երկիւղած խոնարհութեամբ և՛ խնդրում, և՛ պաղատում՝

մի թողնիր ինձ:

Արշալոյսների և բոցաթրթիւ լուսաբացի նախազգացում—
Գարնան բեկրալի աւետարեր—

Սառույցները հալեցնող ջերմին ճառագայթ—

Բոլոր արեւների ցուքերը կլանող տառ—

Լեռնաշղթաները ձեղքող և ժայռերը փշրող արագահաս
հեղեղ—

Ընդունիր իմ սէրը, Տիրուհի,— խաչածե ևս պառկած եմ անա-
քո առաջ երեսի վրայ, համբուրում եմ պարշապարների և հիւ-
ցումի աղաղակով կանչում եմ քեզ՝

Ե՛կ, արշալուսի մատղ:

Կասկածների խօլ դառնութիւն—

Յուսահատութեան մէջ կախ ընկած ձեռքերի հրացնցող
թոյն—

Կախարդի գաւաղան, որ սրբութիւնը ցիւս է դարձնում—
Թունաւոր նեւա, որ անմեղների սիրտը գեհննի հրավառ
խորքն է գահաւիժում—

Խափուսիկ օթերեւոյթ, որ անյայտ դրախտների պատրան-
քով է հրապուրում—

Դէպի քեզ եմ պարզում, Տիրուհի, յուսահատութիւնից ա-
հաւոր բաղուկս՝

Անիծումս լինիս:

Մայր գեղեցկութեան—

Մայր առապանքի և տանջանքների—

Մայր հմայքների և հիացումի յաւերժական թափերի—

Մայր հրաշքի և թախծութեան—

Յաւերժ մղձաւանջ, վամպիր, սատանայ—

Ես փռեթաւալ պառկած եմ քո առաջ:

Էլիյսճն, էլիյսճն:

Դու, որ իմ հոգուց խլեցիր սարսափի աղաղակ— ցաւի տան-
ջող հառաչանք— թովիչ հնչիւնների փայփայիչ շշուկ— երկինք
բարձրացող վշտի մեղմագին հեծեծանք— սիրտ ձեղքող զղջման
յուսարեկ թոթովանք— մայրական օրրերդի խաղաղ օրօր— վրէժի
և նախանձի ահարկու աղմուկ—

Գըթն, Տիրուհի:

Դու, որ երկնքում դիւթական շուք սփռեցիր հօթներփեան
ծիածանի, շիկակարմիր արշալուսի և թաւիշ-գիշերուայ աչքի ա-
ռաջ— դու, ամենակարող Տիրուհի, որ արեւի խաւարման և երկրի
սե, ահաւոր ստուերի մէջ ամէն մի էակի սարսափեցնում ես
վերջին դատաստանով, որ ջրային յորձանքների շեղջերը դէպի
կապուտակ երկինքն ևս ժայթքում— դու, որ արեւակէզ անա-
պատներից թռչող աւազների թանձր մշուշներ ևս բարձրացնում
և նրանցով մեր աչքերից երկնականմարը ծածկում— դու, որ ծո-
վային ալիքների զայրացկոտ փրփուրն ևս զսպում և դարձնում
նրան մանուկի հեղիկ ժպիտ,

Գըթն, Տիրուհի:

Թաթառի և փոթորկի ահարկու ոռնոց—

Կառաղի ծիածանի երանգներով շողացող ներկերի մրրկահոս
հեղեղ—

Աշնան մանրամաղ անձրեւային եղանակի լալիան հառաչանք—

Բեղմնաւորութեան և վարնանային խօլութիւնների նեցուկ—

Անեծքների սարսափ, զղջման արտասուք, սիրոյ շշուկ,
հրճուանքի թոթովանք—

Էլիյսճն, էլիյսճն:

Ամենաբարբի—

Յաւիտենական—

Օթերեւոյթ— Տանջանք— Բերկրութիւն,

Ամէն, ամէն, ամէն...

Թարգմ. ՈՆՈՓՐԻՈՍ ԱՆՈՓԵԱՆ.

1.

ԸՆՆԱՆՔ ԺՈՂՈՐԴԻՆ.

Ափսոս, անցան, գընացին
Ցուքեր, փայլեր երկնածին.
Հողմը խիզախ թափերով
Անցաւ խոժոռ ափերով:

Կոհակն՝ ահեղ ցասկոտած՝
Ափին զարկեց—որոտաց.
Ճայլը ճչաց սարսափից,—
Թռաւ, փախաւ քարափից:

Մըշուշն իջաւ՝ ինչպէս գող,
Մարեց լոյսի ամեն շող
Եւ մոխրագոյն ծածկոցով
Վարագուրեց ափն ու ծով:

Ամբան ալիք ու եզերք,
Ծուփի անուշ, թովիչ երգ
Մընաւ բարեւ ասացին,
Խոր սուգ մըտան ու լացին...

2.

ԴՈՒ ԸՍՍ ԳԻՇԵՐ...

Դու այս գիշեր քուն չը լինես.
Դուցէ յանկարծ վազէ՛վազ
Հասնի գուժկան, կանչէ և քեզ—
Ու օգնութեան դու գընաս:

Մի մոռանար, որ մեզ վաղճւց
Չէ լուսանում շողուն օր.—
Մենք՝ մերժւած մեծ Աստրծուց՝
Ոչ տեղ ունինք, ոչ անդճրը...

Արթուն մընա. դճւրս եկ, շրջէ.
Դուցէ՛ վերքից ուժաքամ՝
Անգոր ձայնով մէկը կանչէ—
«Փրկի՛ր, ընկե՛ր, բարեկամ»:

Պատրաստ եղի՛ր ամեն ճամբի—
Դըժւար, խաւար ու զազիր.
Թո՛րք՝ ինչպէս ըստեւրն ամպի,
Հէնց կոչ լսես. «ո՛, հասի՛ր»:

3.

ՀՏՊԻՏԻՆ.

Ես գիտեմ քո հոգին, ո՛ր, հապիտ...
 Խնդացրաւ տօնօրեայ ամբոխին.
 Երեսիդ միշտ ծիծաղ ու ժրպիտ՝
 Դու ասա ինչ որ զայ քո գլխին:

Խեղճ հապիտ. ձեացիր ու կեղծիր:
 Թող ամբոխն՝ անսալով քո խօսքին՝
 Ծիծաղէ, քեզ գիտէ անձանձիր
 Եւ թափէ քո ասած իր ոսկին:

Թող հոգիդ ցաւ, կսկիծ միշտ կըրէ
 Ու՛ ջարդւած՝ գթութիւն մը մնջայ. —
 Խըլացրաւ դու նըրան. թող լըռէ. —
 Ծիծաղիր, խեղճ հապիտ, բըրբըջա:

Հարազատ էակներ դու թաղիր,
 Բախտն անգութ թող խալտ քեզ քանդէ,
 Բայց դարձեալ խնդացրաւ, ծիծաղիր,
 Քրքիջով խեղճ հոգիդ աւանդէ...

4.

ԱՂՅԹՔ

Երբ վըհատութեան քայքայիչ ոգին
 Մեր սրտերի մէջ բոյն դընէ ըզդոյշ,
 Շնորհիւ մեզ, Աստուծ, այնպիսի մի ոյժ,
 Որ կարողանանք ներհակ հոսանքին
 Դիմադրել ուժգին:

Երբ մըրթիկների պարը որոտայ,
 Երկինքը ծածկի սըզաթույր քողով, —
 Մեր աստղը վառիւր յուսափայլ շողով,
 Որ գէպի սուրբ գործ ամեն մարդ երթայ
 Ազան, անշղթայ:

Ու երբ զոհ գնանք վեհ ուխտի սիրուն,
 Մեր յիսնորդների քաջ սրտերի մէջ
 Դու պայծառ վառիւր այն կըրակն անշէջ,
 Որ մեր գոյութեան ոգին անըկուն
 Պահպանեց տոկուն...

5.

ԸՅՍՏԵՂ, ՈՒՐ ԴԱՅՏԵՐՆ...

Այստեղ, ուր դաշտերն անծայր, անսահման փռել են փիշեր,
Վեհ, արքայական խաղաղութեան մէջ իջնում է գիշեր.
Հանգչում է քամին. լուռ են քիչ-քիչ տրտ ու անդաստան
եւ կռլ է գընում Թանձրացող մըթում լեռների շղթան:

Նախաւէրժական անդունդը՝ դուքած շողուն դարգերով՝
Հըսկում է լռիկ յոգնած դաշտերի հանդիստն անխըռով,
եւ՝ չընաշխարհիկ, նուրբ ըստերների կախարդանքի տակ՝
Ծծում են դաշտերն անուշ թմրութեան նեկտարը յըստակ:

Շուրջըս՝ փառահեղ ու համատարած խորին լըռութիւն,
Վերը՝ երկնային նախշուն դմբէթի անհուն խորութիւն.
Եւ ըզգում եմ ես՝ վեհ խոկումներից խորապէս ազգած,
Թէ այս ըռպէիս այստեղ է Աստուած:

6.

ԴԵՂԹԸԺ ԳԻՒՂՈՒՄ.

Հեաց, մարեց մահահամբոյր

Վերջալոյս.

Մութը սողաց, բազմեց գիշեր

Խռովայոյդ.

Բայց լուռ մըթում չ'առկայծեցին

Կըրակներ,

Զը հնչեցին մեղամաղձիկ

Նըւազներ...

Գոցւած դռներ... փըլած պատեր

Ու հրդիկ...

Ահ, սէր էք դուք, ինչո՞ւ փախաք

Խեղճ մարդիկ.

Ինչո՞ւ յաւէտ հրաժեշտ տուիք

Մայր-հողին

Եւ խնդացրիք տըրեւածուծ

Ոստիւին...

ՍԻՄ. ԲԱՅԻՆԱՆ

ՊՕԼՍԵՆ ԿԱՐԻՆ

(Ճամբորդական յուշեր).

1894 թուին էր. Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի կողմէն պաշտօնի կանչուած էի:

Պօլսեցիք առհասարակ ճամբորդութեան սովորութիւն չունին. այս պատճառով շատ զժուար էր ինձ՝ 18 ամեայ պատանիի մը համար, որ կեանքի մէջ դեռ նոր կը թեւակոխէի, յանձն առնել այնքան հեռու ճամբորդութիւն մը: Սակայն պաշտօնիս պատիւը, նիւթական պէտքը և մանաւանդ աշակերտական նստաբաններու վրայ այնքան սիրուած ու երազուած Հայաստանը տեսնելու պատենթութիւնը բաւականին խրախոյս տուին ինձ:

Հայաստանի նաւահանգիստը Տրապիզոնն է: Պօլսէն Տրապիզոն կան բազմաթիւ շոգենաւային գծեր, այլ և այլ աղբերու և այլ և այլ ընկերութեանց ձեռքը. ինչպէս օսմանեան, Փրանսական, աւստրիական, յունական, ռուսական, վրացական ևն: Ասոնց մէջ ամէնէն անպիտանները օսմանեան ընկերութիւններն են, իրենց փառած ու խարխուլ նաւերով, որոնք հազիւ հազ կրնան զիւրենք մէկ նաւահանգիստէն միւսը ձգել: Յատկապէս յարգի են Փրանսական և աւստրիական ընկերութիւնները: Փրանսական ընկերութեանց մէջ յայտնի է Բաքէն, որ ի սկզբան հայկական ընկերութիւն մը եղած է: Հայ վաճառական մը միանալով մարոքցիի մը հետ (ուրկէ սւր) հիմներ է այս ընկերութիւնը, բայց յետոյ ստիպուել է ծախել Փրանսացի Բաքէին, այն պայմանով որ ընկերութեան, ինչպէս և շոգենաւաներուն աշունները անփոփոխ մնան: Այս պատճառաւ է որ նոյն ընկերութիւնը այժմ ալ կը կոչուի «Բաքէի հայկական և մարոքեան

ընկերութիւն», իսկ շոգենաւաները կը կրեն Arménie, Anatolie, Russie ևն ծանօթ անունները: Հայկական շարժման ժամանակ Տաճկական կառավարութիւնը, որ Հայաստան անունէն կը դուրս ու կը սարսափէր, հարկադրեց որ Arménie շոգենաւին անունը այլ ևս չյիշուի. կը բաւականանային միայն A տառը դնելով:

Պօլսէն Տրապիզոն ճամբորդութիւնը ամէնէն արագ գնացքով 2 ու կէս օր կը տեւէ: Օսմանեան շոգենաւաները՝ որոնք սովորութիւն ունին Սև ծովի բոլոր նաւահանգիստներն ալ մըտնելու, այդ ճամբորդութիւնը հազիւ վեց օրէն կը կատարեն: Ես որոշեցի մեկնիլ Բաքէի շոգենաւով՝ որ պիտի հանդիպէր միայն Սամսոն և Տրապիզոն:

Յուլիսի 16, երեքշաբթի, մեկնելու օրս էր: Anatolie շոգենաւը հսկայ իրանը ցցած, ծովի թանձր ամպերը բերնէն արձակելով, կանգնած էր ծովուն բացը: Հայրս ու երեք սրտակից դասընկերներ ինձ ողբերկեան մինչև շոգենաւը: Արտասուքներ չեղան մեր հրաժեշտի բառերը, այլ բաջալերական յորդորներ իրենց կողմէն և խոստումներ իմ կողմէն:

Երեկոյեան դէմ շոգենաւը պատրաստուեցաւ ճամբայ ելնել, ահագին իրարանցում մը ներսն ու դուրսը, ծովին վրայ, շրջապատող բազմաթիւ նաւակներուն մէջ, ճամբորդներու և բեռներու խոսնաշփոթ հլուսուտը և այլն, այս բոլորը այնպիսի հոուզհոում մը առաջ բերին, որ մարդ գլուխը կը կորսնցնէր: Եւ ահա շոգենաւը արձակեց իր խորունկ ու թաւ սոյլը, որ այնպէս ախորժիկի եղած է միշտ ինձ, որ չգիտես ինչ մը ունի իր մէջ սրտադրաւ, տխուր ու խորհրդաւոր, մանաւանդ երբ սոյդ սոյլը կուգայ հեռուէն՝ զիշերուան թանձր մթնոթեան ու լուսութեան խորերէն:

Խարիսխը վերցուցին, անիւները շարժուեցան և մեր շոգենաւը ճանապարհ ընկաւ փառահեղ ու հանդարտ:

Երեսնիս զարձուցած գէպի Սև ծով, մենք կը յառաջանանք գեղեցիկ Վոսփորէն: Մեր հոտն է արդէն Հին Պօլիսը, որու անհամար մզկիթներու բարձրաթոփ սրածայր մինարէները աշտաբակներու ծով մը կը ձևացնեն, Մարմարան՝ որ մինչև հորիզոնը կը փռուի իր կապուտակ սաւանով, կղզիները՝ որոնք հեռուէն

կապտին կուտան կապոյտ ծովին ու կապոյտ երկնքին մէջտեղ կարծես կախուած: Աջ կողմ Ասիական ափն է, ձախ կողմ Եւրոպական ափը, իրենց բազմաթիւ գիւղերով՝ որոնք մեծատարած Պօլսի արուարձանները կը կազմեն: Իրարու ետեւ կը շարունակ Քաաքքէօյ, Իւսկիւտար, Գուզկունճուք, Պէյլէրպէյ, Չէնկէլքէօյ, Վանիքէօյ, Գանտիլլի, Գանլըճա, Անատօլու Հիսար, Չուպուքլը, Պէյքօղ, Հիւնքեար Իսկէլէսի՝ ասիական ափին վրայ, և Պէշիկթաշ, Օրթաքէօյ, Գուրուչէշմէ, Աոնաուլու քէօյ, Պէպէք, Պօյաճը քէօյ, Ռումէլի Հիսար, Սիլէնիա, Ենիքէօյ, Թարապիա, Պէօյիւքաէրէ՝ Եւրոպական ափին վրայ:

Անցանք Պէօյիւքաէրէէն՝ դեպքանական ամառանոցներու այդ կեդրոնավայրէն. անոր ետեւն Մէսար-Պուրնու, Սարը-Եար, Ենի-Մահալլէ: Հոս ահա, ծովին ափը, խայտառոյ Ջուրերուն առջև նստած է փոքրիկ ու անշուք իմ հայրենի տունս: Հոն է անշուշտ մայրս, որ աչքերը ծովին յառած՝ դուրսի շոգենաւններուն կը նայի, վերջին անգամ մ'ալ տեսնելու իր պանդխտող որդին: Դիտակ չունիմ նայելու համար. բաւական հեռուէն կ'անցնինք և աչքերս չեն զօրեր: Ահագին սաւան մը ունիմ պատրաստ. կը փռեմ շոգենաւէն դուրս և իբր գրօշակ կը ծածանեմ: Տունէն տեսեր են իմ այդ ճերմակ թաշկինակս և պատասխաներ են:

Մէկ ժամ կը տեւ Վոսփօրը. ահա արդէն հասանք Գափագները, երկու համանուն գիւղեր դէմ առ դէմ, Վոսփօրի երկու եղբրքները: Պօլսոյ սահմանն է այս: Հոս՝ բազմաթիւ մարտկոցներու հետ, երախնին գէպի ծովը կարկառած՝ շարունակ են Օսմանեան Տէրութեան ամէնէն խոշոր թնդանօթները, նեղուցին մուտքը պաշտպանելու համար՝ Սև ծովէն եկող նաւատորմներու դէմ:

Գափագներուն առջևէն ծովը կ'սկսի լայննալ. Վոսփօրը տեղի կուտայ, և ահա յանկարծ աչքիդ առջև կը բացուի Սև ծովը, իր անհուն լայնածաւալ տարածութեամբ, որ հեռուն՝ հորիզոնին վրայ՝ տարտամ մշուշին մէջ կը հալի: Մութ է արդէն. և Վոսփօրեան զով գիշերը, աստղալոյց երկնքէն ծովին ծփան ալիքներուն վրայ փռուած՝ փոխադրել կուտայ քեզի երազներու աշխարհը: Մտածել չես ուզեր իրականը, կը մոռնաս նիւթականը, ու չես տեսներ ու չես լսեր նոյն իսկ ոտքիդ առջև

փռուած ճամբորդներու սա խառնիճադանճ բազմութիւնը, որոնցմէ ոմանք կերպեն, ոմանք կը գոռան, ոմանք կը խորզան և ուրիշներ ալ տխուր նստած՝ ով գիտէ ինչ գառն հոգեր կը մտորեն:

Ճամբորդներուն մեծ մասը թուրքեր ու պարսիկներ են. երկուքն ալ ծայրագոյն ազտեղութեան մէջ՝ շոգենաւին տախտակամաններուն վրայ, անցնող գարձոցներու ոտքի հարուածներուն առջև անտարբեր՝ փռուած են: Հայեր շատ քիչ կան: Մեր սենեակին դէմ է թուրք փաշա մը՝ որ Պադաւա պաշտօնի կերթայ. քանի մը կ'ին ունի՝ որ գրեթէ պարկերու մէջ փաթթած՝ սենեակին մէջ գիտեղեր է, և երկու հօտ ալ շարածճի աղջիկներ՝ որոնք իբրեւ աղախին ու հարճ կը ծառայեն իրեն: Շոգենաւին սենեակը նեղ կուգայ վայրենի փաշային և նա տուրի լաւ կը համարէ վեր երթալ և խոնաւ տախտակամանին վրայ՝ հոտած պարսիկներու շարքին մէջ խամփալ:

Իմ բարեկամներս եղան յոյն պարօն մը՝ Քոնսթանթինի, որ վաճառականական գործերով Նովորոսիսի կերթար, Ասորի կ'ին մը, Քիսմիլ անունով երկատասարդ թուրք մը՝ որ Հալլըպլի երկրագործական վարժարանը կուսանէր, Սուրիա աղա անունով հայ բարի մարդ մը՝ որ Սամսոն պիտի կ'լէր, և շոգենաւին ծառայողները: Ասոնց մէջ հետաքրքիր տիպ մ'էր շոգենաւին սրճարանապետը, որ չոր ու կտրուկ մարդ մ'էր, անշուք լեզուանի. ազատ կը խօսէր թուրքին հետ թուրքերէն, յոյնին հետ յունարէն և ֆրանսացոց հետ ֆրանսերէն: «Այսքան լեզու խօսող մէկը անշուշտ հայ ըլլալու է, ըսի:—Հայերէն գիտեմ, ըսաւ, բայց կտրականօրէն մերժեց թէ հայ է:

Այնուհետև յայտնեց նա թէ ինքը նշանաւոր ուսումնական եղբայր մը ունի, որուն նմանը ամբողջ Պօլսոյ մէջ չի գտնուիր:

— Ի՞նչ է անունը, հարցուցի ևս:

— Թովմաս Թերզեան:

— Ի՞նչ կըսէր, բացադանչեցի ևս, Թովմաս Թերզեան. այդ նշանաւոր քանատեղծը, պօլսահայ գրականութեան ամէնէն լուսաւոր դէմքերէն մէկը ձեր եղբայրն է:

— Այո:

— Բայց նա հայ է:

ալ կային՝ հնաժենէ եղծուած գրերով: Կով մը ելաւ դիմացնիս՝
 երբ հկեղեցիին պարտէզը մոտանք: Այդ կովէն գատ ուրիշ մէկը
 չկար. հկեղեցիին դուռը դոց էր. ժամկոչն ալ չկար. հնազանք
 առանց կարենալ տեսնելու: Շուկայէն անցնելով ուղղուեցանք
 դէպի այն գեղեցիկ հկեղեցին, զոր ծովին վրայէն տեսած էինք
 և զոր մեր յայն բարեկամը իրենցը կը կարծէր: Եկեղեցին լատի-
 նական էր. մեր ընկերները մէկ մէկ ծոռնկ աղօթք ըրին և մեկ-
 նեցանք: Սկսանք շուկան պտտիլ՝ քաղաքին արդիւնարօրութեան
 վրայ գաղափար մը կազմելու համար: Պտտւոյ շատ չկար, եղածն
 ալ կամ խակ կամ փտած. հասուն և ընտիր մրգեր կը պակսէին.
 խաղողը մանր, կեղևը հաստ, ջրալի ու անհամ. այն ալ օխտն
 60 փարա: Հացը խմոր էր: Հոս կայ նաև տեսակ մը հաց՝ ճիշտ
 սիմիթի ձևով, լայն, հաստ և շատ խմոր: Տեղացիք շատ տարբեր
 չեն պօլսեցինք, բայց չափազանց հանդարտ: Հոս բարձր խո-
 սիլ չկայ. շարժում չկայ. ձայն, կենդանութիւն չկայ. բոլորը խա-
 նութներուն անկիւնը քաշուած՝ կարծես իրարու տկանջի կը խո-
 սին: Հայու կոկիկ ճաշարան մը գտայ, ուրկէ 100 տրամ խորտիկ
 գնեցի 90 փարայով:

Մամսոնը Փոքր-Ասիոյ ներքին գաւառներուն զլխաւոր նա-
ւահանդիւստն է. ասոր համար ալ օրէ օր շէննալու վրայ է: Կի-
սարիա, Սերաստիա, Եւդոկիա, Ամասիա, Մարսուան՝ Մամսոնի
միջոցով կը կապուին Պօլսոյ և Եւրոպոյի հետ: Էնկիւրիի երկա-
թուղին գեռ հեռու է անոր այս առաջնակարգ դիրքը խախտիլէ:
Հայերը Մամսոնի մէջ շատ չեն, ոչ ալ հին: Գիւղերուն բնակ-
չութիւնը՝ որ աւելի շատ է, Համշէնցի գաղթականներէ կազմուած
է. իսկ քաղաքը Փոքր-Ասիոյ ներսերէն եկող գաղթականներէ,
մեծազոյն մասը Կեսարացի, մնացեալը Ակնէն, Եւդոկիայէն և Սի-
րաստիայէն: Ընդ ամէնը 200 տուն են: Թուրքերը հայերէն շատ
աւելի են. բաւական ալ յոյն կայ: Մեր հիւրհիցին Ս. Նիկողայոս
անունը կը կրէ, որ ինչպէս տեսանք՝ խիզճուկ բան մ'էր: Ընդ-
հակառակը զպրօցը գիւղացիի ու բարձր շէնք մ'է. աշակերտնե-
րուն թիւն է 200:

Մամսուն, ինչպէս ըսի, արտաքին երևոյթով բաւական դե-
ղեցիկ և սիրուն է, բայց ներքինը ոչ այնչափ. փողոցները սա-
ւայտառակ չկայ: Տուները բաւական մեծ են. ասոնք թէև փայտա-

շէն հն, բայց գուրսէն այնպիսի ճերմակ ծեփ մը զարկած հն, որ
բարաշէնէն բնաւ աւարտիւթիւն չունին:

Մեծ հրապարակէն անցնելով ետ կը դառնայինք շոգհատ
ղիմելու համար. պատահեցանք քանի մը սայլերու՝ որ ծխախոտի
չոր տերեւներու աճողին կապոցներով բեռնաւորուած՝ ճոնչալով
սոսջ կ'երթային: Այս սոթիւ պատշաճ կը համարեմ յիշել տե-
ղիս ծխախոտը, մանաւանդ Պաֆլէայինը, որ շատ բնաւոր տեսակ
մը կը համարուէի, և ամէն տեղ մեծ յարգ ունի, կազմելով տե-
ղական արդիւնաբերութեան ամէնէն շահաւէտ մէկ մասնածիւրը:

Նաւամատոյցին վրայ անյագգիրնիս հա ստացանք ու նաւակնիրով նորէն շոգենաւ զիմեցինք: Կէն օրուան ժամը 6½ ին շոգենաւ սուլեց և ճամբայ իլանք: Նախ սկսանք բացուիլ ու բացուիլ ծովին խորը, մինչև քաղաքէն բաւական հեռացանք, նաւը իր ցռուկը զէպի արեւելք դարձուց նորէն: Ուղղակի Տրապիւզոն կ'երթանք: Աջ կողմերնիս հորիզոնին վրայ զեղեցիկ տեսողոն մը կայ, ամբողջ հրկա՛ր ծառուղի մը, որքան տեղ որ աչքդ կ'առնէ, բնաւ լեռ մը, բարձրութիւն մը չկայ:

Երկրորդ հարցը, որը վերաբերում է Երևանի քաղաքի զարգացմանը, պահանջում է միջոցառումներ, որոնք կհանգեցնեն քաղաքի տնտեսական, մշակութային և սպորտային կյանքի ակտիվացմանը։

ուսեալ թուրք մը, որ հայուն գիտութիւնը և հանճարը չճանչնայ և անոր առջև չխոնարհի:

Սամսոնէն ճամբայ ելլելէ հոք ծովը սկսաւ գէշնալ. շատեր ծովախաւէն ընտելեցան, բայց իմ վրաս ազդեցութիւն մը չունեցաւ: Շողկնաւին ցոռկը գացի: Գիշերուան խորունկ մթութեան մէջ, մինչ ծովը կը գստայ, մեքենաները կը գզրգան, ալիքները կը փշրուին ու փրփուրները կը խշրտան, կ'երթանք մենք առանց բան մը տեսնելու: Լուսին չկայ երկինքը և ոչ աստղեր կը պլլալան: Միայն ծով, մութ ու փոթորիկ: Բայց հեռուն, շատ հեռուն, աջ կողմի վրայ, կարծես դարձեալ ազատ լոյսի նշմար մը կայ, որ եղբարը կը յիշեցնէ: Ուշ պառկեցայ այն գիշեր, աւելի շատ վայելիլու համար ծովին ու փոթորիկին այդ ուժեղ հաճոյքը, որուն տարի մը ամբողջ կարօտ պիտի մնայի:

Սամսոնէն հոք Սև ծովի ափերուն վրայ շարուած են թէրմէ, Իւնիէ, Ֆաքա, Փէրշէմպէ, Օրտու, Ապտալ, Կիրասոն, Զէֆիրէ, Թիրէպօլի, Էլէկիւ և Փլաթանա. առանց հանդիպելու այս տեղերը՝ շողկնաւը կը սուրար նոյն օրն ու ամբողջ գիշերը:

Շողկնաւին ու շղթաներուն գողգոտոյը արթնցուց զիս միւս առաւօտ՝ ուրբաթ: Տրապիզոն ենք, ամէն մարդ մեկնելու վրայ է. վեր վաղեցի. քանի մը երգնկացի հայեր գտայ, նաւակ մը վարձեցինք և դուրս ելանք: Նաւավարնիս հայ մըն է: Քաւաշէն, բայց քիչ մը փոփոխած նաւահանգիստն ելլելով՝ անցաւ գիրնիս ափին: Անցանք մաքսը, ուր շատ դժուարութիւն չկրեցինք, որովհետեւ տաճկական մաքսային խտութեանց արդէն ծանօթ ըլլալով, հետերնիս ամենահասարակ իրեր միայն առած էինք: Հայ ուղեկիցիներէս մէկուն վրայ հասարակ դմելի մը զըտան. հայու մը համար այսքանն ալ շատ էր. գրաւել ուղեկին. նա ընդգրկեցաւ և բարկութենէն ծովը նետեց:

Ուղեկիցիներուս հետ տաճկի պանդոկի մը մէջ սենեակ մը վարձեցինք. յետոյ գացինք մաքուր ճաշարան մը, ուր 2-ական զրուշ վճարելով կէս-կէս հաւ կերանք. սեխ մ'ալ առինք 60 փաթաթով, զոր այնչափ հոգի միասին ուտելով չկրցանք վերջացնել:

Տրապիզոն գեղեցիկ քաղաք մ'է. կեանք ու շարժում կայ. շողկնաւային անէնթաները փողոցներուն մէջ կը պոտան. «Պա-

թումա, Նովորոսիսքիէ» և այլն, ուրիշ մը «Սթամպօլա օն քուրուշա»: Տասը դահեկանով առկէ մինչև Պօլիս... Երեք օրուան ճամբայ... Միաժամանակ մեկնող շողկնաւներու մրցումն էր այս, որ ժողովուրդ գրաւելու համար այսպիսի առասպելական զիջումներ կ'ընէին:

Տրապիզոն՝ որ Լազիստանի մայրաքաղաքը և Սև ծովի առաջնակարգ նաւահանգիստն է, բնակուած է մեծագոյն մասամբ լազերէ և թուրքերէ: Յետոյ կուգան յոյները: Ասոնցմէ աւելի սակաւաթիւ են հայերը, որոնք 65,000 բնակչութեան մէջ 1,300 տուն կը հաշուէին նոյն թուին: Մեծագոյն մասամբ գաղթած են զանազան տեղերէ և հոս հաստատուած: Երեք եկեղեցի և մէկ հրաշալի առաջնորդարան ունին: Մեծ ու քարաշէն շէնք մ'է զպրոցը, որ 600 աշակերտ ունէր: Ուսումնասէլ Տրապիզոնցիք յառուկ ուշադրութիւն դարձուցեր էին անոր վրայ 1893-ին և Պօլսէն ու գաւառներէն հրաւիրեր էին ճիմարանն ու Սանաաթրեանն աւարտած մի քանի երիտասարդ ուսուցիչներ, որոնցմով կրթութեան գործը քիչ ժամանակի մէջ շատ առաջ գնաց:

Տրապիզոնէն Կարին երկու ճամբայ կայ. մէկը արքունի խճուղին, որու համար կ'ըսեն թէ ամբողջ Փոքր-Ասիոյ մէջ աւելնէն կանոնաւորն է, և երկրորդ՝ լեռնային հին ճամբան, որ կ'երթայ Թորոսուսի վրայէն: Ճամբորդելու համար երկու միջոց կայ. ձի կամ կառք: Զիով ճամբորդութիւնը կը տեւ 10 օր արքունի խճուղիով կամ 8 օր լեռնային ճամբով. իսկ կառքով ճամբորդութիւնը՝ որ միայն խճուղիով կրնայ ըլլալ, 5 օր կը տեւ: Թղթատարը 3 օրէն կ'իջնայ:

Ես որոշեցի ձիով երթալ: Քսանի չափ վանեցի հայեր նոյն օրը ճամբայ պիտի ելլէին: Ասոնք հաւաքուած էին վանեցի Մկրտիչին խանը. ևս ալ հոն գացի և 140 զրուշով վարձեցի ձի մը՝ որ զիս մինչև Կարին պիտի տանէր: Վեց հոգի էինք ձիաւոր, միւսները՝ աղքատ ու պանդուխտ մարդիկ, քալելով պիտի երթային: Մինչև մենք պատրաստուեցանք, ճամբորդներու ուրիշ մեծ խումբ մը, որ կը բաղկանար 80 քուրդէ և քանի մը հայէ ու ասորիէ, ճամբայ ելաւ: Գրեթէ մէկ ու կէս ժամ յետոյ, տաճկական ժամը 9½-ին, ճամբայ ելանք մենք ալ և սկսանք

յառաջանալ գէպի ծովեզերքը: Անաթոլին գետ չէր մեկնած. ծովին վրայ կ'սպասէր. փերջին տեսնելս էր:

Ծովին եզերքէն քիչ մը յառաջանալով, տաճկական պաշտօնականները կանգնեցուցին մեզի և անցազիրնիս նայեցան. քիչ յետոյ ճամբան հրկուքի բաժնուեցաւ. քաղքէն դուրս ելած էինք. մէկ ճամբան՝ որ ծովին եզերքէն կերթար զուգահեռաբար, Պաթումի ճամբան էր. իսկ միւսը՝ որ գէպի ներս կը ծռէր՝ աջ կողմ, մեր ճամբան էր, որ կերթար Կարին: Այդ ճամբան պիտի չափէինք 10 օր շարունակ....:

Մեկնած օրս ուրբաթ էր, յուլիս 19: Նոյն օրը երեք ժամ ճամբորդեցինք. ճամբան խիստ զուարճալի է. ամէն կողմ լիոնէր, ձորեր, կարկաչան գետեր, անտառներ, քարածայրեր, անդունդներ ու հովիտներ: Գիշերը կեցանք Մէքէրէլի ըստած տեղը՝ խան մը. առիկա հզաւ մեր առաջին իջկանը: Հոս արդէն ուրիշ չէնք մը չկար, բայց կթէ այդ խանը, որ ունէր 2-3 սենեակ: Ես անկողին ու վերմակ չունէի, ուստի առանց հանուելու պառկեցայ գետինը: Մեր ընկերներէն՝ վանցի Գասպար՝ որ հոգալ կուզէր զիս, իր վերմակն ինձ տուաւ: Օրուան յովնութենէն, որովհետեւ երեք ժամու չափ քալեր էի, հանգիստ հանգարտ ընացայ:

Շարաթ առտու շատ շուտ, ժամը 8-9-ին զոռաց ձիապանին ձայնը. «Գալգըն, ուշախլար» (եւէք, տղայք): Արթնցանք, ձիերը բռնաւորեցինք անտառներով, անկողիններով ու վերմակներով, մենք ալ բարձրացանք այդ ահագին գէղերուն վրայ, ու զանգաղ քայլերով ճամբայ ինկանք:

Դեռ չէր լուսցած երբ ճամբայ ելանք. շուրջերնիս մութ է: Ահա ձորին մէջէն Կանդաղաքայլ առաջ կը շարժին բռնաւոր ձիերը. անոնց վիզերէն կախուած կոշտ զանգակները խուլ ու միօրինակ հնչում մը կը ձգեն, որ իր տխրութեամբ կը համապատասխանէ մենաւոր լեռներուն սարսաղագեցիկ լուծեան: Հետեակ ու աղբառ մեր ընկերներն ալ, ոմանք առաջ ինկած իրրեւ առաջնորդներ, ոմանք ետեւէն, ուրիշներ ալ ձիերուն երկուքովերէն, ձեռքերնին մէյ-մէկ ցուպ, մեզի կը հետեին: Անընդհատ կը քալենք: Բարձր լեռներուն կատարները քիչ-քիչ կսկսին լուսաւորուիլ, մինչդեռ վարը ձորին մէջ գետ խաւարը կը տիրէ:

Չախ կողմերնիս գետ մը կայ, որ մեր ճամբան կը գծէ. իր հոսանում ընթացքը, մերթ հանդարտ ու լոխն, մերթ խրոխտ ու փրփրուն, մեր աչքերուն ու տկանջներուն զուարճութիւնն է:

Կէս օրին մօտ կը հասնինք Աթլը-քիլիսէ ըստած գիւղը, ուր եկեղեցի մը կայ եզեր, թերեւ «յանուն Սրբոյն Գէորգայ», որ ձիաւոր սուրբ մըն է: Այդ գիւղը, ինչպէս նաեւ բոլոր միւս գիւղերը, զորոնք պիտի յիշեմ ասկէ յետոյ, կը բաղկանան խանութներէ և երբեմն ալ միայնակ խեղճուկ տուններէ: Ընդհանրապէս լազարնակ են: Ճամբան սովոր տեսնես, 100-ին 80 լազ է:

Աթլը-քիլիսէի առջև քիչ մը կանգ առինք՝ ուտելիք առնելու համար, որ սովորաբար ուրիշ բան չէ, բայց կթէ խաշած հաւկիթ, չորցած պանիր կամ աղի կարագ. ուրիշ բան կարելի չէ գտնել այս գիւղերուն մէջ, և կթէ այս երեքն ալ միանգամայն գտնուին, մեծ բան է: Հինգ վայրկեան անդին կը գտնուի ուրիշ գիւղ մը՝ Ճէվիզլիք անունով: Հոս յանկարծ մեր առջև կարեցին քանի մը տաճիկ պաշտօնականներ, ու ըսին թէ խուզարկութիւն պիտի կատարեն, անցազիրնիս պիտի ստուգեն և այլն: «Տրապիզոնէն կուգանք, ըսինք, ճամբորդ ենք, Կարին կերթանք. Տրապիզոն մանրամասն խուզարկեր են մեզի. անցազիրնիս պատրաստ են, բայց ի սէր Աստուծոյ, այդ խուզարկութեան նկողնէն ազատեցէք մեզի, որովհետեւ ճամբէ կը մնանք»:—«Անթիլի է, պոտոցին անոնք. Տրապիզոնի պաշտօնականները ուրիշ, մենք ուրիշ. թափեցէք բռնները»:

Եւ հրամայեցին ձիապաններուն, որ բռնները քակեն:

Առաջին ձիապանը՝ կանխապէս ծանօթ տաճկական պաշտօնականներու սովորութեան, իսկոյն բռնները վար թափեց. կարաւանապետը աչք ըրաւ մեզի. կաշառել պէտք էր, ուրիշ կերպ չէր ըլլար: Մեր ընկերներէն մէկը՝ վանցի Սահակ աղան, կատակասէր ու զուարճախոս մարդ մը, ի հաշիւ մեր բոլորին՝ առաջ անցաւ և հարիւր փորձանոց մը տալաբեկեց:—Կարելի չէ, ըսին տաճիկ պաշտօնականները, 5 դրուշն պակաս չենք վերցնել:—Հարկ եղաւ 5 դրուշ տալ. պաշտօնականներու երեսին վրայ փայլեցաւ քաղցր ժպիտը, շնորհակալ եղան, թէմէլլահ ըրին, բարի ճանապարհ մաղթեցին մեզի ու ետ բաշտեցան:

Ճէվիզլիքէն անդին գարձեալ շարունակեցինք ճամբան ան-

ընդհատ՝ շուտով հասնելու համար քուրդերու կարաւանին, որոնք՝ ինչպէս ըսի, մեզմէ 1½ ժամ առաջ մեկնէր էին Տրապիզոնէն: Ճամբան երկիւղալի էր և քուրդերուն ուղեկցութիւնը մեզի համար օգտակար: Մեր կարաւանապետը կըսէր թէ անոնք ձէվիլլիք գիշերած ըլլալու էին: Մենք այն օրը (շաբաթ) մինչև երեկոյ քալելով՝ հասանք Խոմսի-քէօյ: Ճանապարհը մինչև այդ գիւղը՝ ճշմարտապէս հիւսնալի էր, և թերևս մինչև Կարին և ոչ մէկ տեսարան կը հասնէր այդ օրուան տեսարաններուն գեղեցկութեան: Մեր ճանապարհը շինուած է լեռան մը ստորոտը, ժայռերու, հազդին սարաւանդներու, հսկայ բարձրաւանդակներու տակէն կերթանք: Մեր գլխուն վրայ երբեմն այնպիսի ահագին վիշապանման քարաժայռեր կը տնկուին, որ մարդ կը սոսկայ գլուխը վեր բարձրացնելու: Աջ կողմերնիս ահագին անդունդ մըն է միշտ, որուն ստորոտէն գետն է կարկաչուն փրփրուն կը վազէ: Գետէն անդին մեր զիմացը ճիշտ՝ կը կանգնին նոյնպէս ահագին լեռներ, ժայռեր, ապառաժներ, սարսափելի մեծութեամբ: Լեռներուն մեծ մասին զազաթը մշուշի մէջ ծածկուած է, ուրիշներ մշուշի թանձր ամպերով ընդհատուած և յետոյ վերստին սկսած են շարունակուիլ: Աւելի հեռուն ձիւնապատ մասեր ալ տեսանք Զղանա-տաղը կողուած լեռան վրայէն:

Յոմանի քէօյի ճամբան հանդիպեցանք կարգով Մէսքիւ, Խճմուրա, Ալզուսա լազաւնակ գիւղերը: Խոմուրա շինուած է Մէսքիւայէն 10 վայրկեան հեռու՝ լեռան մը գագաթին վրայ, Բայց այդ լեռը այնպէս սեպ է, որ անկարելի է թէ մարդ հոն կարենայ բարձրանալ. ճամբաները՝ որ փորուած են այդ լեռան վրայ, գրեթէ ուղղահայեաց են: Խոմուրա մեր աջ կողմն էր, գետին զիմացը: Նոյն լեռան ստորոտն է Ալզուսա գիւղը, ուր ձերմակ, քարաշէն և բաւական մեծ եկեղեցի մը կար, զոր զիմացէն կը տեսնէինք: Ըսին թէ հոգ յոյն լազիւր կը բնակին: Ալզուսայէն ոսդին, ինչպէս նաև անկէ քանի մը օր ալ անդին՝ երկու կողմ՝ լեռները ընդհանրապէս մշակուած են: Ծխախոտի, եղիպտացորենի և կանեփի արտերը կը փութին այդ սարսափելի բարձրութիւններուն վրայ: Տեղական ժողովուրդը ցորենի սովորութիւնն չունի արդէն. Վրացոց ու Մինկըշէնիւրուն նման՝ Լազերն ալ հացը կը պատրաստեն եղիպտացորենի ալիւրէն: Այսպիսի

հաց կայ նաև հայոց մէջ, որ ճաթ կը կոչուի: Բայց տեսնելու
բան է այդ երեք բոյսերուն քանակութիւնը. մինչև հինգ օր
ճամբադ ամբողջ ատոնը են ցանուած: Տեղ տեղ՝ բացի գիւղե-
րէն, կը զտնես առանձնակ տուներ, քարաշէն ու ճերմակ: Լա-
զիստանի ժողովրդեան մէկ յատկութիւնն ալ սիւսուֆն է. շատ
գիւղերու մէջ տուները բոլ բոլի շինուած չեն, այլ իրարմէ
հինգ-տասը վայրկեան հեռու. այնպէս որ շատ անգամ հասարակ
գիւղ մը ժամուան մը երկարութիւն կ'ունենայ:

Աղուսայէն անդին կուգայ Քիրէմիթլի-քէօյ, որ մէկ գիւղ մը չէ ամբողջ, այլ մաս մաս ցրուած գիւղերէ կը բաղկանայ Քիրէմիթլի գիւղին առջև թափեցիկը: Այսպէս կ'ըսուի կարաւա-նական լեզուով, փոխանակ ըսելու «իջնել, հանգչիլ»: Կարաւան-ները սովորութիւն ունին օրը երկու անգամ թափելու, մէյ մը ներք սովորութիւն ունին օրը երկու անգամ թափելու, մէյ մը կէս օրին, երբ ճամբորդները հաց կ'ուտին և անասունները հան-գիստ կ'առնէին, և մէյ մ'ալ երեկոյին՝ իջևանելու համար:

Քիրէմիթլի գիւղին առջև քանի մը լազերու պատահեցայ
և քանի մը տեղիկու թիւններ առի: Ըսին թէ այս կողմերը բո-
ւորը լազ են և մեծ մասը յոյն լազ, որ այլակերպ յունարէն մը
կը խօսին: Սովորութիւն ունին բառերուն ծայրերը կտրելու.
ինչպէս՝ Սփրը՝ փոխանակ Սփրո, սթաֆը՝ փոխանակ սթա-
ֆիլա ըսելու: Ըսին թէ Աղուսայէն անդին Յէնա անունով գիւղ
մ'ալ ունին: Հարցուցի թէ լազերէն գիտէ՞ք. — Գիտենք, ըսին. —
Սի լազուրի կի^ոչքինի, հարցուցի ևս լազերէն լեզուով. ապուշ
ապուշ սկսան երեսս նայիլ: «Ասիկա լազերէն է», ըսի: Պատաս-
խանցին թէ իրենք լազերէն ըսելով թուրքերէն կը հասկնան:
Իրենց մայրենի լեզուին վրայ գաղափար ալ չունէին:

Հագիւրը կողկասեան ժողովուրդ մէն, մօտիկ ցեղակից Կրա-
ցոց: Երկար ժամանակ Բիւզանդական կայսրութեան հպատակ
մնացին. իրենց Ծաթ թագաւորը քրիստոնէութիւն ընդունելով
մկրտուեցաւ. և իրեն հետ զարծուց հաւ ամբողջ ժողովուրդը:
Մեր Ուխտանէս պատմագիրը կը յիշէ այս Ծաթը, բայց առան-
ձին ազգ կը համարէ: Մահմետական տիրապետութեան ժամա-
նակ լազիբուն կէսը մահմետականութիւն ընդունեց, ասոնք են
որ հիմայ տաճիկ-լազ կը կոչուին: Միւսները՝ որ յունադաւան
մնացին, այնպէս յարեցան յունաց, որ այսօր իրենց ազգայնու-

թիւնը գրեթէ կորսնցուցած, մայրենի լեզուն մոռցած, գիրքներ յոյն կը համարեն և յունարէն կը խօսին: Մահմետական լազերուն մէկ մասն ալ մոռցաւ իր լեզուն և իւրացուց թուրքերէնը. այնպէս որ այսօր լազերէնը խիստ քիչ մասին մէջ միայն կը խօսուի, այն է արևելեան գաւառները, գլխաւորապէս Աթրինա, Վիցէ, Խօփէ, Արհմալի:

Գրեթէ կէսին հասանք Խամսի գիւղ՝ որ գետին անդիլի կողմն էր. գիշերը Քղեցի Օհաննէս անուն կծծի ու ժլատ մարդու մը խանը իջեանցանք: Միակ այս մարդն եղաւ որ օթողէք 40 փարա առաւ, ըսելով թէ այս սենեակը մէքքի է (առաջին կարգի), մինչդեռ ուրիշ տեղերէ բնաւ տարբերութիւն չունէր: Օթողէքը ամեն տեղ 20 փարա է. նոյն իսկ Կարինէն մէկ ու կէս օր առդին Աշխլա գիւղը, որ քանի մը հարիւր տուն ունի, մաքուր խան մը իջնելով, դարձեալ 20 փարա ուզեցին: Անկողին չունենալով՝ այս անպիտան մարդէն անկողին մը ուզեցի: Աթոռներուն վրայ բան մը փռեց, պառկեցայ: Առտուն 5 զրուշ ուղեց. երբ գիտողութիւն ըրի, ըսաւ թէ «Այս տեղ ևս երկու մէճիտ ալ վարձիլ տուեր եմ». մինչդեռ ամբողջ խանը իրեն հետ ծախս՝ երկու մէճիտ չ'ընէր:

Խամսի գիւղ կեցանք շաբաթ գիշեր. կիրակի առաւօտ (յուլիս 21) արշալոյսին ճամբայ ելանք: Չմոռնամ ըսել թէ նոյն գիշերը քիւրդերն ալ մեզի հետ Խամսի գիւղն էին իջեանում. մենք անոնց հասեր էինք 1½ օրուան մէջ 2 օրուան ճամբայ կտրելով:

Շարժուեցաւ կարաւանը. առաջ ինկան վայրենի քիւրդերը, ոմանք ձիով, ոմանք հետևակ, հազած տարօրինակ կերպով լայն զգեստներ, գլխին քօլօզ, բոլորն ալ հրացաններով ու դաշոյններով զինուած, նայուածքնին խոժոռ ու վայրենի:

Մեր ընկերները ըսին թէ այսօրուան ճամբան դժուար, յոգնեցնող ճամբայ է, որովհետեւ միշտ գառիվեր է: Մեր գիմացը կը բարձրանար Զղանա ըստած լեռնախումբը. մէկ կողմն էր դարձեալ ուրիշ ճերմակ քարաշէն մեծ և գեղեցիկ եկեղեցի մը՝ որու մասին տեղեկութիւն ուզեցի Քղեցիէն: Ըսաւ թէ յունաց եկեղեցի է, երբեմն տօնավաճառ կ'ըլլայ հոն. այդպիսի եկեղեցիներ ասդին անդին կան:

Ամբողջ օր մը տեկց Զղանա լեռնախումբն անցնելը. ահագին բարձրութիւններու վրայ ելանք, զորոնք յետոյ հեռուէն մշուշի ամպերու մէջ թաղուած տեսանք. քովերդ ահուկի անդունդ, ուրիշ վար նայիս՝ գլուխդ կը դառնայ. արևը կը զարնէ և շուքդ անդունդին անդիլի եզերքին վրայ կը խաղայ. կը սոսկաս: Մեր ճամբան են կունդ կունդ կանաչ ապառաժներ, որոնց մէջ տեղերէն կ'անցնինք. նեղ կիրճեր, ավափաներ, դարովներն: Կիրակի երկուց հասանք Արտասա ըստած գիւղը. քիւրդերը կեցան Թաշքէօփրիւ, մօտ Զղանա գիւղին, մեզմէ մէկ քառորդ հեռու գէպի Տրապիզոն:

Արտասայի մէջ գացինք Տիգրան անուն մարդու մը սըրճարանը: Խանութիւն առջևը կանգնած էր Տիգրան՝ հպարտ ու խրոխտ կեցուածքով. հազած էր Եալովացիի զգեստ. նիզիկ զմիջան քաշած, կապոյտ կարճիկ չէփէնը վրան, գլուխը պաշլըխ մը փաթթած, որուն ծայրերը աջ կողմէն վար կը կախուէին: Քաջին վայել քաջի զգեստ: «Եալովացի՞ ես», հարցուցի:—Չէ, Քաջի վայել քաջի զգեստ: «Եալովացի» չես, հարցուցի:—Չէ, պատասխանեց, Կիւմիւշխանէ ծնած եմ, բայց Եալովա շատ եմ կեցեր»:

Սրճարանին մօտ ճաշարան մը կար. 100 տրամ խորտիկ կերայ 50 փարայով ու դարձայ սրճարանը: Տիգրանին հայրը Եղիա, տարիքոտ մարդ մը, մեզի մէյմէկ թէյ հրամցուց, խմեցինք ու երկար խօսեցանք:

Գիշերը անկողին մը ճարեկու մասին հարցուցի. Տիգրան ինձ տարաւ մօտակայ խանութ մը, որ նոյնպէս իրն էր և ուր սափրիչութիւն կ'ընէր: Ափրիքեան մնացի խանութէն ներս մտնելով: պատերուն վրայ կախուած էին հրացաններ, դաշոյններ, մեծ ու փոքր գանակներ. կատարեալ զինանոց: Տաճկաստանի մէջ հայ և զէնք...:

— Ասոնք քնկղ են, հարցուցի:

— Հապա որի՞նք պիտի ըլլայ:

Եւ նա ինձի պատմել սկսաւ իր հետաքրքիր պատմութիւնը:—Քանի մը տարի առաջ, ըսաւ նա, այս տեղերը աւազակներու խումբ մը երևան ելած էր. հասնողը կը զարնէին, կը կողոպտէին, կ'ապանէին: Տրապիզոնէն մինչև Բաբերդ ճամբան ահով լեցուած էր: Տէրութիւնը քանի մը անգամ զօրք զրկեց ա-

նոնց վրայ, բայց բոլորն ալ յաղթուեցան ու ետ դարձան. աւազակները չբռնուեցան և իրենց չարագործութիւնները աւելի ընդարձակեցին: Եւ այն ժամանակ Արտասա կը կենայի: Տէրութիւնէն հրաման ուղեցի որ ինծի գէնք տան, երթամ այն աւազակները բռնեմ: Հրաման տուին: Գացի քանի մը լազ ընկերներ գտայ և անոնց հետ միասին ելայ աւազակներուն վրայ գացի: Աստուած յաջողութիւն տուաւ. աւազակներէն մէկ երկուքը սպաննեցինք, ֆաղսածն ալ բռնեցինք և տէրութեան յանձնեցինք: Ասոր վրայ տէրութիւնը ինծի նշան և պարգևներ տուաւ, ու հրաման ըրաւ որ ասիկ հոքը գէնք կրելու ազատ ըլլամ: Սա գեղին մէջ, կը տեսնեմ, մինակ եւ եմ հայ, մէյ մ'ալ հայրս: Բոլորն ալ կը նախանձին վրաս. կհաժուռ ըլլայ և այսպէս քով: Օր մը գէնքերս կախած սա ճամբէն կ'երթայի. փաշա մը անցաւ քովէս կառքով. մէկ քով բարեւի կեցայ: Կայնեցուց կառքը և «Դուն ի՞նչ մարդ ես» ըսաւ: Գրպանէս հրամանագիրս հանեցի, իրեն տուի: Առաւ, կարդաց. «Ափսոս, ըսաւ, որ հայ ես. հայ ըլլաւ ու աղչափ քաջ ըլլաւ»:

Այս միջոցին բարձրահասակ լազ մը մտաւ խոնութ, բարեւեց, մէկ երկու խօսք ըրաւ և հեռացաւ:

— Կը տեսնեմ, շարունակեց Տիգրան, ասոնք ամէնն ալ ասպէս են. երեսիս աղէկ, սիրով բարեկամ են. բայց ներսէն թըշնամի. ամէնքն ալ արիւնս խմել կուզեն:

— Ձեռ վախճար այսքան լազերուն մէջ կը կենաս:

— Ձէ, թող անոնք վախճան: Անունս մէյ մը ելեր է. մէկը չի համարձակիր մօտենալու: Դիշերը դուռս չեմ գոցեր. բաց, գէնքս ալ քովս կը պառկիմ, կը քնանամ: Մէկ երկու մինակ ունիմ. գէշութեամբ եթէ ելլէ մէկը, ներս մտնէ, քնացած ժամանակս զարնէ... ալ ուրիշ վախ չունիմ:

Դիշերը Տիգրանին խոնութը պառկեցայ: Երկուշաբթի առտու, շատ կանուխ, ժամը 10-ին ճամբայ ելանք Արտասայէն:

Արտասայի հոտին անոնքի բարձրութեամբ քարածայտի կան. այնքան սարսափելի բարձրութիւն ոչ տեսած էինք և ոչ ալ տեսանք. այնպիսի ամբարշտ լեռ՝ որ վրան քայլ մ'անգամ չես կրնար յառաջանալ:

Գեղեցիկ ճամբով մը առաջ կ'երթանք. լեռներն ալ այնքան

բարձր չեն. քանի կը յառաջանանք, այնքան կը ցածնան: Կէս օրին մօտերը սկսան Կիւմիւշխանէի պարտէզները երևիլ: Ժամերով պարտէզ է, ուր մշակուած են խնձոր, տանձ, սալոր, վարունգ և ձմերուկ: Կիւմիւշխանէի տանձն ու խնձորը հոգակաւոր են. քիչ մը գնեցինք փորձի համար, բայց զեռ խակ էին ու թթու: Կիւմիւշխանէ քաղաքը չկրցայ տեսնել, որովհետեւ կը զբոսնուի շեղ լեռան մը ետին: Մենք անցանք անոր ստորոտի Կիւմիւշխանէ—Ալթը կոչուած գիւղէն: Հոս դարձեալ հանգիստ պիտի առնէինք. ստիպողական հանգիստ: Տաճիկ պաշտօնեաները նորէն մեր առջի կտրեցին և պաշտօնատուն՝ իրենց մեծին քով հրաւիրեցին:

Ներս մտանք երկիւղով. պաշտօնաւորը սովորական դառնութիւնը չցուցուց մեզի: Անունս ամբողջ խուճին մէջ «վարժապետ» էր. լուրը իրեն հասցուցած էին արդէն:— Բարի եկաք, ժապետ» ըսաւ նա. հրամանեց նստեցէք: Ի՞նչպէս էք, հանձնարժապետ, ըսաւ նա. հրամանեց նստեցէք: Արտասա ֆաղսած գիստ անցուցէք ճամբան: Կ'երկայ թէ գիշերը Արտասա ֆաղսած էր:

Մեր պատասխանը միայն «էվէթ էֆէնտիմ» էր: Գիտէինք որ այս անուշ լեզուին յետոյ ուրիշ բան պիտի յաջորդէ:

— Խնդրեմ անցագիրնիդ հանեցէք, ըսաւ պաշտօնաւորը:

Տուինք, կարդաց, ստուգեց, գոհ ֆաղս:

Այնուհետեւ դարձաւ պաշտօնեաներուն և սպասողական ձեւով մը հարցուց.

— Բեռները քակեցի՞ք. աղէկ խուզարկեցէք. չըլլայ որ արգիւտած բան մը գտնուի:

— Էֆէնտիմ, ըսինք, արգիւտած բան չունինք. Տրապիզոն ալ խուզարկեցին, ձէվիզլիկ ալ խուզարկեցին. բան մը չգտան. եթէ կարելի է, հրաման տուէք երթանք:

— Է՛հ, անոնք չգտան, կրնայ ըլլալ որ մենք գտնենք: Ի՞նչ գիտէք, կրնայ ըլլալ որ թուղթ մը, բան մը ինկած ըլլայ մէջիւրը. գէշ ժամանակ է. վերջը մեզի պատասխանատու կը բռնեն:

Հերթը Սահակ աղայինն էր. գրպանէն 5 զրուշնոց մը հանեց, մօտեցաւ, պաշտօնատարին ձեռքը դրաւ: Այսքանը բուռական էր: Դուրս ելանք. պաշտօնեաները ձեռքերին հազիւ քսեցին բեռներուն, ոմանց վրայ ալ հեռուէն հայեացք մը ձգեցին և խուզարկութիւնը կատարուած համարուեցաւ:

Ժամ մը ուշացեր էինք հոս. նորէն ճամբայ ելանք զէպի Թէքքէ ըստած տեղը, ուր պիտի գիշերէինք երկուշաբթին:

Թէքքէ հասնելով, հինգ հոգի գնացինք մորթուած ուլ մը՝ որ հինգ օխտ հկաւ. օխտն 40 վարայէն՝ վճարեցինք 5 զրուշ: Հոս հացը՝ 50 վարա, աւելի սուղ էր քան թէ միւր: Քիւրդերն ալ միասին էին և նոյն տեղը ուրիշ խան մը վարձեր էին: Մեր ընկերներն ըսին թէ վաղուան ճամբան շատ երկիւղալի է. պիտի անցնէինք Պօղազ-քէսէն (կոկորդ էարող) կոչուած նեղ ձորէն, որ մէկ ժամու երկարութիւն ունի: Մենք զէնք ևն չուէինք. ուստի մեր յոյսը քիւրդերուն վրայ դրած էինք:

Երեքշաբթի առաւօտ կանուխ ճամբայ ելանք քիւրդերուն հետ միասին: Վերջապէս հասանք ձորին բերանը: Մայր Հայաստանի մուտքն է այս...:

Քիւրդերուն ամէնէն քաջերը զաշոյնները մերկացուցին, հրացաններն ուսերնէն վար առին ու առաջ անցնելով՝ իրար ետեւէ արձակել սկսան, որպէսզի աւաղակներ եթէ կան, փախչին: Տանակ հրացաններու որոտի ձայնը ժայռոտ ձորին մէջ հարկաւորապատկուելով՝ ահազին արձագանգներով կուգար մեր ահանջներուն քաղխելու: Ռազմական, արհաւիրալի, բայց հոանդ արժարժող տեսարան մ'էր այն: Քիւրդերուն ետեւէն մտանք մենք ալ. երկար ու նեղ կիրճ մ'էր այն: Երկու կողմերնիս կը բարձրանայ շատ խոշոր ժայռերու անսասան շարք մը, որ կարծես մինչև երկինք կը բարձրանայ ու արեւին լոյսը կը խափանէ: Միայն Արառայի ժայռերը կրնային հասնիլ անոնց բարձրութեան: Տեսանք հեռուէն աւանդական Քեօր Օղլուին բերդը, որ այդ ահազին բարձրութեանց վրայ կը ցցուէր: Տակէն ծակ մը կար, որ այդ բերդին մուտքն է եղեր: Նոյն երեկոյ ապահով հասանք Քաւիր աղա քէօյի:

Երեքշաբթի գիշեր (յուլիս 23) ֆառցինք այս գիւղը. քանի մը խանութ միայն կար հոն և խան մը. խանճին ըսաւ թէ գիւղերը լեռան վրայ են, ինչպէս Քայալըրաք, Էրմէնէ ևն: Կարկաչուն առուակ մը կ'անցնէր գաշտին մէջէն. գեղեցիկ լուսնեակ գիշեր էր. առուակին առջև նստայ ու երկամր վայելելով քաղցրաշունչ զեպիւտը, հոն, այդ անխոռով լուսնեան մէջ, երգեցի ու երգեցի:

Դշ. առաւօտ ճամբայ ինկանք զէպի Բարերդ. լեռներու տեղ ընդարձակ գաշտեր ևն հիմայ որ կ'անցնինք: Քրդերէն մէկը հայախօս էր. այս անձին հետ բարեկամացայ և գրեթէ ամբողջ ճամբան խօսակցելով կ'երթայինք: Մեր նիւթը անդալի կերպով հայ-քրդական յարաբերութեանց վրայ ինկաւ վերջապէս: «Մենք երկու մարդու միայն թշնամի ենք, ըսաւ նա. մէյ մը քահանայի, մէյ մ'ալ վարժապետի. ասոնք եթէ մէջտեղէն վերնան, ֆառցած ժողովուրդը անշուշտ մերն է»: Սահակ աղան մէկ կողմ քաշեց ինձ և զգուշացուց. «Հայերէն գիտնալուն հայ կամ հայասէր կը կարծես, ի՞նչ է. նորէն քուրդ չէ. սոխին անուշը չըլլար. զգոյշ եղի. այն զոնները զոցէ»:

Կէս օրէն բիշ յետոյ հասանք Վարդահան. ասիկա 70 տունէ բաղկացեալ հայաքնակ գիւղ մ'է: Փոքրիկ երեխաները ասդին անդին կը վազվոտէին բոկոտն ու հողաթաթախ. հայ ամօթխած աղջիկներ ցորենի փունջեր ձեռքերնին՝ մեր դիմացը կը կանգնին լուռ ու ախօս, սղախելով մեզմէ փոքրիկ դրամական նուէր մը, զոր սիրայօժար կը նուիրենք: Ծամրուն վրայ ամէնուս ուշադրութիւնը կը դրաւին երեք հոյակապ տաճարներու աւերակները. երեքն ալ իրարու մօտիկ, կիսակործան շէնքեր են, գեղեցիկ սրբատաշ ձերմակ քարերով: Բոլոր հայերս ալ բնականաբար շեղեցանք ճամբէն, մտանք ներս, աւերակներուն մէջ, ծունկ մը աղօթք ընելու: Ես կը փնտռեմ հին արձանադրութիւններ. հնագիտական առաջին փորձս էր ասիկա հայ հոգի վրայ: Եկեղեցւոյն սիւներէն մէկուն վրայ գտայ 2 թուէն արձանադրութիւն մը: Եկեղեցիներուն շուրջը՝ ընդարձակ գաշտին վրայ սփռուած ևն բազմաթիւ գերեզմանաքարեր, որոնք կարգաւ ու պրպտել չէր ներեր զժրախտաբար ժամանակս:

Վարդահանէն երկու ժամ յետոյ կը հասնինք Բարերդ, ուր պիտի ֆառցէր զշ. գիշեր:

Ինչպիսի անձկութեամբ կ'ապասէի տեսնել վերջապէս բուն Հայաստանի քաղաք մը. ինչ գեղեցիկ, ինչ հրապուրիչ տեսարան պիտի ունենար արդեօք այն: Արդէն հեռուէն կ'երեւան սլաքալի նման բաներ. քիչ մ'ալ առաջ կ'երթանք և ահա քաղաքը ամբողջութեամբ մեր առջին է: Ո՛հ, որքան յուսախաբութիւն: Հողակերտ հասարակ տուներ. կարծես թէ համաճարակ

հրդեհ մը լափեր է ամէն ինչ, և ընդհանուր աւերակ մ'է միայն մնացեր: Անշուք Հայաստան. դարեր ամբողջ հարուած հարուածի ետեւէ հասցուցին քեզի. սուր, սով, հուր ու մահ, ասոնք եղան քու բաժինդ. քու շէն քաղաքներդ աւերակ դարձան. քու հպարտ զաւակներդ ստորուկ դարձան. քու միլիոնաւոր ժողովուրդդ ցանցաւ ցրուեցաւ ի սփիւռս աշխարհի: Եւ հիմայ, այլի կ'նոջ նըման, դու նստեր ես աւերակներուն մէջ, աչքերդ արցունքով. ո՞վ պիտի գայ քու քովդ, քեզի ձեռք կ'արկառելու, քու զաւակներդ քեզի դարձնելու, քու աւերակներդ նորէն շէնցնելու:

Բարերդ փոքր քաղաք մ'է թուրք ու հայ բնակչութեամբ: Թուրքերը բազմաթիւ ըլլալով, հայերը կ'ապրին խեղճ ու հանդարտ: Շուկան կը պտտիմ. բաւական կ'անք կայ. խանութները լի են զանազան ապրանքներով. յաճախորդները խոժոքերով կ'երթան ու կուգան: Պատկերով պտտելով քաղքէն դուրս կ'ելլեմ. հոս ձախ կողմս բաւական բարձր ըլլորի մը վրայ հին բերդաքաղաքին աւերակներն են: Պարիսպները՝ որոնք զեղին գոյնով են, զրեթէ ամբողջութեամբ կանգուն են: Կը բարձրանամ ընդունէն վեր, և ճիշտ քաղաքին մեծ դրան առջև կը հասնիմ: Դռան ճակատը արաբերէն արձանագրութիւն մը միայն կայ. հայերէն զրեք չեմ գտներ: Պարիսպները բաւական հաստ են: Դռունէն ներս մտնելով՝ ամբողջ քաղաքը աչքիս առջևն է, զրեթէ բառակուսի և խիստ փոքր: Անիէն շատ աւելի փոքր է, այնպէս որ մէկ նայուածքով կ'արելի է ամբողջութիւնը ընդգրկել: Քաղքին ներսը բնաւ չէնք մը չկայ. ազբանոց մ'է միայն. հոս ու հոն կոտորած կ'գմինտրի, աղբի, քարի կոտորածներու կոյտեր են զիջուած: Նորէն վար իջայ ըլլէն, մտայ հայու մը խանութը և խօսք բացի աւերակներուն մասին: Յայտնեցին թէ քաղաքին մէջ պարիսպներէն մէկուն քով՝ մուտք մը կայ, քանի մը ոտք սանդուխներով: Անգամ մը քանի մը հոգի իջեր են վար՝ մեծ գժուարութեամբ, որովհետեւ սանդուխները լէզով պատած էին. վարը ընդարձակ այր մըն է բացուեր, որ նոյնպէս լէզով պատած է եղեր: Կը կարծէին թէ ջրամբար եղած ըլլայ, պաշարման ժամանակ քաղաքին ջուր մատակարարելու համար: Ըսին թէ կ'առաջարկութիւնը հիմայ արդիւրած է բերդ մտնելը և ոչ որ կը համարձակի երթալ պտտիլ: Բարեբախտաբար այս արգելքը

նախապէս ինձ ծանօթ չէր և աւելի բարեբախտաբար իմ պտոյտս մէկը նկատած չէր:

Երեկոյեան զէմ բարեկամ մը ինձ սրճարան մը առաջնորդեց. ձորոխի վրայ շինուած էր: Ասիկա Հայաստանի նշանաւոր գետերէն մէկն է, որ Բաբերդի մօտերէն կը բխի, և Բաբերդէն, Սպերէն, Կիսկիմէն ու Արթվինէն անցնելով՝ Պաթումի քով Սև ծովը կը թափի: Ձորոխի վրայի բաւ մ'է և կը նշանակէ «ցիխտ, տղմոտ». ասով գետին անունը Արաքսի Տղմուտին հոմանիշ կ'ըլլայ: Տաճիկները՝ ըստ իրենց սովորութեան, օտար տեղական անունները տաճիկերէն բառի մը վերածելու համար՝ կոչած են Զիւրիք սու (փոտած ջուր). ինչպէս որ կ'ըսեն նաև Ուղունլար փոխանակ Օձուն, Ալագիսալ փոխանակ Արագած և այլն:

Բարձր պատշգամբին առջև նստանք սուրճերնիս խմելու. տակէն յոխորա գետն է որ կ'արկաչելով կը սահի. երկու կողմը ծառեր են տնկուած, որոնք քաղցր դոփութիւն մը կը սփռեն չորս գին: Ուշ ժամանակ վերադարձայ իջևան:

Հինգշաբթի առտու Բաբերդէն ճամբայ կ'անք: Սահակ ագան, զիտնալով որ քաղքէն դուրս ելլելու ժամանակ նորէն պիտի խուզարկուինք, կանխաւ զիմեց իրեն ծանօթ տաճիկ պաշտօնեայի մը և խորհուրդ հարցուց:—«Ո՞վ որ ձեզ խուզարկելու ելլէ, թեկէն բռնեցէք, ինձի բերէք» ըսաւ նա:

Քաղքէն դուրս ելանք. հինգ վայրկեան հազիւ հեռացեր էինք, մէյ մ'ալ յանկարծ լսեցինք տաճիկ պաշտօնեայի մը զոռզոռոցը, որ չզիտեմ որ ծակէն բուսաւ ու ձիերուն առջևը կտրելով, «կանգնեցէք» կը պոռար:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կ'սկսուի, վրան վազեց Սահակ ագան:

— Առանց խուզարկութեան ո՞ւր կը փախչիք. կը կարծէիք թէ չի՞ պիտի տեսնեմ, ի՞նչ է. թափեցէք բռնները, որ խուզարկեմ:

— Հոս խուզարկութեան տեղ չէ. փողոցին մէջտեղը խուզարկութիւն չըլլար. եթէ խուզարկել կ'ուզես, հայտէ, երթանք քաղաք, էֆէնտիին քով, միասին կը խուզարկէք:

Պաշտօնեան հասկցաւ զազանիքը.

— Ձեզի ով որ այդ բաները ստրկեցուցեր է, ես անոր հէրը անիծեմ:

Ու ձայնը կակղած, մօտեցաւ և 5 դրուշ խնդրեց:

— Բան մ'ալ չեմ տար, ըսաւ Սահակ աղան:

— Գոնէ մէկ դրուշ տուր:

— Մէկ դրուշ ալ չեմ տար:

— Եղբայր, գոնէ մէկ հատ գլանիկ փաթթէ տուր. ապանկ բան կ'ըլլայ. ես հոս ճամբուն մէջտեղը այսքան ժամանակ ճամբորդի սպասեմ և գլանիկ մ'ալ չկրնամ փրցնել:

— Ագպէս ըսելուդ համար գլանիկ մ'ալ չի պիտի տամ, ըսաւ Սահակ աղան: Ձիերը քշեցինք ու առաջ անցանք:

Բաքերդէն դուրս ելլելով կը կտրենք Մասաթի երկար հովիտը: Այնուհետև կ'սկսի Քոփ կոչուած բարձր լեռներու շղթան, որոնց գագաթը 10,000 ոտք բարձրութիւն ունի: Ձիերէն վար կ'իջնենք, որովհետև ոտքով վերելքը աւելի դիւրին է: Կը բարձրանանք, անվերջ կը բարձրանանք: Կը հասնինք վերջապէս Քոփի բարձրագոյն գիրքը: Չորս գիւս կը նայիմ. հիւսնալի է տեսարանը: Աչքիս առջև կը բացուի լեռներու ընդարձակ ծով մը. կուստ կուստ, շարքերով, ընդարձակ տարածութեան մէջ ցրուած կանգնած են անոնք, Քոփի փոքր եղբայրները. հեռուն Փալան-Տէօքէնի գագաթն է: Ասոր սակ ահա անորոշ սեւութիւն մը կ'երևայ. Կարինն է այն, մեր ճամբորդութեան հանգրուանը, Տաճկահայաստանի մայրաքաղաքը: Ձիապանները ճամբուն վրայ նստած, թաշկինակ մը առջևին փռած, աչքալոյս կուտան մեզի, որ ապահով արժանի եղանք Կարինը տեսնելու: Ամէն մէկս 5 դրուշնոց մը կը ձգենք ու կ'անցնինք: Քիչ յետոյ հողը կ'սկսի դէպի վար թեքուիլ. լեռան գագաթը անցեր ենք. կ'սկսի դառիվայրը. մնաս բարձր Քոփ: Ժամերու բարձրութիւնը քանի մը վայրկեանէն վար կ'իջնամ վազելով: Քոփի ստորոտը՝ դաշտին մէջ կը կանգնիմ գագաթի տեսարանը դիտելու համար: Եւ ահա գագառային ունոցներով, վայրենի աղաղակներով, ահուկ խուժան մ'է որ լեռն ի վար գրոհ կուտայ: Ի՞նչ է այս: Մեր բերդը ընկերներն են, որ լեռներուն համը առած, իրենց վայրենի բռնազգեսները արթնցած, գագառային գոռգոռոցներէ ոչ շատ տար-

բեր վայրենի երգ մը սրտտալով՝ դէպի դաշտը կը վազեն խումբովին:

Գիշերը Քոփէն քիչ հեռու՝ Քոփայ խան կոչուած տեղը պիտի մնայինք. ճամբորդները ըսին որ թէ խանը և թէ շրջակայքը վտանգաւոր տեղեր են. աւելի վտանգաւոր է խանճին. ուստի աւելի լաւ համարեցին բացօթեայ գիշերել: Քիւրդերը ընդարձակ օղակ մը կազմեցին. հայերս մասնա օղակէն ներս. քիւրդերէն խումբ մը պահապան նշանակուեցաւ և սկսաւ օղակին շուրջը՝ հսկել: Մնացեալը հանգիստ կը բնանար: Լուսին չկար նոյն գիշերը. հազիւ քանի մը աստղեր կը փայլէին. մութը աւելի պիտի սաստկացնէր շրջակայքին ահաւորութիւնը. բայց աւելի պիտի սաստկացնէր շրջակայքին ահաւորութիւնը. Կէս գիշերին թեթեւ ոչ ոք կը մտածէր այլ ևս երկիւղի մասին: Կէս գիշերին թեթեւ անձրև մը սկսաւ մեր վերմակները ձեծել, բայց ով ալ պալիսի չնչին բաներու ուշադրութիւն կը դարձնէր:

Ուրբաթ առտու ճամբայ ելանք մեր բացօթեայ իջևանէն. քիչ յետոյ կը հասնինք Քոփայ խանը, որ մեր իջևանը պիտի ըլլար նախորդ գիշեր: Յորեկին կը հասնինք Բանակապան հայաբնակ գիւղը և երեք ժամ յետոյ ալ Աշկալա:

Աշկալա շրջակայ տաճկաբնակ գիւղերուն մէջ մեծագոյնն է. ընդարձակ հրապարակի մը մէջ տաճկի խան մը կար. բոլորս ալ հոն դիմեցինք գիշերելու համար. խանճին դուրս վռնաց քիւրդերը, ըսելով թէ «ազոտո մարդիկ են և դրամ վճարելու սովորութիւն ալ չունին»:

Շաբաթ առտու դուրս ելանք Աշկալայէն. այլ ևս Կարնոյ ընդարձակ դաշտն ենք. երկու ժամ յետոյ կ'անցնինք Սև ջուրը, որ Եփրատի արևմտեան ճիւղն է և Կարնոյ լեռներէն բխելով՝ կ'երթայ Խարբերդի մօտ կը միանայ Մուրատ չային, կազմելու համար Եփրատը: Երեկոյեան դէմ հասանք Իլիճէ հայաբնակ գիւղը. եթէ քիչ մ'ալ ուզէինք շտապել՝ կրնայինք նոյն գիշերը Կարին հասնիլ. բայց ձիերը յոգնած ըլլալով՝ աւելի լաւ համարեցինք առտուն մտնել քաղաք:

Ինչպէս Իլիճէ թուրքերէն բառը ցոյց կուտայ, գիւղին մէջ յայտնի ջերմուկ մը կայ հանքային ջուրի. ուղեցի փորձել

զայն, մանաւանդ որ գիշերուան դեռ շատ ժամանակ կար: Բաղ-
նիքին մէջ ընդարձակ քառակուսի աւազան մ'է շինուած՝ ուղղակի
ակունքին վրայ. աւազանին տակը լեցուած է բարակ աւազ.
ակունքէն ջուրը պղպջալով դուրս կը բխի շարունակ: Աւազա-
նին մէկ կողմը բացուածը մը թողնուած է, ուրկէ երեսին ջուրը
շարունակ դուրս կը թափի՝ աւազանին ջուրը միշտ նոյն բարձ-
րութեանը պահելու համար: Աւազանը հասարակաց է. ամէն ոք
անխտիր կ'իջնէ մէջը ու կը լուսացուի. ոմանք մարմինը կ'օժա-
ռեն նախապէս ու այնպէս կը մտնեն, ուրիշներ առանց օժառ-
ուելու: Ջուրին խորութիւնը մինչև վիզը կը հասնի. ջուրը
շատ տաք է, այլ մարմինը գիմանալու չափ: Ուղղը կրնայ
յառաջանալ աւազանին խորը, ուղղակի ակունքին վրայ, որմէ
բղխած թարմ ջուրը բնականաբար աւելի տաք է քան աւազա-
նին հեռու մասերը:

Շաբաթ գիշեր մնալով Իլիճէ, կիրակի առտու՝ յուլիս 28,
ճամբայ կ'ելլենք դէպի Կարին: Շուրջերնիս դեռ մութ է. ձայն ձուռն
չկայ. մեղմաշունչ գեփիւռին սլալոյն է միայն, որ կուզայ երբեմն
մեր ականջները շոյելու: Քիչ յետոյ ախորժալուր հնչիւն մը կը
բարձրանայ. այնպիսի նուրբ, այնպիսի քնքոյշ ձայն մը, որ ոչ
մէկ մարդկային լեզու չի պիտի կրնայ նկարագրել: Կան գիւղի
հեղեղեցւոյն գեղջուկ զանգակն էր այն, որ բարեպաշտ հայ շինա-
կանը աղօթքի կը հրաւիրէր: 15 տարի անցեր է այն օրէն
մինչև հիմայ, և գիւղական զանգակին անուշ այդ հնչիւնը դեռ
ականջէս հեռացած չէ կարծես: Այսպէս բազմը են անցեալի
յիշատակները:

Հոգէ բազմաթիւ մարտկոյններու մէջտեղերէն անցնելով կը
մտնենք Կարին. հոս ալ հայոց խրոխտ հեղեղեցւոյն զանգահա-
րութիւնն է՝ որ կը գիմառնէ մեզի. պատարագի ժամն է: Կար-
նոյ հեղեղեցին, Ա. Էջմիածնի տաճարին նման, սովորութիւն ունի
բազմաձայն զանգակներու հարմամբ, ախորժալուր գաշնակու-
թիւն մը յարմարել, որ շաբաթ երեկոյ ու կիրակի առաւօտ մա-
նաւանդ աւելի կը գեղեցկանայ:

Տարի մը մնացի Կարին, Սանասարեան վարժարանին մէջ,
1894 յուլիս 28-էն մինչև 1895-ի ամառը: Հայ ազգին համար

այդերու և յոյսերու տարի մըն էր այն: Ճիշտ այն օրերը՝ երբ
մենք Կարին կուղևորէինք, անդին Սասունի հաղորաւոր հայերը
տաճկական սրին զոհ կերթային: Խաղաղութեան լուրերը կը
հասնէին մեզի, բայց բոլորովին ուրիշ ձևով: Կարնեցիք կը
պատմէին թէ տէրութիւնը անգաղար զօրք ու թնդանօթ կ'ու-
ղարկէ և որպէսզի ծածուկ պահուի այս և հայերը չիմանան,
փոխադրութիւնը կը կատարեն ուշ գիշերով և թնդանօթներուն
անիւնները չուխտներով փաթթած՝ ձայն չելլելու համար: Կառա-
վարութիւնը զօրաշարժին ուրիշ գոյն մը տալու համար ոչնչա-
լուր էր տարածեր, որ իբր թէ քուրդերը ապստամբեր և Ռու-
սաց վրայ կռուի են գացիր. տէրութիւնն ալ պատերազմի առիթ
չտալու համար՝ մեծ զօրքով վրանին կ'երթայ, բռնի եւ դարձ-
նելու նպատակով: Քանի մը ամիսէն՝ սարսափելի իրողութիւնը
պարզուեցաւ. հայութեան հետ յուզուեցաւ ամբողջ Եւրոպան,
մանաւանդ Անգլիական ազնիւ ազգը: Վեց մեծ Տէրութեանց
քննիչները եկան Կարին, ուրկէ անցան Սասուն, կոտորածին
մանրամասնութիւնները բնեկու: Բացուեցաւ հայոց համար
վարդապետի յոյսերու շրջանը: Ամէնէն սկեպտիկն ալ հաւատա-
ցած էր թէ ահա կուզայ Հայոց իշխանը և վեց վիլայէթներու
իշխանապետութեան գլուխը կանցնի: Մեծ էր սպեկուլացիան:
Գինեական մը իր մթերած գինիներու առուտուրը դադարեցուց,
ըսելով թէ Հայոց իշխանին եկած օրը, քաղաքին ուրախութիւն
պիտի տայ: Օր մը Սանասարեանի աշակերտները խմբովին բազ-
նիք տարինք. խանութներու տոջն շարունած՝ ամէնքը մեզ կը
գիտէին. երեկոյին երբ ետ դարձանք՝ կը հարցնէին մեզի. «Հա-
պա ուր է» — Ո՞վ. — Հայոց իշխանը: — Կարծիր էին թէ Հայոց
իշխանը կուզայ և մենք գիմառուրելու գացած էինք:

Թուրքերն ալ գիտէին այս բոլորը և հայոց հետ մեղր ու
կարագ դարձած էին. ալ ոչ ոք տաւարը կամ հօտը տուն կը
տանէր. բաց դաշտին մէջ կը թողէին. մէկը չէր համարձակեր
գիւղջելու:

Սակայն երբեմն հակառակ լուրեր ալ կ'ելլէին: Անգամ մը
լուր տարածուեցաւ թէ տաճիկները որոշեր են Զատիկին Հայոց
վրայ յարձակելու և անխնայ կոտորելու: Մեծ մարտկոյնի վը-
րայէն թնդանօթները լարած էին Սանասարեանի վրայ, որ կը

կարծէին թէ սուբերու և զանազան տեսակ հրանօթներու մթերանոցն է: Դրութիւնը խիստ լուրջ էր, այնպէս որ դպրոցին օտարահալածակ տեսուչները հիւսկոտոսներու պաշտպանութիւնն էին խնդրած: Մեր ու աշակերտներու կեանքը ըստ կարելւոյն պաշտպանելու համար քանի մը հրացան և տորճանակ ճարած էինք և քանի մը օր զինուած դասարան կը մտնէինք:

Կարնոյ ձմեռը խիստ սաստիկ և երկարատե է: Ցուրտը մինչև 30 սաստիճան կը հասնի, բայց քաղաքին զիրքը խիստ բարձր և օդը շատ չոր ըլլալով, առողջ ու հաճելի է: Ամէնէն ցուրտ ժամանակն ալ կը տեսնես երկինքը պայծառ, արեւ մաքուր կապոյտին վրայ կը ցօլայ: Չմեռուան երկարութիւնը առակի կարգ անցած է: Կը պատմեն թէ մէկը Կարին գացիր է. վերադարձին հարցուցիր են թէ ձմեռը քանի՞ ամիս է:—Չգիտեմ, պատասխաներ է, ևս 5 տարի մնացի, ամառ չեկաւ. եթէ իմ գալէս յետոյ եկիր է, տեղեակ չեմ: Ուրիշ մէկուն դարձեալ հարցուցիր են թէ Կարնոյ ձմեռը քանի՞ ամիս է.—13 ամիս.—Տարին տասներեք ամիս կունենայ:—Մէկ ամիս ալ միւս տարիէն փոխ կառնէ:

Երբ ամառ եկաւ, Սանասարեանի աշակերտները ըստ սովորութեան Սրտածոր տարինը ամառն անցնելու: Հոս բաց գաշտին մէջ, առուակի մը առջև, քանի մը ընդարձակ վրաններ գարկինք, մէկը իւրեւ սերտաբան, միւսը իւրեւ ննջարան, ուրիշ մը իւր խոհանոց և այլն, և հոն բնակութիւն հաստատեցինք: Շատ անգամ շրջակայները կ'երթայինք պատելու, բնութեան գեղեցիկ տեսարանները կամ հայրենեաց հնավայրերը դիտելու: Ասոնց մէջէն կարեւոր կը համարեմ յիշել Խաչկալանքի հին գերեզմանատունը, որ Սրտածորէն հեռու չէ: Գերեզմանաբարերը հին հայկական սովորութեամբ խոյածե կամ օրբանածե են. վրանները կան արձանագրութիւններ, ԺԳ-ԺԴ դարերէն, որով գերեզմանատունը կ'ունենայ գոնէ 6-700 տարուան հնութիւն: Բայց հոս կարեւորը արձանագրութիւնները չեն, այլ այն զանազան պատկերները, որ քանդակուած են բարերուն վրայ, ինչպէս բաժակ, նուագարան, գործիքներ և այլն: Այս տեսակ պատկերները վերին աստիճանի հետաքրքիր են հնագիտական տեսակէտով: Մեր հին առանին կեանքի ուսումնասիրութեան համար

մեր մատենագիրները դժբախտաբար բան մը տուած չեն. շատ բան կրնայինք հետեցնել այսպիսի պատկերներէ, որոնց իւրաքանչիւրը հազար նկարագրութենէ կամ գունագեղ ենթագրութիւններէ աւելի կ'արժէ: Օրինակի համար եթէ ունենայինք հարսանիքի կամ օրսորդութեան պատկեր մը, հոն պիտի տեսնէինք մեր աչքին առջև կենդանացած թէ զգեստներ, թէ շէնքեր, թէ զարդեր, թէ առանին կահաւորութիւն և այլն, և այլն:

Խաչկալանքի գերեզմանատան պատկերները, որքան կըրնային, խնամքով նկարեցի և անոնցմով յօդուած մը պատրաստեցի Հանդէս Ամսօրեային ուղարկելու համար: Կոտորածներու ժամանակ՝ տաճկական բռնակալութիւնը չլծողուց որ այս թղթերը սահմանն անցնին, գրքերուս հետ գրաւուեցան և անշուշտ կրակի մատնուեցան:

Տասնհինգ օր միայն մնացի Սրտածոր և սիրելի աշակերտներէս ու յաւէտ սիրեցեալ պաշտօնակիցներէս հրաժեշտ առնելով՝ Փարիզ երթալու համար Պօլիս վերադարձայ լեռնային ճամբով: Այս անգամ մինակ էի. ուղեկիցներս էին քանի մը ձիապաններ, որոնք մեծ բանակութեամբ ապուխտ կը փոխադրէին Կարինէն Տրապիզոն:

Աշկալայի մէջ ծանօթացայ թուրք երիտասարդի մը հետ, որուն հետ անցուցի զիշիրը: Ժամանակին այրող հարցը հայկական խնդիրն էր և հոս յանգեցաւ մեր խօսակցութիւնը: Նա ալ ամէնուն պէս համոզուած էր թէ շուտով հայերը կ'ստանան ինքնավարութիւն:—«Դուրսնի մէջ այս բանը գուշակուած է արդէն, ըսաւ նա. Մուհամմէտ գրած է թէ 600 տարի Հայաստանը Տաճիկներուն ձեռքը ի պահ պիտի գրուի, և անկէ վերջ ազատ պիտի ըլլայ. ինչպէս որ առաջ այստեղ Հայաստան էր, այսուհետեւ ալ Հայաստան պիտի ըլլայ»:

Բարերգի լեռներն անցնելէ յետոյ, հոն՝ ուր Հայաստանի վերջին սահմաններն են, ձիապաններէն ծածուկ, վար իջայ ձիէս, ծուրը դրի գիտինը ու կարօտով համբուրեցի հայրենիքիս սուրբ հողը, զոր մի գիտէ մէյ մ'ալ պիտի տեսնէի արդեօք:

Ճամբուս վրայ խուզարկութիւն կամ որ և իցէ այլ խոտութիւն չտեսայ այս անգամ: Տաճիկ պաշտօնականները ամէն տեղ

սիրալիր վերաբերմունք մը ցոյց կուտային: Նոյն իսկ երբ Պօլ-
սոյ մաքսատունն իջայ, «Հայ ես» հարցուցին.—Այո, ըսի:—
Անցէք, խնդրեմ, անցէք, ըսին կոնակս շոյելով. խուզարկելու
պէտք չկայ. Հայերը մեր Տէրութեան ամէնէն ազնիւ, ամէնէն
հաւատարիմ ժողովուրդն են»:

Մէկ տարուան մէջ այսքան փոփոխութիւն: Բայց քիչ ժա-
մանակէն սկսող արհաւիրակի կոտորածները ցոյց տուին թէ ինչ-
քան անկեղծ էին այդ խօսքերը:

ՀՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ

Նոր-Նախիջևան, 1909 ապրիլ 20.

ՎԵՐՋԵԼՈՒՄԻՆ.

Աչերը փակեց Յերեկն անվրդով...
Արփին իւր օթի փակ դուռն է բաղխում.
Դու ինձ մօտ եկար երփնալոյս սրտով,
Դու ինձ մօտ եկար լուռ մըթընշաղում:

Դու ինձ բերեցիր սուրբ սէր, յիշատակ՝
Վերջալուսի պէս պերճ ու ոսկեծիր,
Ու Բախտի շողով, որպէս լոյս հրեշտակ,
Կեանքիս քառուղին մեղմ եզերեցիր:

Ես քեզ կըզգուեմ ինչպէս մի ծաղկի,
Հոգուս քարալուռ խորքը կըբանամ,
Ու քո կեանքի հետ կեանքըս կըծաղկի,
Քո կըլտակի մէջ ես կըմոխրանամ:

Եւ երբ դու երթամ, ճամբից նայիր յետ.
Ոսկի յուշի պէս ցոլն ժպտաղէմ,
Որ ես էլ մեռնող ալ շողերի հետ
Քեզ իմ մեկանոյշ ողջոյնըս նետեմ:

ՈՐՈՓՐԻՈՍ ԱՆՈՓԵԱՆ.

ՆՈՐ ՆԱԽԻԶԵԻԱՆՑՈՑ ԲԱՆԱԽՈՐ ԳՐԱ- ԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.

Թուոցիկ ակնարկ.

Մի ազգ, քանի որ ոտքը չէ դրած պատմական ասպարիզի վրայ, գտնուում է առաջադեմական և զիւցադնական ժամանակի շրջաններում, երբ դեռ խանձարուրի մէջ են նրա բնութեն, սովորոյթները և կրօնը: Բնական է, որ ժողովուրդները այդպիսի ահա հասակում չմնային և կենդանու յատուկ կեանք չվարէին, այլ հետզհետէ մօտենային բանական արարածների կենցաղին: Փոփոխման այսպիսի աստիճանաւորութիւն նկատուում է ժողովուրդի սովորոյթների և նրա բանաւոր ստեղծագործութեան վրայ, որ մեզ ներկայանում են տարրեր գոյներով. ֆիզիքական հասկացողութեան հետ երեւում է հոգեւոր կարողութեան բովանդակութիւնը և ըստ այնմ ժողովուրդի համար ապագայ հեռանկարի պատկերն է ստեղծւում: Բրտութիւնը կամաց-կամաց անհետանում է տեղի տալով բարոյական զգացումների, կեանքի նոր իդէալների: Ժողովուրդների բարոյական այս զարգացումը, նրանց ընտանեկան և ընկերական կեանքի պայմանները, նրանց խորհելու, զգալու և ապրելու առանձնայատուկ կղանակները արտայայտութիւն են գտել առանձնների, ասացուածքների, վէպի, զրոյցների, կենդանական վէպի և երգերի մէջ, այնպէս որ բանաւոր գրականութիւնը յաճախ կարող է աղբիւր հանդիսանալ որևէ ժողովուրդի շամանդաղով պատած անցեալի այն մասի, ուր պատմութիւնը անգոր է լինում մուտք գործելու:

Ամեն մի ժողովուրդ ունեցել է, անշուշտ, բանաւոր գրականութիւն, որովհետև չի կարող լինել մի ժողովուրդ, որ ահանաւան լինի բնութեան պատահարներին, իր հերոսների սիրահործութիւններին, հերոսական արկածներին և չանմահացնի նրանց:

Այդպիսի դէպքում ժողովուրդի երեակայութիւնը զրգուում է, լիզուն բացւում, ոյժ ստանում և ահա պատրաստ է այդ վառ երեակայութեան պատմութիւնը, համառօտ կամ ընդարձակ, չափածոյ կամ արձակ, պարզ զգեստի մէջ: Այս անարուեստ երգերը և վէպերը, որ ժողովուրդի հոգու թարգման են հանդիսանում, արտայայտում են, ուրեմն, նրա հոգեկան կեանքը, նրա զարգացումը, ներքին աշխարհի արամազրութիւնը և այս տեսակէտից գուցէ աւելի արժէքաւոր են, աւելի պարզոյ նրա կուլտուրական բարոյական կեանքը, քան թէ այդ նիւթի մասին գրած ենթագրութիւնների վրայ հիմնուած գրքերը *:

Մենք էլ ունեցել ենք մեր խորը անցեալում և յետոյ ստեղծած և սերնդից սերունդ աւանդած բանաւոր գրականութեան լոյր տեսակները, որ պահպանուել և կենդանի են մնացել մինչև անցեալ դարու երկրորդ կէսը, երբ արդէն գրականութեան առաջ կալով, շատ տեղերում սկսուել են մոռացուել, սեփականութիւն դառնալ հին սերնդին: Մինչև այժմ կգտնուեն բանաւոր գրականութեան ժողովածուները, որ վերջերս միայն կուտանուել կերպով էր առաջ գնում և որ կազմում են, գուցէ, մեր ժողովուրդի ներքին աշխարհի զեղման միայն մի փոքրիկ մասը, փըշրանքներ միայն, պարզ ապացոյց են, որ հայ ժողովուրդը բանաստեղծական աւելի ունի, որ նա կարողացել է իր ախրութիւնը, վիշաք և ուրախութիւնը այն աստիճանի խորը, զգայուն կերպով արտայայտել, որ լսողին կամ ընթերցողին կախարդում է. ապացոյց Ակնայ, Վանի, Ապարանի և այլն կողմերից ժողոված փնջիկները, ուր արտացոլում են ընկերական ամենամաքուր և անկաշառ յարաբերութիւնը, արիւնակցական մաքուր սէրը, կոյս սիրոյ զգացմունքը և բնութեան ծոցում աշխատանքին ընկերակցող ու նրան թեթևութիւն պատճառող սրտի կրկնները, որոնք միայն ընդունակ են և միևնոյն ժամանակ խթան են հանդիսանում անհատին թէ ժողովուրդին արտայայտիչ լինելու սիրտը ճշնշող, հոգին յուզող լաւային, որը այնքան պարզ, բայց երբեմն էլ կրակոտ ու կրքոտ է, որպէս բնութեան ծոցում, անհոգութեան գրկում ապրող դրա կենդանի աղբիւր ժողովուրդը:

* Իմ «Ժողովրդական նիւթերի մատենագրութիւն» վերնագրով անտիպ աշխատութիւնից: (Ա. Տ.-Յ.)

Զարմանալին այն է, որ մայր երկրի ծոցում ապրողներն են այդ հովերով տարուած, որոնց բանաստեղծական արտադրութիւններն իրենց զգացմունքի առատութեան և խորութեան պատճառով քաղաքակիրթ ազգերի ուշադրութեանն են արժանանում, իսկ մայր երկրից կտրուածները, հեռու ընկած հատուածները, ընդհակառակը, կորցրել են ոչ միայն նորը ստեղծագործելու, այլ և հինը պահելու ընդունակութիւնը: Գուցէ կարելի լինի նրանով քացատրել, որ վերջիններս փոփոխուած տեսնելով կեանքի պայմանները, ենթարկուելով տիրապետող բնութեան և տարրի ազդեցութեան, կորցրել են ստեղծագործելու հոանդ, զգացւելու ընդունակութիւն, կամ պէտք եղած ժամանակն էլ բաւականութիւն են գտել շրջապատի թելադրած շեշտերով, և որ այդ նոր վայրը, նոր պայմաններ առաջ բերելով, վերացրել է նրանց միջից անհոգութիւնը, մի կողմ թողել հոգու այդ տեսակի արտադրութեան արտայայտութիւնը, առաջները դնելով գոյութեան կուտի համար գործնական կեանքին յատուկ նոր միջոցներ, նոր զգացումներ:

Այսպէս է և Նոր-Նախիջևանի ժողովուրդը: Բացի նրանից, որ մօտիկ լինելով քաղաքակիրթութեան կենտրոններին, հարաւորութիւն է ստացել զրանց ճաշակով մասամբ իրեն հօգին կըրթելու, մի կողմ թողնելով այն սովորոյթները, աւանդութիւնները ու երգերը, որոնցով նա սնուել և զգացուել է, այլ և կեանքի պայմանները օտարել են նրան գործնական լինել, նիւթականը առաջնորդող ունենալ: Մեր միւս գաւառների նման Նոր-Նախիջևանը կեանք չունի. սրան անձանօթ է օրինակ՝ վար ու ցանքի ժամանակ լծկան գոմէշների և եղների զոյգերի երկար շարքերը կառավարող փոքրիկ տղաների երգած և կիրճերում կամ սարերում արձագանք գտնող հօրօվիկները, որոնք զանազան տեղեր բնութեան համապատասխան բովանդակութիւն և ներդաշնակութիւն են ստացել, օտարոտի է դաշտային աշխատանքի հետ ընկերակցող գեղեցիկ սեռի ազատ բնութեան սիրոյ մրմունջները, ինչպէս և պանդխտութեան մէջ առեւտրողների և կամ սիրելիներից զրկուածների յուզումնալից կարօտները: Եւ եթէ ընդունելու լինենք, որ մայր երկրից կտրուած հատուածները դադրաւ վայրերում շատ շուտ են առաջ դնում կուլտուրական կեանքով

մոռացութեան տալով ազգային սովորութիւնները, ծէսերը, նախապաշարութիւնները ու հաւատալիքները, հասկանալի պիտի լինի, որ նախիջևանցիք վաղուց մոռացած են այդ ծէսերի և այդ արարողութիւններին համապատասխան երգերը: Նահապետականութիւնը կորցրել են, կորցրել են նաև նրա բնորոշ յատկանիշները: Ընկերական խմբակցութիւնների բաւականութեան, տօնական սովորոյթներին և նրա հետ կապուած ուրախութիւններին փոխարինուած է եւրոպականը իր լաւ և վատ կողմերով:

Սրա վրայ աւելացնենք անապահով կեանքը, առեւտրումներն ու հարստահարութիւնները, որ նոյնպէս պակաս երգերի պատճառ չեն եղել մայր երկրում, այն ժամանակ ընդունելի կլինի, որ նախիջևանցիք երգ չպիտի ունենան, զգացուել չպիտի գիտնան:

Կեանքը խաղաղ, ապահով, վաճառականական և վերջին էլ կրթական հովերով տարուած, հանգստութեան ժամանակ նա միայն կարող էր ուրախութիւններ անել, քէֆեր սարքել, և շատ բնական է, որ այդ խնջոյքների ժամանակ երգուած լինին գեղեցիկ սեռին ուղղուած երգեր, չինք ասում սիրոյ, որովհետեւ մաքուր զգացմունքով շեշտեր այդ բովանդակութեամբ նրա բանաւոր գրականութեան մէջ չենք պատահում:

«Նոր Նախիջևանում կապուած պատկները մեծաւ մասամբ հաշուի և գործնական գիտութիւնների արդիւնք են: Ամուսնութեամբ ինտիլիգենտ մարդիկ կեանքի ապահովութիւն են ձեռք բերում, վաճառականներն իրանց մայր գումարներն են մեծացնում և իւրեանց առեւտրական գործերն ընդարձակում, գործակաւորները դուրս են գալիս իրանց «աղաների» ու «չորպաշինների» մօտից և իւրեանց սեփական գործը սկսում», «գրում է պ. Ե. Շահաղիզ (տես «Ն. Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք. 1903 թ. թիֆլիս էջ 76.): Շատ հասկանալի է, որ այսպիսի հաշուի ամուսնութիւնները, որ չեն հիմնուած փոխադարձ սիրոյ և զգացմունքի վրայ, չպիտի տան այն մեղմ հնչիւնները, կուսական սիրոյ կարօտը, թախծութիւնը, ինչպիսին նահապետական կեանքն է արտադրում. դրա համար է, որ Ն. Նախիջևանում «սիրահարական երգ չկայ և յիշողութիւն էլ չկայ, որ մի ժամանակ շատ եղած լինի» (տես նոյն տեղը): Այսպէս էլ միւս պայմաններում, կեանքի այլ հանգամանքներում:

Այս պատճառով է, որ նրա բանաւոր գրականութիւնը ազ-
բատ է, ամփոփուած է Գ. Տիգրանեանի ժողոված «Առածք, ա-
սացուածք և զրոյց հայոց Ն. Նախիջևանի», (1891 թ, Ռոստով Դոնի
վրայ) վերնագրով մի գրքոյկի մէջ. կան հատուածներ-երգեր,
առածներ պ. Շահազիզի վերոյիշեալ գրքի մէջ, Բ. Պատկանեա-
նի «Говоръ Нахичеванскій» ում. կան նաև մի քանի հէքիաթներ
Խրիմի բարբառով Նաւասարդեանի ժողովածուների մէջ, մի քա-
նի երգեր «Քնար Հայկական»-ի և մի քանիսն էլ, որ չգիտենք ին-
չու, Պատկանեանի երգերի Գ. հատորի մէջ են մտած:

Որ նախիջևանցիք հնումը երգեր են ունեցել, դրա մէջ
կասկած չկայ, ապացոյց հին սերնդի բերնում պոտուող տները
կամ տողերը, որոնք ամբողջ երգերի փշրանքներն են միայն:

Ամենից աչքի ընկնող ժողովածուն Տիգրանեանինն է, թէ և
այդ էլ հարուստ չէ. հետաքրքրութիւն են զարթեցնում միայն
վերջը դրած մի քանի երգերը. «Տղայոց տանտան», «Աղջկան տան-
տան» և «Երգք» վերնագրով. այդ տանտանները (փոքր երեխաներին
ձեռքի վրայ խաղացնելը) ամեն տեղ էլ կան, երբեմն երկար, եր-
բեմն կարճ և համարեա թէ միևնոյն բովանդակութեամբ. աղա-
յի գօտին են կոպում, թուրը կախում, ձի նստեցնում, ուղար-
կում թշնամու վրայ, իսկ նախիջևանցիք ս. Կարապետ են ուղար-
կում:

«Բերէք արդիս չալ ձին,
Գտակ գլրից ալչին,
Սըրմայէ խամչին
Ջարնինք շուտով փախչի,
Սուրբ Կարապետ հասնի»:

Իսկ աղջկայ համար էլ մտածում են իշխանի որդու տալ.
սրա մի վարիանտը, քիչ փոփոխուած, ունին պօլսեցիները. (Տես
«Ազգագրական Հանդէս» IX գիրք, էջ 168.):

Աւելի հետաքրքրութիւն են զարթեցնում միւս երեք սի-
րահարական երգերը. որոնք իրենց կազմութեամբ աշուղական
են և երևում է, որ արուեստով են գրուած: Հաւանական է, որ
աշուղներից մէկը խնջոյքներում երգել է այդ երգերը, որից յի-
տոյ ընդհանրացել են ժողովրդի մէջ, ինչպէս Պատկանեանի եր-
գերից մի քանիսը: Եւ ինչպէս երևում է, Աղապալի անունով մի

աշուղ էլ եղել է, որին պէտք է վերագրել «Մամալարի Էրգը»,
որի մի վարիանտը «Քնար հայկական»-ի մէջ է (տես՝ 1868 թ. էջ
172.), մանաւանդ որ աշուղների նման իր անունը վերջին տնի-
րում յիշում է:

Ամբողջութեամբ երեք երգն էլ բերում ենք, որից ընթեր-
ցողը կարող է մտաւոր ժողովրդի ճաշակի և զգացմունքի մա-
սին գողտրար կազմել, մանաւանդ որ այդ երգերը սիրելի են
նախիջևանցիներին:

Ա.Ս.Ա.ՋԻՆ ԵՐԳ.

Երեք օրվան լուսնի նըման ունեւրըդ,
Խեղքս առաւ սիահ կանթեղ աչքերըդ.
Վարդ բացուիլ է կարմիր ձերմակ թուշերըդ,
Փընտըռելով չըգտայ ևս քու ընկերըդ:

Կամար ունըրդ կանթեղ աչքիդ շաւի 1) կուտայ,
Նազ արածըդ քաղցըր սըրտիս ցաւ կուտայ.
Ծով ծով աչքիդ քիփրիկները 2) օխի 3) պէս,
Ծակեց սիրաբն չիմ դիմանալ, արի տես:

Մայիլ 4) էղայ ծոցիդ ձիվթէ 5) նառերուն,
Կըրակ լըցիր ճահիլ 6) սըրտիս եզերուն.
Նըմանեցայ ևս քու սիրոյդ խեղուն,
Ջըզար ինձի ի մէջ մեծ մեծ սարերուն:

Իմ սիրելի, իմ սիրական սըրմայ 7) մաղ,
Ասիմ տէրաբն 8) աս սահաթին 9) իմանաւ.
Սախըն 10) չըլայ ասած խօսքիս անխա նաղ,
Անկլիցբայ քառէթ 11) նըստիս ինձի գառ:

ԵՐԿՐՈՐԳ ԵՐԳ.

Այսօր ևս կերթամ տեսնելու
Իմ սիրականիս,
Սիրականս դու համբերիս
մինչև իմ գալուս,

1) Ցուր. 2) Արտանունք, Թարթիչ. 3) Նեւ. 4) Չմայլիմ. 5) Չոյգ. 6) Մա-
տաղ. 7) Ոսկեթիւ. 8) Ցաւ. 9) Ժամ. 10) Մի գուշէ. 11) Անգլիական կառք:

Թըռչուն ձագերուն հարցանեմ
իմ նախնուն հարիս 1):

Միտքըդ է՝ քեզ հետ մէկտեղ
պախչան 2) զնացինք,

Սերկիւրին ծառին տակը
նըստանք ու լացինք:

Թըռչուն ձագերուն հարցանեմ
իմ նախնուն հարիս:

Ինձմէն ձեզ խրատ թող ըլայ,
սիրելի եղբայրք,

Զիլայ որ տեղմէ 3) ճիւղանի 4)
այսպէս սկտա 5) տաք:

Թըռչուն ձագերուն հարցանեմ
իմ նախնուն հարիս:

Պօղոս—դատէ տէֆթէր 6) գըրից
չի տեսնուած փորձանք,

Թըռուցին տեսօքըս ձեռքէս,
կըվնտըրիմ ես քեզ:

Թըռչուն ձագերուն հարցանեմ
իմ նախնուն հարիս:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԳ.

ՍԱՄԱՎԱՐԻ 7) ԵՐԳ.

Խնամիներն էկան հազար բարով,
Ծոցերն իլինք թուրինջ նստով 8),
Քէֆ 9) պիտ անին սամավարով:

Սամավարը գովական է,
Մէջի ջուրը բաւական է:

Սամավարին կըռանթն 10) ոսկի,
Մախպուլ 11) բան է ամէն ազգի.
Զայ 12) խորթողը կուգայ խօսքի:

1) Սիրական 2) Բուրաստան, պարտէզ. 3) Որ և իցէ. 4) Կտրիճ.
5) Սիրով կախարդեալ. 6) Տեսարակ. 7) Ինքնեւ. 8) Նուռն. 9) Ուրախութիւն.
10) Ծաւալ. 11) Էնգունելի. 12) Թէյ.

Սամավարը գովական է,
Մէջի ջուրը բաւական է:

Զայ ասածըդ շատ լաւ բան է,
Պէհէզուր 1) մարդուն ռահաթ 2) կանէ.
Զի խըմողին զօռ 3) պիտ անէ:

Սամավարը գովական է,
Մէջի ջուրը բաւական է:

Զայ խորթողին աչքը սիրիմ,
Զեռքէն բըռնիմ, քովըս բերիմ.
Կարմիր թուշէն ես համբուրիմ:

Սամավարը գովական է,
Մէջի ջուրը բաւական է:

Քանֆօսքան է վըրան ույզուն 4),
Մէջի կըակը խիստ վառվըռուն.
Զայնիքը 5) վրան կուտայ խիստ գուն:

Սամավարը գովական է,
Մէջի ջուրը բաւական է:

Կամաց կուգայ, նազով կուգայ,
Փառնոցն 6) իլինք մեզի կուգայ *):

Սամավարը գովական է,
Մէջի ջուրը բաւական է:

Արծըթէ փառնոց ֆառֆոռ գաւաթ,
Խօմի շիշան 7) օրթան գըրած.
Զանինք շատ խօսք, խըմինք տաք տաք:

Սամավարը գովական է,
Մէջի ջուրը բաւական է:

Աղապալին խըփը՛ն խըփը՛ն,

1) Անհանգիստ. 2) Հանգիստ. 3) Հարկադրել. 4) Յարմար. 5) Թէյնոց.
6) Սկուտղ. 7) Սըռակ.
*) Պակասի մի տող, զոր ոչ գտի:

Ձեռքը ոտքը թրվւ՞ն թրվւ՞ն,
Չայ կը խըմէ շափո՞ւ շոփո՞ւ:

Սամավարը գովական է,
Մէջի ջուրը բաւական է:

Աղապալին այսպէս մարդ է,
Փունճ 1) խորթոյը կարմիր վարդ է.
Ռոմով փունճը պէթէր 2) սէրթ 3) է:

Սամավարը գովական է,
Մէջի ջուրը բաւական է:

Առաջին երգի վերջին տունը, շատ հաւանական է, որ աւելացրած է ուրիշի ձեռքով և կամ աղաւաղուած է, որովհետեւ իր յանգերի դասաւորութեամբ և թէ բովանդակութեամբ չի համապատասխանում առաջին մասին, որը վերին աստիճանի զգացմունքոտ երգ է, հարուստ ձոխ պատկերներով և վառ երևակայութեամբ, յիշեցնելով Քուչակի սիրային կրքոտ բանաստեղծութիւնները: Երգի հեղինակը այնքան օժտուած է եղել երևակայութեամբ, որ նկարագրութիւնը բաւական գեղեցիկ է դուրս եկել, էպիտետները հարուստ, պատկերաւորութիւնը ձոխ և ինքնատիպ: Ամսոս միայն, որ այս բովանդակութեամբ երգեր շատ քիչ են. ինչպէս երևում է այս տեսակէտի գաղթավայրի ստեղծագործութիւնը անպատու է եղել և ոչ միայն այդ, այլ և չի պահպանել հնուց ստացած ժառանգութիւնը:

Այս, ի հարկէ, առիթ չպէտք է տայ ենթադրելու, որ Նախիջևանի ժողովուրդը անընդունակ է, բանաստեղծական ձիրք չունի և կամ երգել չի սիրում, որովհետեւ նրա մօտիկ անցիալը և ներկան հակառակն են ցոյց տալիս. դեռ չյիշած այն, որ աղագութեան պարծանք զաւակներ է տուել և այժմ էլ անուցանում է իր ծոցում նոյնչափ յարգանքի արժանի անհատներ, բաւական է շեշտել այժմուայ նախիջևանցու այն անչափ մեծ սէրը, որ նա տածում է դէպի թատրոն, օպերա, դէպի նկարչութիւնը, որին նուիրուած ունի ապագայ խոստացող երիտասարդներ, դէպի գեղարուեստական ցուցահանդէսները և մանաւանդ դէպի

1) Շաքարօղի. 2) Սաստիկ. 3) Կտրուկ.

երաժշտութիւնը: Ժողովրդական բանաւոր գրականութիւն չունենալու միակ պատճառը, ինչպէս վերև նկատեցինք, պէտք է վերագրել կեանքի հանգամանքներին, շրջապատի ստեղծած պայմաններին, որոնք թողնել տալով նահապետականութիւնը, ստիպել են ապրել նրան այլ կեանքով:

Ա.Ի. ՏԷՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ.

տաղերով ընդհանրապես: Ընդգրկում և ստըջանք, որոնք երկու
հզրերը կը կազմեն «Անառակ»-ին:

Անէծքըդ, Հայր, փոխեց ոսկիս մութ պղղինձի,
Բայց քանի որ շամբուշ կուռք մը պէտք էր ինձի՝
Ես պղղինձով ալ պատրանքներըս ձուլեցի:

Անէծքըդ, Հայր, դարձուց նաշինըս սև հացի,
Բայց քանի որ սեղան մը շուայտ պէտք էր ինձի՝
Ես սև հացով ալ հեշտ պատանուս ծամեցի:

Անէծքըդ, Հայր, փոխեց կընդրուկս անարգ գուղձի,
Բայց քանի որ ըզզլխանք մը պէտք էր ինձի՝
Ես այդ գուղձով ալ երազներըս ծըխեցի:

Անէծքըդ, Հայր, պիրճ պատմութեանս դարձուց քուրձի,
Բայց քանի որ կուշտ վայելք մը պէտք էր ինձի՝
Ես այդ քուրձով ալ կուշտիս հե՛րք ծածկեցի:

Անէծքըդ, Հայր, ճրագըս դարձուց ճայրոտ բոցի,
Բայց քանի որ հըրայրք մը տենդ պէտք էր ինձի՝
Ես այդ բոցով ալ շիւ աչքերըս վառեցի:

Անէծքըդ, Հայր, գոհար քարերս դարձուց խեցի,
Բայց քանի որ գիրկ մը զըրգանք պէտք էր ինձի՝
Թամարներու կուրծքէն զանոնք ես կախեցի:

Անէծքըդ, Հայր, ցուպս ալ դարձուց բարկ խայթոցի.
Որ արիւնեց զիս խածուածքով պատիժ օձի,
Բայց քանի որ ապրիլ մը կար, ան, վայ ինձի,
Ազոտտ խողի երամակներ արածեցի...:

Վերոյիշեալ հոյակապ քերթողութիւնը արաբական ոճով
գրուած գերազանց նորութիւն մըն է, արաբական ոճ ըսի, ո-
րովհետեւ յանգիրը ամէնքն ալ համանման են, ինչպէս շատ կը
պատահինք ուշագրաւ աշուղներու երգերուն մէջ: «Հովուական
Սրինգ»-ի մէջ կիրարկուած յանգիրը, որոնք գերանուրը և նը-
կարչական բառերով կ'ընդմիջուին՝ հասարակ և կրկնուած, հին-

ցած յանգեր չեն, այլ հմուտ հայագէտի մը ճարտարապետու-
թիւնը՝ պարոտեան մարմարներու վրայ: «Անառակ»-ին քով հա-
ւասար բարձրութիւն մը ցոյց կուտան «Տեառնընդառաջ»-ը,
«Մարդուն Ստեղծում»-ը, «Պատիժ»-ը, «Ներում»-ը, «Յայանու-
թիւն»-ը, «Ապրումն Երազ մը»-ն, «Եմմաուսի Ճամբորդներ»-ը,
«Եփփաթա»-ն, «Այրիին Զրոյց»-ը, «Անտառին մէջ»-ը, «Այլա-
կերպութիւն»-ը: Այս կանխակալ քերթութեաններուն ցայտունու-
թեան քով միւսներն ալ կը մնան նոյն բարձրութեամբ, արուես-
տի ու գաղափարի տեսակէտներով զուգահեռ:

«Մարդուն Ստեղծումը» հատուածէն տաղեր.

Եթէ փոխան ափ մը հողի՝
Մատներուն մէջ զանգէր Աստուած խուրձ մը շող,
Ո՛չ մահը շուք մը կոթողի
Եւ ոչ դրախտը կ'ունենար օձ մ'երկրասող,
Ո՛չ աղիքէ մը կը վիժէր ճապաղի,
Ոչ ալ փայտէ մը կը կաթէր արեան ցօղ:

Եթէ փոխան ափ մը մոխրի՝
Իր մատներով լըմէր նա կոնք մը կայծեր,
Ո՛չ միտէն ճարպ մը գեղնեղի
Եւ ոչ կեանքէն կը ծորէր մուր կամ ճենձեր,
Ո՛չ գանկն ոճիր, ոչ կուրծքը կեղ մ'աղտեղի,
Ո՛չ ալ անդունդն անյուսութիւն կը տածէր:

«Պատիժ»-ը Յորի կեանքէն գրուած մըն է. «Լուիցէ ունկն
իմ զանէծս իմ»:

Եթէ ինձմէ հաց ուղողին
«Քար» մը տըւած եղայ երբէք,
Թող երկարի՛ կեանքիս ուղին
Բեթորոնէն մինչև Ազիկ,
Ու քարերուն տակ կարկուտի
Անհետի ստուերըս սընոտի:

Եթէ ինձմէ «ձուկ» ուղողին
«Օձ» մը տըւի զազրաթորմի,

Թող սողամ մերկ վըրայ հողին
Ծովէն մինչև ծայրն եղովմի,
Ու թոյներովը քարքերուն
Թող կըպրանայ մաղձս ու արիւն:

Խորիմաստ քերթողութեան պատկանող հոյակապ էջ մըն է նաև «Յայտնութիւն»-ը, որ ամէնէն խորհրդաւորն է հակառակ իր մթութեան, ամէն մէկ քառեակ իր խոր իմաստը ունի միակ վարդապետութեամբ մը տողորուն, այսինքն յայտնութեամբ: Յայտնութիւնը՝ Քրիստոսի վարդապետութեան ժողովրդականութիւն գտնելն է, Անոր քարոզներուն, Անոր սկզբունքներուն աւելի բուն ընդունելութիւն գտած շրջանին է որ կ'ըսենք յայտնութիւն, ոչ սակայն այն թանձր բացատրութիւնը զոր կուտան շատեր:

«Ապրումն Երազ մը» հատուածէն տալ մը.

Այն, ըստուեր մը զիս վարեց անապատ՝
Ուր ժամերով ես քալեցի անընդհատ.
Քաղցած էի երբ ինձ ըսաւ. Ոտքիդ տակ
Կեցած քարերն կըրնան փոխել դու հացի.
Ու ես հրապարտ ոչնչութեանս անգիտակ՝
Առանց հրաշքի մը կարծըր քնը խածի...:

«Նամուսուսի Ճամբորդները». խորախորհուրդ նիւթ մըն է ինքնին, որուն քերթողը Poème barbare-ի հեղինակին ասպետաւորութիւնը ունի:

Խոնջ ու տըրտում կ'երթան երկուքն Նամուսուս,
Անդամադիր վիշտ մը զիրենք կը տանի...
Ո՛րքան յոյսեր իր հետ թաղած էր Յիսուս
Ու աչք մը դեռ չէր տեսած զինք կենդանի:

«Եփփաթա» խորագիրով անյուր քերթուածէն մէջբերումներ.
«Եփփաթա» որ է՝ քացիք» ըստ Մարկոսի:

Մօտեցիր լեզուիս, դուրս բաշէ ցամաք
Խեցի մը դարձած կըտորն այդ միսին,

Բոցի մ'անոր մէջ դնելու տենչն ու սլաք՝
Ձոր մունջ ժըխտումներս վաղուց կորուսին,
Ըսէ՛ եփփաթա,
Որ համր էութիւնս Քեզ օրհնել փութայ:

Դիւր մէջն աղանջիս ծայրերն մատներուդ՝
Լուռ ու ծամածուռ խորը այդ բաւդին,
Ու հոն թալացած խօսքերդ ու խորհուրդ
Յաւիտենական շրջամամբ մը խըտդին.
Ըսէ՛ եփփաթա,
Որ խուլ էութիւնս Քեզ լրսել փութայ:

Կաւ մը դիր մեռած աչքիս կողերուն՝
Կապոյտէն լըքուած բիրերուս մըթար,
Որ փառքդ յարկող երկինքը հեռուն
Դիտեմ արեւ լոյսովն անվըթար.
Ըսէ՛ եփփաթա,
Որ կոյր էութիւնս Քեզ տեսնել փութայ:

Լուծէ սա ոտքիս կապանքները պինդ
Որ ճամբուդ վըրայ կը գլորի յաճախ,
Ու կիրթ վաղքերու կայթումներով թինդ
Վեր առ դայթումիս հզեղը ջախջախ.
Ըսէ՛ եփփաթա,
Որ կազ էութիւնս Քեզ դիմել փութայ:

Մօտեցիր ձեռքիս կարկամ ու կըծիկ՝
Իր խկ հարուածէն շանթուած այդ զէնքին,
Ու բըռնած ծայրէն քղանցքիդ գեղեցիկ՝
Հիւսուիմ դօրութեանդ անպարտյր հէնքին.
Ըսէ՛ եփփաթա,
Որ դօս էութիւնս Քեզ զըրկել փութայ:

Պիտի մօտենան սըրտիս ալ, ով Տէր,
Փակ ու փըլատակ այդ վեհավայրին,
Ուր ճանձիկ աստուածն ունի բազիններ,
Ու Ակկարոնի խունկերը կ'այրին...

Մ'ըսէր՝ Եփփաթա,
Մինչև որ հոգիս զայն սրբել փութայ:

«Այրիին Զրոյցը»-ին մէջ կը տիրապետէ հօրագոյն
technique մը: Այսպէս.—

Գիրկէ գիրկ անցաւ, բարձերէ բարձի,
Ու հեշտ ժամերու դարկացնող դարձի
Յեղյեղուններու միշտ ակընկալու՝
Ատեն հունեցաւ իր սուգը լալու:

Գիրկէ գիրկ անցաւ, բարձերէ բարձի,
Պէրձ խոստումներով օժիտ ու վարձի...
Հին առագաստի նոր հիւրընկալու՝
Ատեն հունեցաւ իր սուգը լալու:

Գիրկէ գիրկ անցաւ, բարձերէ բարձի,
Խէթ մը չըզգալով կարօտ ու բազցի,
Հաճոյքի գրբաստ մը դարձած հըլու՝
Ատեն հունեցաւ իր սուգը լալու:

Գիրկէ գիրկ գլեցաւ, շրտումէ շրտում,
Ու մեռելական ձայնէն երբ տըրտում
Վերջին համար ալ լացին լու ի լու...
Ինքն ալ նըստաւ լճու իր սուգը լալու:

Ա՛լ տենչ մը հունէր ապրելու կըրկին
Մահուան պաշտօնի նըւիրում այդ կինն՝
Որ սըրսկապանի նըզովքն իր վըրան
Չը կըրցաւ կանգնել կեանքի մը որրան:

Եղեմն ու բազին, աւաղանն ու բոյն,
Կընդրուկի լեռներն, աշտանակն սսկւոյն
Անցան, սահեցան... Ինքն արեւու տակ
Ո՛չ մայր մը եղաւ, ո՛չ վերն ալ հրեշտակ:

«Լուսնին տակ»-ը՝ Հայնէարտը երգ մըն է:
«Անտառին մէջ»-ը՝ ամէնէն մեղանուշ մեղեդին է, որ Սոս-
սեաց Անտառին շատ լաւ պիտի յարմարի, իր մթութեանը մէջ
անգամ այդպէս կարծեցնել կուտայ, և արդէն այդպէս կը թուի:

Ո՛չ անիրաւ էին և ո՛չ ալ անմիտ
Անոնք որ զձեզ կը պաշտէին անհրաւէր,
Ձեզի նըման՝ վերերումով ճըշմարիտ՝
Ուղերձելով իրենց աղերսն ու թեկը:

Թէ եղինք ըլլայիք դուք կամ նոճի,
Ձեր շուքին տակ ըզգայնացած անտուր՝
Կը հըմայէր մարդ թէ խորհուրդ մը կ'աճի
Թուխ կանանչի փըթթումին մէջ դարաւոր:

Տերեւաշարժ թէ ըլլայիք դուք կաղնին,
Կամ անտառը սօսիներուն այն դառամ,
Մէջ ձեր անուշ սօսաւիւնի ու ձայնին
Քուրմը կըրնար կարգալ դարձի մը պատգամ:

Թէ ըլլայիք հովանաւոր դրախտն Հացեաց
Լուս պուրակին՝ աղբերակին ջինջ ու զով,
Երկըրպագուն ձեր մօտ կուգար անձկայրեաց,
Բոյն մը երգի՝ բոյր մը խունկի երազով:

Թէ ըլլայիք դուք բարձրաբերձ բարտիներ՝
Արձանացած պաշտումներու սլանցը անքուն,
Արևորդին ձեր կողին մէջ կը գիտէր
Խաչ մը խոկում մահուան ձորին վրայ կանգուն:

Թէ ըլլայիք նոյն իսկ ցածուն մօրենին
Խոր տեսիլքի մը կրակներով հըրդհուած,
Ձեր թաւուտքին մօտ՝ ուր բոցեր կ'արբենին՝
Պիտի զիրար տեսնէին մարդն ու Աստուած...:

Ո՛չ անիրաւ էին և ո՛չ ամբարիշտ
Անոնք որ զձեզ կը պաշտէին, ո՛վ ծառեր,

Ու նուազելու համար իրենց տենչն ու վիշտ՝
Ուրքան երբեմն հոգիք ձեր շուրջն են թառեր:

Հիմա սակայն լըքուած էք՝ լերկ ու անշուք,
Ցաւի քուրջեր կապուած են ձեր կանանչին,
Ու դրիագներ խուսած՝ ձեր մէջն անշըշուկ
Ա՛լ չեն մրափեր իրենց անուրջքն առաջին:

Իսկ ես թէ ձեր քուրմն ըլլայի օր մ'ե եթ՝
«Ոսկի ոտ»-ով կը դընէի ձեզ պատուաւ,
Որ ձեր այն նոր ըողրոջումի գիրկն յաւէտ
Տերե՛ մ'իսկ կեանքն ըլլար պաշտում և իմաստ:

Ծանօթ հայ ձայնագրագէտ մը, պր. Ահարոն Մսրիան, այս քերթուածին արժանի եղանակ մը հեղինակած է, որ լոյս պիտի տեսնէ ազատ մատենաշարներու հրատարակիչ Զարգարեան եղբայրներու ընդարձակ ձայնագրուած երգարանին մէջ:

«Հովուական Սրինդ»-ը իր ամբողջութիւնովը ցոլարան մըն է, կեանքի լուծին տակէն մարդկութիւն մը յառնող. հոս կը առկենք ցրիւ մէջբերումներ, որոնք իւրաքանչիւր հատուածին ցայտուն կողմերը կը կազմեն:

Անապատն ու հոգն ըզբեզ կ'ընդունին,
Ունջն ամայութեան ու շունչն անհունին.
Ու այդ երկուքէն ժառանգած ես դուն
Մենաւոր խոկումն ու շփնչն անանուն: («Սրինդիս»):

— Գնա արածել իմ ոչխարներս, և դու ինք
Հովիւ եղած առ քեզի հետ ցուպ ու սրինդ,
Մինչև այն օրն՝ ուր իյնայ ցուպդ ի գետին,
Եւ ուրիշներ կապեն մէջքիդ թոյլ գօտին,
Մինչև այն օրն՝ ուր քու սըրլինդդ մաշած
Ա՛լ հարձակէ այրումի երգ մը կամ լաց...
Գնա արածել իմ ոչխարներս անձանձիր,
Ու այս է վարձքդ՝ եթէ դիւ շատ սիրեցիր:

(«Կը սիրեմս գիտ»):

Նոյն այս քերթուածին պատկանող սա տողը՝ «ցորչափ աղիքս գութ ունենան ու սիրեն», պատկերի շփոթութիւն մը կը զգացնէ: Աղիքը՝ սրտի զգայնութիւնը կընայ ունենալ:

Երբայական մարգարէարանութիւններու մէջ կը գտնուին սակայն հմանօրինակ զարտուղութիւններ:

Յաջող մէջբերումներ. այսպէս, —

Եթէ մընեւս իր ամպին մէջ՝
Ինքը քեզի շանթ մը կուտայ,
Որպէսզի իր վրէժը անշէջ
Փայլատակեա երկրի վըրայ: («Սաչը»):

Տանուտէրն է. իրեններուն կը բանայ
Հարսանեկան սրահի մը ծոցն անաղարտ,
Հոն պարը թռիչ՝ երգն է անհուն ուսանալ,
Քօղքը կապոյտն է երկինքին աստղազարդ.
Անոնք սակայն՝ որ իր խոլմանն հաղորդ չեն՝

«Երազատեա» զԱյն կը կոչեն:
(«Տանու Տէրը»):

«Աղի Արձանը»-էն մէջբերուած յետագայ բառեակը գրական հեգնող սրամտութիւն մըն է, նոյնքան ալ իսկատիպ, որ Ղովա անուն ծանօթ կնոջ շուրջ կը դառնայ:

Կին մ'էր, յիշեց արդեօք զարդերն ու դիպակ՝
Զորոնք մոռցաւ աւնուլ՝ վտանգէն խելայեղ,
Յիշեց իր շղարշն ու նարօտներն կապուտակ,
Հիւսքն ու մանեակն, ոսկի գօտին լանջագեղ:
(«Աղի Արձանը»):

Գինուով լուացուած պատմութեանիդ ծալքերով
Իջիր հընձանն՝ ուր իմ ողկոյդս ճըմէցի,
Կաթիլ մ'եղիր բաժակիս խորն անխըռով,
Որ մօտենաս դու ինձի:

Եթէ հոգիդ նըմանութեամբը ոսկւոյն
Շողայ, մարմինդ ալ արծաթով կ'իտուածի:

Իմ խորանիս զարդը կ'ըլլատ վեհագոյն,

կը մօտենան դու ինծի:

(«Մի մերձենար յիս»):

Դուքեան Սրբազանի կրօնական քերթումներուն այս հա-
ւաքածուն, ուր ամէն ինչ յղկուն նրբերանգութիւն մը ունի, կը
վերջանայ հայրենաբաղձական «Վերջալոյս մը»-ով, ուր թերեւ
Այրարատի մը պատկերը կը ծրարուի:

ԼԵՒՈՆ ԷՍԱՃԱՆՆԱՆ.

1909 Ապրիլ, Կ. Պօլիս.

ԻՆՉ ԱՆԵՆՔ.

«Ուր արբորները շատ են, այնտեղ երբեք չի լուսանում»
Յունական առած.

Դժուար, կաւելացնեմ, չար ժամանակ ձեռնարկեցինք մեր
ժողովածուն:

Առաջին յօդուածներն արդէն շարուել, տպուել էին, երբ հա-
տա մեզ Ատանայի սոսկալի դէպքերի գոյժը:

Անտիօքում, Մէրսինում, Ատանայի շրջաններում և այլ տե-
ղերում միաժամանակ պատրաստուել և սարքուել են ահուկի հայ-
կական ջարդեր, կոտորածներ...

Հայկական սարսափները կրկնուեցին...

Երկրորդ և, հաւատանք, վերջին անգամ կարմիր սուլթա-
նը կոտորում էր հայերին:

Առաջին անգամ նա կոտորեց հարիւր հազարաւոր հայեր,
որովհետեւ մենք այնչափ սիրել էինք Ռուսաստանը, իրրեւ աւե-
տեաց երկիր, այնչափ օգնել էինք նրա զօրքերին և այնչափ ծա-
ռայել էինք նրա շահերին...

Կարմիր սուլթանը մեզ էր համարում իր պարտութեան
պատճառը և Բերլինի վեհաժողովից յետոյ, որ մեզ տւեց 61-դ
յօդուածը, նա երգեց մեզ պատժելու, իրը իւր ըմբոստ, անհա-
ւատարիմ հպատակներին:

Եւրոպան, չպահանջելով 61-րդ յօդուածի գործադրութիւնը,
դարձրեց նրան մի կատարեալ անէծք մեզ համար և երբ սկսե-
ցին հայկական սարսափները, մնաց իբրեւ լուռ հանդիսատես:

Միայն Մեծ Դադաստունը բողբոցեց և այդ բողբոցը՝ նրա կա-
րայի ամենագեղեցիկ երգը, մնաց ձայն բարբառոյ յանապատի...

Վերջապէս վրայ հասան անցեալ տարւայ յունիսեան դէպքերը:

Թիւրքիան ստացաւ սահմանադրութիւն, կազմակերպւեց:

Մի օրւայ մէջ մենք մոռացանք մեր դարեւոր չարչարանքները, հալածանքները:

Մոռացանք մեր սրտի ամենախոր, անբուժելի ցաւերը և վէրքերը:

Մենք շտապեցինք հայրենիք և «կորչի Թիւրքիան» ազադակը, որ կրկնում էինք անգագար, յանկարծ փոխւեց ուրիշ, անսպասելի ազադակի—«կեցցէ Թիւրքիան»:

Կեցցէ Թիւրքիան...

Ահա եկաւ և այս գարունը, սէւ գարունը...

Նորից հայկական սարսափներ...

Կարմիր սուլթանը այժմ վրէժխնդիր էր իր նոր պարտութեան համար:

Այն ժամանակ մենք օգնել էինք ռուսներին, այժմ երիտասարդ Թիւրքերին:

Սուլթանը մեզ էր կարծում յանցաւոր, որ շնորհեց սահմանադրութիւն Օսմանեան պետութեան բազմաչարչար ազգերին սրունք հեծեծում էին նրա լուծի տակ:

Սահմանադրութիւնը սրբւել էր հայկական արիւնով, պէտք էր խեղդել սահմանադրութիւնը նոյն հայկական արիւնի մէջ:

Սուլթանը հրամայեց քանդել մեր տները և ոչնչացնել մեր ազգը:

25—30 հազար հայեր դարձան ողջակէզ սահմանադրութեան խորանի առաջ:

Ընդունելի եղաւ Աստուծոյն այդ մեծ զոհը, սահմանադրութիւնը փրկւեց, իսկ կարմիր սուլթանը զսպւեց...

Վաղ չէ՞ արդեօք կանչել— «կեցցէ Թիւրքիան»...

Փոքր ինչ սպասենք, խոհեմութեամբ նայենք մեր շուրջը: Այնքան սխալներ մենք արել ենք անցեալում, այնքան մոլորուել ենք և յոգնել, այո, յոգնել. ոչ սիրտ, ոչ հոգի, ոչ ոյժ, ոչ ինչ, ոչ ինչ կարծես չի մնացել:

Մաշւել ենք, քանդւել:

Իսկ ժամանակը, քանի գնում դժուարանում է, չարանում...

Հաջակարօտ Զէյթունի հարցը չքանում է մեր առաջ:

Զէ՞ որ այժմ կարօտ է ոչ թէ միայն զէյթունցիներ, այլ և բոլոր հայ ժողովուրդը, և ոչ թէ միայն հացի, այլ և ազատ, ապահով կեանքի, խաղաղ աշխատանքի և զարգացման...

Ի՞նչ անենք:

Ո՞ւմ ապաւինենք:

Ասացէք, խնդրեմ, ի՞նչ են անում մըջիւնները և մեղունները, երբ յանկարծ թշնամին քանդում է նրանց բոյները և ոտների տակ տրորում նրանց աշխատանքը:

Բոպէ, վարկեան չկորցրած, նրանք նորից նոյն տոկունութեամբ, նոյն սիրով, նոյն ոյժերով սկսում են իրանց աշխատանքը և բոյները նորից շինում:

Մենք էլ սկսեցք շինել մեր աւերած, քանդւած, ապականւած օջախները և տները: Ժողովներ հայ որբերին: Լինենք նրանց համար իսկական հայրեր և մայրեր և չյուսահատւած սկսենք նորից անվեհեր, անվախ մեր աշխատանքը:

Աշխատանք և լուսաւորութիւն... Դրանք կսփոփեն մեր սրտերը և կրթւեն մեր վէրքերը:

Դեռ ոչինչ, որ մենք սխալւել ենք: Պէտք է հասկանալ սխալը ուրիշ անգամ չսխալւելու համար:

Ուրեմն չշտապենք ազադակել—«կեցցէ Թիւրքիան»...

«Կեցցէ»-ներով, «կորչի»-ներով օրերս անցան, «կեցցէ»-ներով, «կորչի»-ներով շատ սխալւեցանք, «կեցցէ»-ներով, «կորչի»-ներով տներս քանդւեցին և մենք՝ ոչխարներս, առիւծներ, վագրներ, գայլեր ձեռքանք ու ձեռնում ենք և միշտ պարտւում, միշտ անխնայ հալածւում և կոտորւում. «կեցցէ»-ների և «կորչի»-ների պատճառով այսօր մոռալ տմպերը պատել են հայի երկինքը. ցերեկը հա չի տեսնում արեգակը, գիշերը լուսինն ու աստղերը...

Իսկ ժամանակը դառնում է այնքան դժուար և կաւեւացնեմ, չար...

Մեր այժմեայ անչափ անբաղդութիւնը թող լինի վերջապէս մեզ համար մի պատմական դաս...

Մինչև այսօր մենք ինտելիգենտներս ազգային շահերի առաջ սխալւել ենք և մեղանչել:

Մեզ պէտք է նորից սկսել, նորից շինել, նորից աշխատել ..

Մեծ աշխատանք և մեծ լուսաւորութիւն, ահա ինչը կ'իրագործենք մենք անշուշտ: Եւ այդ աշխատանքին, այդ լուսաւորութեան ծառայելու համար ոչ մի ճիգ, ոչ մի միջոց մի խնայէք, հայեր...

Եւ եթէ ջերմ ցանկանում էք, որ վերջապէս մեր արեւն էլ ծագի, լուսանայ, յիշեցէք յունական առածը՝ «ուր աքլորները շատ են, այնտեղ երբէք չի լուսանում...»

ԳՐ. ՉԱԼԽՈՒՇԵԱՆ.

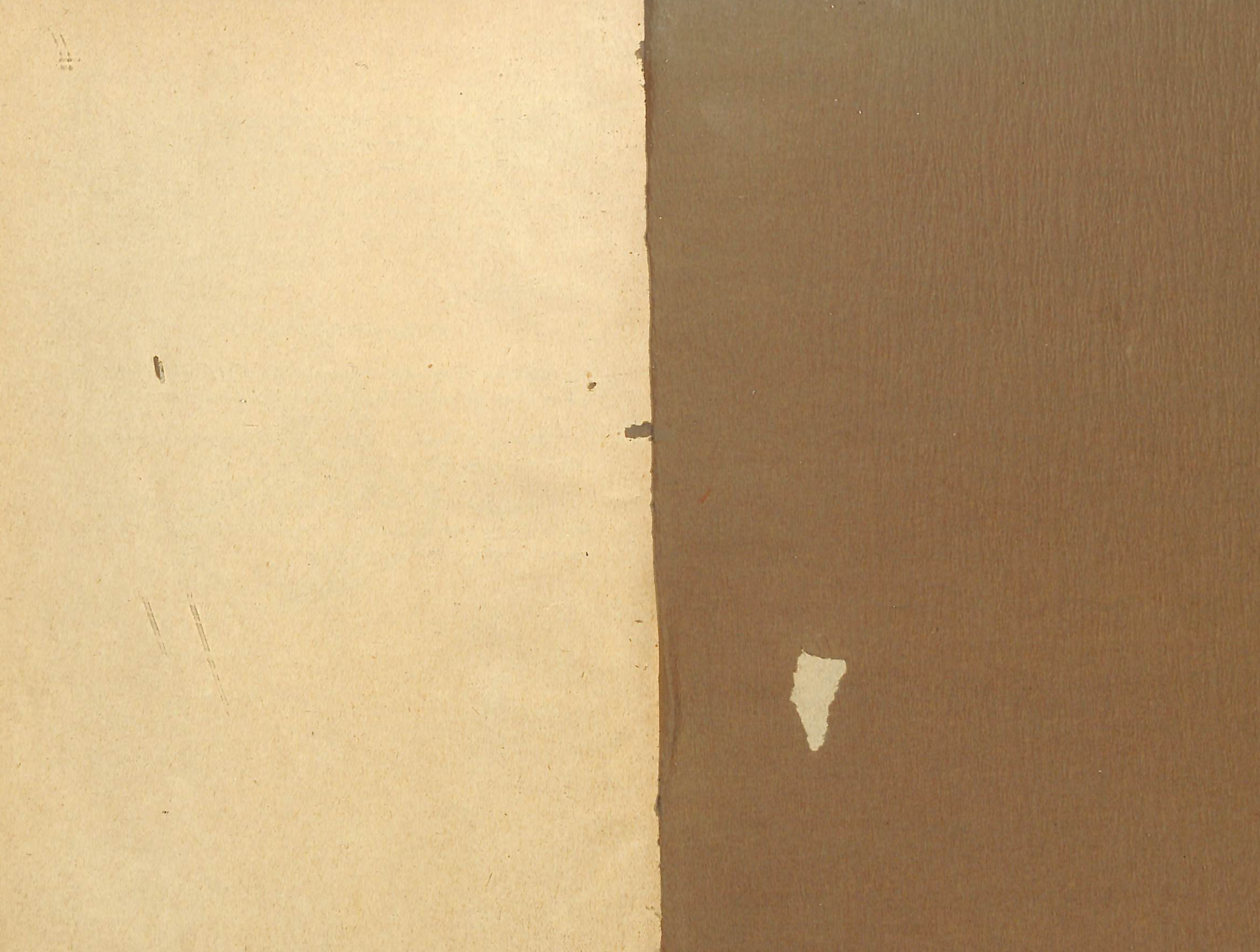

ԺԱՆՑԻԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

62 հրկա. «Մեր տեղի ծակաբուհները» յօդուածի վերջը բաց է թողնուած «Սիւլիկ» (Ռ. Պատկանեան) ստորագրութիւնը:

89 հրկա. հերքելից 14-րդ տող—«Յիշատակներ, բայց չի՛շներ» խօսքերը չպէտք է չտեղադրուի մէջ գնել:

Ուսումնական Անտիկարի «Գերադոյնին» վերնագրով բանաստեղծութիւնը տպուած է «Գործ» օրաթերթի 1908 թ. № 50-ում, որտեղից արտատպուած ենք և մենք:

Պատկերը Գր. Չափաչանի մոտ.
Ростовъ на-Дону, Б. Садовая № 174.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0382890

72.119